

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**RUS HAKİMİYETİNDE KAZAKLARA YÖNELİK DİNÎ
SİYASETİN GELİŞİMİ (1731-1905)**

Hilal Kamile KARAGÖZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

TEMMUZ 2024

**RUS HAKİMİYETİNDE KAZAKLARA YÖNELİK DİNİ SİYASETİN
GELİŞİMİ (1731-1905)**

Hilal Kamile KARAGÖZ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim

Hilal Kamile Karagöz

05.07.2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı Hilal Kamile KARAGÖZ öğrencisi tarafından hazırlanan “Rus Hakimiyetinde Kazaklara Yönelik Dinî Siyasetin Gelişimi (1731-1905)” Başlıklı tez çalışması 05/07/2024 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU):	☒	☐
Danışman (Prof. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN):	☒	☐
Üye (Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU):	☒	☐

Rus Hakimiyetinde Kazaklara Yönelik Dinî Siyasetin Gelişimi (1731-1905)
(Yüksek Lisans Tezi)

Hilal Kamile KARAGÖZ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2024

ÖZET

1552 yılından itibaren doğuya doğru ilerleyen Rusya, 18. yüzyılda Kazak Hanlığının sınır komşusu haline gelmiştir. Kazak Hanlıklarından Küçük Cüz'ün 1731 yılı itibariyle Çarlık Rusya'nın himayesine girmesiyle birlikte Çarlık Rusya'nın Türkistan'ın bir parçası olan Kazak topraklarında ilerleyişi hız kazanmıştır. I. Petro döneminden itibaren bölgeye keşif hareketleri gönderilerek yeraltı ve yerüstü kaynakları araştırılmıştır. Kazak toprakları ve Türkistan hakkında ilmî araştırmalar yapılmıştır. Rusya doğuya doğru ilerlerken ele geçirdiği bölgelerde kaleler kurmuş ve bölgeye Rus köylü asker gruplarını yerleştirerek bir sonraki ilerleyişinde bölgeyi askeri üs konumuna getirmiştir. Bu şekilde Rusya, hem Kazak topraklarına yönelik askeri sınırları oluşturmuş hem de ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Çarlık Rusya'nın bölgede hem ticaret yollarını ele geçirmek hem de yeraltı ve yerüstü kaynaklarını kullanmak amacıyla yerli halkın direnişini kırması gerekiyordu. Bu sebepten dolayı din politikası çerçevesinde Kazaklara yönelik çeşitli yöntemler oluşturulmuştur. Bu yöntemler Kazaklar üzerinde uygulanmıştır. Ayrıca dönem itibari ile Rusya'nın Müslüman nüfusu bir hayli artmış ve yerleşikler kadar dinî fanatik olarak görmedikleri Kazakların Hristiyanlaşması ile Rusya içerisinde Müslüman hareketlerin güç kazanmasının önüne geçmek istemişlerdir. Rus yetkililer Kazakların Hristiyanlaşması ile Rusya İmparatorluğunun sadık birer vatandaşı haline geleceğini ve bölgedeki sömürge idaresinin kolaylaşacağını tasavvur etmişlerdir. Bu sebeple bölgede eğitim, Rus köylülerin iskan ve misyonerlik gibi çeşitli araçlar üzerinden hareket edilmiştir. Ayrıca Ortodoks kilisesinin yapılanması sağlanmış ve misyonerler bölgeye gönderilmiştir. Din politikası Kazaklardan önce 1555 yılından itibaren ilk olarak Tatarlar üzerinde uygulanmıştır. Volga-Ural, Sibiry, Kafkasya ve Türkistan'da Kazaklar üzerinde uygulanan din politikası zaman zaman değişikliğe uğramıştır. 19. ve 20. yüzyıldan itibaren Rusya Müslümanlarına yönelik politikalarda Pantürkizm ve Panislamizm tehlikesi üzerinden bakılmıştır. Böylece hem dinî misyonlar ile hem de Ruslaştırma politikaları çerçevesinde Türk halklarını birbirinden ayırma siyaseti güdülmüştür.

Bilim Kodu : 111302
Anahtar Kelimeler : Kazak Bozkırı, Misyonerlik, Ortodoksluk, Ruslaştırma, Türkistan,
Sayfa Adedi : 155
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun

The Development of Religious Politics towards the Kazakhs under Russian Domination
(1731-1905)

(M.Sc. Thesis)

Hilal Kamile Karagöz

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDİES

July 2024

ABSTRACT

Russia, which has been advancing eastwards since 1552, became the border neighbor of the Kazakh Khanate in the 18th century. When Junior Horde, one of the Kazakh Khanates, came under the protection of Tsarist Russia in 1731, the advance of Tsarist Russia in the Kazakh lands, which was a part of Turkestan, accelerated. Since the reign of Peter I, expeditions were sent to the region and underground and surface resources were investigated. Scientific research has been conducted about Kazakh lands and Turkestan. As Russia advanced eastward, it established castles in the regions it captured and placed Russian peasant soldier groups in the region, turning the region into a military base in its next advance. In this way, Russia both established military borders for Kazakh lands and facilitated its advancement. Tsarist Russia had to break the resistance of the local people in order to seize both trade routes in the region and to use underground and surface resources. For this reason, various methods have been created for Kazakhs within the framework of religious policy. In addition, the Muslim population of Russia had increased considerably by that period, and they wanted to prevent the Muslim movements from gaining strength in Russia by the Christianization of the Kazakhs, whom they did not see as religious fanatics as the settlers. Russian officials envisioned that with the Christianization of the Kazakhs, they would become loyal citizens of the Russian Empire and colonial administration in the region would become easier. For this reason, various tools such as education, settlement of Russian peasants and missionary work were used in the region. In addition, the Orthodox church was restructured and missionaries were sent to the region. Religious policy had been first applied to the Tatars since 1555, before the Kazakhs. The religious policy applied to the Kazakhs in the Volga-Ural, Siberia, Caucasus and Turkestan has changed from time to time. Starting from the 19th and 20th centuries, policies towards Russian Muslims have been viewed through the danger of Pan-Turkism and Pan-Islamism. Thus, a policy of separating Turkish people from each other was pursued within the framework of both religious missions and Russification policies.

Science Code : 111302

Key Words : Kazakh Steppe, Missionary, Ortodoxy, Russification, Turkestan,

Page Number : 155

Supervisor : Prof.Dr. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
HARİTALARIN LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ	1
2. ÇARLIK RUSYA’NIN 1552’DEN II. KATERİNA DÖNEMİNE KADAR UYGULADIĞI DİN POLİTİKASI	9
2.1. Çarlık Rusya’nın Volga-Ural Bölgesinde Uyguladığı Din Politikaları	9
2.2. XVII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Uygulanan Din Politikası	17
2.3. Yeni Vaftizliler Dairesinin Kuruluşu ve Amacı	19
2.4. Vaftiz Olan Halkların Eski Dinlerine Geri Dönme Sebepleri	22
2.5. Nikolay İvanoviç İlminskiy ve Misyonerlik Faaliyetleri.....	24
2.6. Çarlık Rusya’nın Sibiry’a da Uyguladığı Din Politikası	27
2.7. Çarlık Rusya’nın Kafkasya’da Uyguladığı Din Politikası.....	34
3. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN	39
3.1. Kazak Türklerinde Din ve İslam.....	39
3.2. Kazak Eğitim Kurumları.....	45
3.3. Çarlık Rusya’nın Kazak Topraklarında İlerlemesi	49
3.4. Çarlık Rusya’nın Kazak Topraklarında Uyguladığı İdari Düzenlemeler	53
3.5. Çarlık Rusya Döneminde Kazaklara Uygulanan Dini Asimilasyon Politikası	54
3.6. II. Katerina Döneminde (1762-1796) Uygulanan Din Politikalarının İç Sebepleri	55
3.7. Orenburg Müftülüğünün Açılışı ve Kazaklar Üzerindeki Amacı.....	58
4. II. KATERİNA SONRASINDA UYGULANAN DİN POLİTİKASI	67

4.1. II.Katerina Sonrasında Kazak Topraklarına Yönelik Dinî Politika Esasları ..	67
4.2. Rus Milliyetçiliği ve Misyonerlik Faaliyetleri.....	69
4.3. İlminskiy ve Kazaklar Üzerindeki Misyon Faaliyeti	71
4.4. Türkistan Vilayetinin Kuruluşu ve Kaufman'ın Bölgeye Vali Olarak Atanması	80
4.5. Görmezlikten Gelme Siyaseti	86
4.6. Türkistan'da Açılan Rus Okulları.....	89
4.7. Kaufman'ın Görmezden Gelme Politikasının Kazaklar Üzerinde Uygulanmaması	94
4.8. Orenburg Müftülüğünün ve Tatarların Kazaklar Üzerindeki Etkisinin Zayıflatılması	96
5. MİSYON FAALİYETİNE YÖNELİK ÇALIŞMALAR VE BÖLGEYE RUS KÖYLÜLERİNİN YERLEŞTİRİLMESİ.....	103
5.1. Rus Köylülerin Bölgeye Yerleştirilmesi ve Rus Kilisesinin Bölgede Yapılanması	103
5.2. Kazak Boylarına Yönelik Misyon Faaliyetlerinin Gelişimi	110
5.3. Altay ve Kırgız Misyonlarının Misyonerlik Faaliyetleri	115
5.4. Misyon Bünyesinde Açılan Okullar ve Çeviri Faaliyetleri.....	123
5.5. Misyoner Faaliyetlerin Uygulanma Noktasında Karşılaşılan Zorluklar ve Sonuçları	127
6. SONUÇ	135
KAYNAKLAR	147
ÖZGEÇMİŞ	155

TABLULARIN LİSTESİ

Tablo

Sayfa

Tablo 4.1. Türkistan Genel Valiliği Açılmadan Önce Sır Derya Hattında Açılan Rus Okulları	91
---	----

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita

Sayfa

Harita 3.1. 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya	54
---	----

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
BGAV	Bozkır Genel Askeri Valiliği
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
TGAV	Türkistan Genel Askeri Valiliği
TTK	Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Çar IV. İvan tarafından ele geçirilmesiyle Rusların doğuya ve bunun devamında Türkistan'a yönelik işgali başlamıştır. Kazan'ın 1552 yılı itibariyle Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Ruslar Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkasya'ya kadar ilerlemişlerdir. Rus ilerleyişinin devamında Kuzey Kafkasya'da Terek Nehri civarına ulaşarak askeri hareketlerine devam etmişlerdir. 1593-1604 yılları arasında Sibiry, 1604 yılında Nogay uruğları da Rus hakimiyetine girmiştir. Başkurtlar ve Sibir Tatarlarının bir kısmı Rus hakimiyetini kendi istekleri ile kabul etmiştir. 1731 yılında Kazak Hanlıklarından Küçük Cüz'ün Rusya'ya bağlanması, 1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı ve diğer Türkistan Hanlıklarının zapt edilmesi ile Ruslar Doğu Türkistan bölgesi hariç olmak üzere Türkistan bölgesinde hakimiyet sağlamışlardır. Ruslar işgal ettiği bölgeleri siyasi ve idari düzenlemelere tabi tutarak kendi menfaatlerine göre şekillendirmeye çalışmışlardır. Bunun için ilk önce valilikler kurarak Türkistan'ın idari olarak taksimatını yerine getirmişlerdir. Böylece Türkistan'ın kuzeyinde Kazakistan'ın büyük bir kısmını içine alan Bozkır Genel Valiliği kurulmuştur. Türkistan'ın güney bölgelerinde Türkistan Genel Valiliğinin kurulması ile idari olarak yönetim yapısı oluşturulmuştur.¹

Rusya, Kazan Hanlığının ele geçirilmesi sonucunda Hristiyan ve Rus olmayan tebaalar edinmiştir. Bu süreçle birlikte IV. İvan yeni camiler inşa edilmesini yasaklamış ve eski camilerin de yıkılarak kiliseler inşa edilmesini buyurmuştur. Dini dönüşüm ile bu yeni tebaanın Rus devletine kazandırılması süreç içerisinde bir politika aracı haline gelmiştir. Böylece Tatarca'nın yerini Rusça, İslam'ın yerini ise Hristiyanlığın alması bekleniyor ve bölge halkının dinlerinden vazgeçmeleri öngörülüyordu. 16. yüzyıl itibariyle din değiştirme fikri Rus hükümetinin tam desteğini almış ve Kazan Başpiskoposluğu kurulmuştur. IV. İvan başpiskopos Guriy'e 1556 yılında bir mektup yazarak misyonerlerin putperestlere okuma ve yazmayı öğretmelerini, onların da Müslümanlara öğretebileceklerini belirtmiştir. Misyonerlik politikası, gözdağı tehdit ve eski ayrıcalıkların ortadan kaldırılması ile devam ettirilmiştir. Ancak bu uygulamaların yanında nakit para ve giysi hediyeleri, süreli olmak kaydıyla vergi ve askerlik muafiyeti gibi çeşitli ödüller ile Hristiyanlık

¹ Kurat, A.N. (1954). "Kazan Hanlığı (1437-1556)" *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 12 (3.4), s.246-245; Başkurt, E. (2019), *Savaş Komünizmi Döneminde Kazakistan (1918-1921)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 1

teşvik edilmiştir. Zaman içerisinde din değiştirme konusu Rus hükümetinin Rus olmayan tebaasının siyasi sadakatini sağlamak üzerinden daha da önem kazanmıştır. Bunun sebeplerinden biri imparatorluk içindeki Müslümanların Osmanlı Devleti ile ortak bir şemsiye altında tek bir cephe haline gelmesinin Rus hükümetini endişelendirmesiydi. Bu amaca yönelik olarak yürütülen faaliyetler her zaman başarılı sonuç vermemiştir. Misyonerlik faaliyetlerinin başarısızlığı süreç içerisinde belirginleşmiştir. Kazan Başpiskoposu olarak atanan Amvrosii Podobedov tarafından vaftiz olan kişilerin Hristiyanlıkla ilgili konularda yetersiz oldukları ve bilgi sahibi olmadıkları aktarılmıştır.²

Kazan piskoposlarının gözlemlerine göre vaftiz olan kişiler eski dinlerine geri dönüyor ve sadece ismen Hristiyan oldukları belirtiliyordu. Bunun üzerine Çar tedbir almak amacıyla yeni vaftiz edilen Tatarların halk arasına yerleştirilmesine dair talimat vermiştir. Alınan sert tedbirlere rağmen Müslümanlar inançlarında kalmaya devam etmişlerdir. 1649 yılında ise çıkarılan bir kanun ile İslam'a veya Hristiyan olmayan bir dine geçiş yasaklanmıştır. 1654 yılında Hristiyanlığa geçenlere özel ayrıcalıklar tanınmıştır. Bununla birlikte Müslüman bir Tatar'ın vefatı halinde mirası Müslüman yakınlarına değil Hristiyan akrabalarına bırakılması hükmü de yer almıştır. 1740 yılında camilerin açıkça yıkılışına izin verilmiş ve Yeni Vaftizliler Dairesi kurulmasıyla birlikte Kazan, Astrahan, Nijni Novgorod ve Voronej yetki alanı olarak tanınmıştır. Bütün bu bölgelerde yetki sahibi olan Yeni Vaftizliler Dairesi Hristiyanlık faaliyetlerini yerine getirmek için doğrudan Müslümanlardan vergi toplamıştır. 1750 yılına gelindiğinde ise bölgedeki bu durum artık tehlikeli sayılmaya başlanmış ve 1764 yılında bu kurum kapatılmıştır.³

II. Katerina döneminde uygulanan din politikası önceki dönemlerden farklı bir şekilde icra edilmiştir. Bu dönemde Müslümanlara yönelik zulmün durdurulması halinde başarılı olunabileceği düşüncesi vardır. Dönem itibarıyla Tatar tüccarların, Rusya'nın Türkistan bölgesindeki ticaretini kolaylaştırdığı fark edilmiştir. Katerina'nın 1763-1776 yılında çıkardığı yasalar bu gerçeği fark ettiğini göstermektedir. Tatarların ticaretle uğraşmalarına ve bu alandaki girişimlerine izin

² Khodarkovsky, M. (1997) "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects": Construction Non-Christian Identities In Early Modern Russia", *Russia's Orient*, (Ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini), Indiana University Press, s. 17

³ Khan, M. (1991) "Islam Under the Tsars and the October 1917 Revolution", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol 12:1, s. 23-24

verilmiştir. Böylece Tatar tüccarlar, Kazak Bozkırlarına göç etmiş Türkistan ile ticaret için ileri noktalar oluşturmuşlardır. Ruslar Tatarlar vasıtası ile Kazakların yerleşik yaşama geçeceğini ve bu sayede Kazakları kontrol etmenin daha kolay olacağını umuyorlardı. Alınan bu kararların devamında II. Katerina döneminde medreseler ve camiler inşa edilmiş ve 1789 yılında Orenburg Müslüman Ruhani meclisi kurulmuştur. II. Katerina döneminde Kazakların sadık tebaalar haline getirilmesi için camiler inşa edilmesi fikri oluşturulup Çariçe tarafından Orenburg Valisi O.I. İgelstrom sıkı bir şekilde desteklenmiştir. Bu uygulamaların devamında Ruslar Kazakları daha sıkı bir şekilde kontrol altına almak için valilikleri ihdas etmişlerdir ve bölgede oblast, (il), uyezd, volost (bölge) gibi yönetim birimleri oluşturmuşlardır.⁴

Kazaklar ve diğer Türk halkları üzerinde uygulanan din politikası bölgeyi entegre etmek ve bölge halkını manevi yakınlık ile boyun eğdirmek için II. Katerina döneminden sonra da devam etmiştir. Fakat bu sefer din politikası çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri tekrar başlamıştır.

II. Katerina döneminden sonra gerek Türkistan bölgesinin konargöçer ahalisi olan Kazaklar için ve gerekse de yerleşik Türk grupları için yeni bir din siyaseti izlenmeye başlanmıştır. Türkistan Valiliği kurulduktan sonra vali olarak bölgeye atan K. P. Kaufman (1867-1882) açık bir şekilde yapılacak olan misyonerlik uygulamalarının Rus çıkarlarına zarar vereceğini ve yerli halkın İmparatorluğa bakışını olumsuz etkileyebileceği sebebinden dolayı izin vermemiştir. Kaufman Türkistan Genel Valiliği kurulmadan önce Kafkasya bölgesinde askeri mühendis olarak görev yapmıştır. Rusların Müslüman hukukunu ve geleneklerini göz ardı ederek uygulamış olduğu idari reformların kısmen Kafkasya'daki isyanı kışkırttığını tecrübe etmiştir. Bu durum Kaufman'ın görev yaptığı bölgelerde Müslüman halkları yönetmenin zorluklarına aşina olmasını sağlamıştır. Kaufman'ın politikasına göre Rusya'nın nüfuzunun tam olarak yerleşmediği ve İslamî aidiyetin güçlü olduğu bölgelerde ilk önce Rus hâkimiyeti oluşturulmalıydı. Kaufman daha sonra Rus vatandaşlık esaslarının kabul ettirilmesi amacıyla uygun bir atmosfer oluşana kadar

⁴ Khan, *a.g.m*, 1991, s. 24-25; Yaroshevski, D. (1997) "Empire and Citizenship", *Russia's Orient*, (Ed.Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini), İndiana University Press, s. 66

Müslümanlara karşı belirli konularda görmezlikten gelme siyasetinin uygulanmasını gerekli görmekteydi.⁵

Bölgede nüfus sayımı da yaptıran Kaufman Kazaklar üzerindeki İslamî etkinin tehlikelerine de dikkat çekmiştir. Kaufman'a göre bölgedeki Rus eğitimi uygarlaştırıcı bir etki oluşturacak ve İslam'ın sosyal etkisini zayıflatacaktı.⁶

Bölgede misyoner hareketlere izin vermeyen Kaufman Türkistan halkının dinî konularda fanatik olduğunu ve bu sebepten ötürü bölgede Rus çıkarlarının tehlikeye girmesi sebebi ile Ortodoks kilisesinin faaliyetlerine izin vermemiştir. Fakat Kazakları yerleşiklere göre daha az fanatik gördüğü için onlara uygulanması düşünülen misyoner politikalara ilk başlarda karşı çıksa da sonraları fikrini değiştirmiştir.

19. yüzyılda Rus hükümeti, Rus olmayan halklar üzerinde Ruslaştırmayı hedef alan bir siyaset uygulamış ve 1870 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Tolstoy “*Yerli halkların Ruslaştırılması eğitimin temel vazifesi olmalıdır*” şeklinde talimat vermiştir. Böylece Rus dilinin yayılması ve öğrenilmesi mecburiyeti artmıştır. Bu dönemde vaftiz edilenlerin eski dinlerine geri dönmesi, Rus okullarının yetersizliği, okullarda görev yapan misyonerlerin yerli halkın dilini bilmemeleri, Müslümanların karma eğitim yapan Rus okullarına çocuklarını göndermek istememesi gibi durumlar söz konusudur. Bununla birlikte Tatarlar tarafından açılan okulların Müslüman halklar tarafından daha fazla tercih edilmesi de Çarlık idaresini Rus olmayan halkların eğitim politikalarını gözden geçirmeye zorlamıştır. Bu dönemde Nikolay İvanoviç İlminskiy misyonerlik politikalarında ön plana çıkmıştır. İlminskiy Penza şehrinde bir rahibin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Eğitimine bu şehrin kilise okullarında başlayan İlminskiy 1842 yılında Kazan İlahiyat Okulunda eğitimine devam etmiştir. Dil eğitimine yoğunlaşan İlminskiy İbranice, Yunanca, Latince, Arapça, Farsça ile birlikte Altay dilleri üzerinde uzmanlaşmıştır. İlminskiy'nin bölgede göreve başladığı dönem vaftiz olan Tatarların İslam'a geri döndüğü bir dönemdir. İlminskiy kendisine verilen bir görev ile vaftiz olan Tatarları yerinde incelemiş ve bu insanların Hristiyanlığı öğrenemediklerini, İslam ile Hristiyanlık

⁵ Brower, D. (1997). “Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan”, *Russia's Orient*, (Ed. Daniel, R, Brower and Edward Lazzerini), Indiana University Press, s. 117; Somuncuoğlu, B.T., (2014) “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Modernleşme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 182, s. 230-231

⁶ Brower, a.g.m, 1997, s. 130

arasında kaldıklarını fark etmiştir. Bu durumdan etkilenen İlminskiy çalışmalarında vaftiz edilmiş yabancılar arasında Ortodoksluğu pekiştirmek ve Müslümanların gücünü durdurmak üzerinden hareket etmiş ve buna yönelik politikalar oluşturmuştur. Geliştirmiş olduğu sistemle Kiril harfleri ile ana dilde okul ve din eğitimi verilerek başarılı olacağına inanmıştır. 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonunda görev yaptığı dönemde Kazakları tanımış ve Kazakların İslam'ı Tatarlar kadar benimsemedikleri sonucuna vararak misyonerlik faaliyetlerinde Kazaklara daha fazla önem vermeye başlamıştır. Orenburg Genel Valisi Nikolay Andreyeviç Krijanovsky 1867 yılında İç İşleri Bakanlığına rapor göndererek imparatorluğun doğu kısmında İslam'ın güç kazanmasını önlemek için alınması gereken tedbirleri belirtmiştir. Genel Valiye göre Kazaklar üzerindeki Tatar etkisi artmaktadır. Bu rapor Eğitim Bakanı Tolstoy tarafından İlminskiy'e gönderilmiştir. İlminskiy ise Kazakların eğitimi için alınması gereken önlemleri açıklamıştır. İlminskiy'e göre eğitim Kazakça ve Rusça üzerinden yerine getirilmeliydi. İlminskiy tarafından geliştirilen eğitim sisteminde Kazaklar üzerinde Tatar etkisini azaltma ve Kazakların İslam'ı benimsemesinin önleme düşüncesi hakimdir. Bu eğitim politikası ile Kazakların zamanla Hristiyanlaşacağı düşünülmüştür.⁷

Çalışmamızda Çarlık Rusya yetkililerinin bölgede tam olarak hakimiyet sağlamak için Kazaklar üzerinde uygulamış oldukları din politikası açıklanacaktır. Çarlık Rusya'nın neden din politikası uygulama gereği duyduğu ve bunu hangi yöntemlerle icra ettiği çalışmamızın ana konusudur. Fakat gerek din politikası gerekse de bu politika çerçevesinde uygulanan misyonerlik ve II. Katerina zamanında hoşgörü dönemi olarak görülen çeşitli yöntemler sadece Kazaklar üzerinde uygulanmamıştır. Rus hükümetinin 1552 yılında Kazan Hanlığını ele geçirmesinden itibaren çeşitli kurumlar aracılığı ile gerek Türk halklarına gerekse de bölgedeki diğer halklara planlı bir şekilde din politikası uygulanmıştır. Kazaklara uygulanan politikalar, daha önce icra edilen misyonerlik faaliyetlerinin bir tecrübesi sonucu oluşturulmuştur. Din politikasının genel bir değerlendirmesini yapmak amacı ile diğer halklara uygulanan çeşitli yöntemler çalışmamızda açıklanacaktır. Çarlık Rusya Türkistan bölgesinin bir parçası olan Kazak Bozkırında hakimiyetini sağlamak için çeşitli yöntemler

⁷ Başkurt, *a.g.t.*, 2019, s. 2; Aça, M, (2013). "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye- Türkçe Özel Sayısı*: 55, s. 1467-1470; Tuna, M.Ö. (2002), "Gaspıralı V. Il'minskii: Two Identity Projects For The Muslims Of The Russian Empire", *Nationalities Papers*, Vol 30, No 2, s. 266

uygulamıştır. Rus hükümeti sömürge faaliyetlerini yürütmek amacıyla ilk önce manevî yakınlık oluşturarak eğitim, misyonerlik ve Rus köylülerinin bölgeye yerleştirmek suretiyle hareket etmiştir. Çarlık Rusya yetkilileri eğitim ve Rus iskanı politikalarıyla beraber Ortodoks misyonlar üzerinden hem Kazakları daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur hem de faaliyetleriyle doğrudan Hristiyan öğretisini yaymak istemişlerdir.

Çalışmamızda konular dört ana başlık üzerinden ele alınmıştır. Giriş bölümünün ardından İkinci bölümde 1552 yılından itibaren Volga-Ural bölgesi, Kafkasya ve Sibirya'da Çarlık Rusya'nın uyguladığı politikalar açıklanacaktır. Burada din politikaları ve misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı açıklanacaktır. Üçüncü bölümde Kazaklar hakkında bilgi verilerek II. Katerina dönemi politikaları ve amacı açıklanacaktır. Dördüncü Bölümde II. Katerina sonrasındaki gelişmeler açıklanacaktır. Bu bölümde Kaufman döneminin özellikleri açıklanarak uygulanan yöntemler ve İlminski'ın Kazaklar üzerindeki siyaseti ve eğitim sistemi üzerinde durulacaktır. Beşinci bölümde ise doğrudan tebliğ faaliyetleri ve Rus köylülerin bölgeye yerleştirilmesi açıklanarak Rus kilisesinin bölgeye gelişi ve yayılması açıklanacaktır. Kazak boyları Türkistan coğrafyasında geniş bir bölgede yaşamışlardır. Rusya Türkistan'daki ilerleyişi sırasında bölgede çeşitli valilikler kurmuştur. 1867 yılında Türkistan Genel Askeri Valiliğinin kurulmasının ardından 1882 yılında Bozkır Genel Valiliği kurulmuştur. Böylece Kazak boylarının çoğunluğu bu iki valilik vasıtası ile yönetilmiştir. Çalışmamızda gerek ulaşabildiğimiz kaynaklar açısından gerekse de misyon faaliyetlerinin daha çok Bozkır Genel Valiliği bölgesinde yapılmasından dolayı araştırmalarımızı Bozkır Valiliği üzerinde yoğunlaştırdık. Bununla beraber kısmen de olsa Türkistan Valiliğindeki Kazaklara yönelik faaliyetleri de çalışmamıza ekledik. Çalışmamızda birinci el kaynaklar sınırlı olmak kaydıyla çoğunluklar araştırma eserleri olan makaleler, tezler ve kitaplar kullanılmıştır.

Tez, ana konusu itibariyle Kazaklar üzerinde uygulanan din politikasının sebepleri ve sonuçları üzerinde yoğunlaşmıştır. Fakat Rusya'nın Kazaklar üzerinde uygulamış olduğu bu din politikası daha önce uygulanan politikaların bir tecrübesi sonucu geliştirilmiştir. Bu sebeple ana konuyu desteklemek için Volga-Ural, Kafkasya ve Sibirya'da uygulanan din politikalarını da tez konusu içerisine dahil edilmiştir. Bu

yüzden çalışmamızda kullandığımız kaynaklar sadece Kazakları ve din politikasını konu alan kaynaklar olmamıştır.

Çalışmada Kullanılan Kaynaklar

Çalışmamızda ulaşabildiğimiz birinci el kaynaklar daha çok misyoner faaliyet raporlarıdır. Bunlar Altay ve Kırgız Misyonu rahiplerinin merkeze gönderdiği raporlardır. Bu raporlarda misyon çalışanlarının rapor yılında hangi faaliyetlerde bulunduğu, kaç kişinin vaftiz edildiği ve bölge hakkında malumatların olduğu bilgiler yazılıdır. “*Missionerstvo Na Altaye i Kirgizskoy Stepi v 1885 Godu, Tomsk, (1886)*”, “*Otčet O Missiyah Tomskoy Eparhii Altayskoy i Kirgizskoy Za 1890 God, Tomsk, 1891*”, “*Otčet Ob Altayskoy i Kirgizskoy Missiyah Tomskoy Eparhii Za 1891 God, Tomsk, 1892*”. Çalışmamızda ulaşabildiğimiz misyoner faaliyet raporlarında misyonerlerin Kazaklara yaklaşımını ve bölgede nasıl hareket ettiklerini bu raporlar sayesinde tezimizde kullanma imkanı bulduk.

Çalışmamızda birinci bölümde en çok kullandığımız kaynaklar İlyas Topsakal’ın Rus “*Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*” ve “*Sibirya Tarihi*” isimli kitapları gelmektedir. Bu iki eser Rusya’nın Müslüman Türk halklarına yönelik uygulamış olduğu misyonerlik politikalarının gerek sebepleri gerekse de sonuçları itibariyle çalışmamızda yararlandığımız eserlerin başında gelmektedir. Ayrıca “*Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*” adlı eser İlminskiy’in Kazan bölgesindeki faaliyetlerini incelediğimiz araştırma eseridir. Çalışmamızda en çok yararlandığımız araştırma eserlerinden bazı tezler de kullanılmıştır. Birinci bölümde çok yararlandığımız tez Mileuşa Yusipova’nın 2003 yılında hazırlamış olduğu “*İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*” isimli tezidir. Bu tezi, çalışmamızda Kazan bölgesinde uygulanan din politikalarını açıklamak için kullandık. Agnes Nilüfer Kefeli’nin “*Becoming Muslim in Imperial Russia: Concersion, Apostasy, and Literacy*” isimli kitabı da birinci bölümde yararlandığımız bir araştırma eseridir. Çalışmamızın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde yararlandığımız çeşitli araştırma eserleri vardır. Bunlar makale, tez ve kitap şeklindedir. Tümen Somuncuoğlu’nun “*Türkistan’da Eğitim (1865-1917)*” ve “*Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*” isimli tezi, çalışmamızda büyük ölçüde yararlandığımız bir tez olmuştur. Bununla birlikte Türkistan’da eğitim konusu ile alakalı olarak Kishimjan

Eshenkulova'nın “*Modern Bilimlerin Türkistan'a Giriş (1800-1917)*” isimli tezi de Rusya'nın eğitim politikalarını incelediğimiz bir araştırma eseridir. İlminskiy'nin Kazaklar üzerinde uygulamak istediği din politikasını da muhtelif araştırma eserlerini kullanarak hazırladık. Bunlardan en önemlileri İsabelle Kreindler'in “*Nikolai Il'minskii and Language Planning in Nineteenth-Century Russia*” ve İbrahim Altınşarin, Nikolai Il'minskii and the Kazakh National Awakening” isimli makaleleridir. Ayrıca Mustafa Özgür Tuna'nın “*Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi*” isimli makalesi de yararlandığımız çalışmalar arasındadır.

2. ÇARLIK RUSYA’NIN 1552’DEN II. KATERİNA DÖNEMİNE KADAR UYGULADIĞI DİN POLİTİKASI

2.1. Çarlık Rusya’nın Volga-Ural Bölgesinde Uyguladığı Din Politikaları

Cengiz Han’ın 1227 yılında vefatından sonra yerine geçen oğlu Ögeday Han zamanında yapılan Batı seferleri 1237-1241 yılları arasında gerçekleşmiş ve bu seferler neticesinde Doğu Avrupa’nın önemli bir kısmı ele geçirilmişti. 1240 yılına kadar Rus Prenslüklerini ve Kiyef Knezliğini ele geçiren Cengiz Han’ın torunu Batu, 1241 yılında İdil Nehrinin aşağı kısımlarında Saray şehrinde Orda merkezini kurarak Doğu Avrupa ile Batı Sibiryası arasında en büyük merkez haline gelmiştir. 14. yüzyılın ortalarında bölgeyi ciddi şekilde etkileyen ve kara ölüm adı verilen veba salgınlığının olması, nüfus kayıpları, siyasi istikrarsızlıklar, taht kavgaları ve 1391-1395 yılları arasında Timur’un bölge üzerindeki seferleri sebebi ile Altın Orda devleti siyasi istikrarını kaybetmiş ve İkinci Altın Ordu dönemi olarak da adlandırılan Kazan, Kırım, Astrahan ve Sibiryası Hanlıkları ortaya çıkmıştır.⁸

Kazan Hanlığının kurucusu Togay Temür neslinden Uluğ Muhammet Orta İdil sahasında yeni bir siyasi oluşum meydana getirerek Kazan Hanlığını kurmuştur. Kazan Hanlığının tarihi, hanların kısa zaman aralıklarıyla tahta geçmeleriyle birlikte istikrar bulamayan ve yerli aristokratların devlet işlerine karışmaları neticesinde sürekli iç mücadelelerin yaşandığı dönemlerden geçmiştir. 1462 yılında III. İvan’ın Moskova tahtına çıkması ile Rusların Kazan Hanlığına karşı eylemleri ileri bir safhaya taşınmış ve Ruslar Tatar Hanlıkları arasındaki mücadeleyi kendi lehine kullanmıştır. Aralarında toplam 14 savaş olan Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasındaki savaşlar IV. İvan döneminde 1552 yılında Rusların Kazan Hanlığını ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Rusların Hanlık topraklarına girmesiyle beraber Ruslar tarafından katliam yapılmış, maddi ve manevi birçok eser ortadan kaldırılmıştır. 1437 yılında Uluğ Muhammed tarafından kurulan Kazan Hanlığı 115 sene hüküm sürdükten sonra 1552 yılında yıkılmıştır.⁹

Klasik Rus tarihleri ve misyonerlerin kayıtlarına göre Kazan’ın ele geçirilmesi bütünüyle dinî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Kayıtlara göre Hanlığın, Rusya

⁸ Saray, M, “Altın Orda Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 538-539; Schamiloğlu, “Altın Ordu”, *Türkler*, Cilt 8, 412,427; Kurat, *a.g.m.*, 1954, s.227

⁹ Kurat, *a.g.m.*, 1954, s.228-229,238

devletindeki Hristiyan ruhanilerini ve Rusları aşağılayan saldırılarını öne sürmektedirler. Hristiyanlaştırma sürecini kayıt altına alan misyonerler bu savaşın bütünüyle dinî misyonu ve karakteri olan bir savaş olduğunu düşünmektedirler. Rus Çarı IV. İvan hanlığın işgaline gerekçe için *“İsa tarafından himayeme verilen Hristiyanların öldürülmesine dayanamıyorum; inancım ve kiliseye bağlılığım uğrunda son nefesime, ölümüne kadar akıtılan kan için kisasımı istiyorum ve İsa kat’i imanımı görüp, bizi bütün düşmanlarımızdan kurtarır”*.¹⁰ sarfettiği bu sözler de bu işgalin dinî bir yönü olduğunu göstermektedir.

Kazan Hanlığının Ruslar tarafından işgalinde dinî sebepler kaynaklarda ön plana çıksa da Ruslar ile Tatarlar arasındaki münasebetlerin aslında çok eskiye dayanması söz konusudur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Cengiz Han’ın torunu Batu’nun 1240 yılına kadar Rus Prenslüklerini ve Kiyef Knezliğini ele geçirmesi, vergiye bağlaması, Rusların Kiyef Knezliği zamanında Orta İdil boyu ile olan ilişkileri, Rusların Volga boyunca yayımları ve bu durumu Moğol-Türk mukavemetinin önlemesi¹¹ gibi durumlar sebebiyle Kazan Hanlığının Ruslar tarafından işgalini Rus-Tatar mücadelesinde Rusların doğuya doğru ilerleyişinin ve Türk illerindeki Rus İşgalinin bir merhalesi olarak değerlendirebiliriz. Bununla birlikte 15. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya kuzeydoğuya doğru yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştır. Rorlich’e göre Moskova ve Kazan arasındaki çatışmaların sebebi olarak, Moskova’nın Kazan Hanlığındaki iç çekişmelere karışmasının sebebi Moskova’nın Kazan Hanlığının nüfuz bölgesi içerisinde olan kuzeydoğuya doğru ilerleyişinden de kaynaklanıyordu. Rusya’nın Kazan’a ekonomik bağımlılığının artması ve Rusya’nın Kırım ile ilişkilerindeki değişiklik, Rusya’nın Kazan hanlığına yönelik tutumunu da etkiliyordu. Rorlich’e göre bu değişimlerin temelinde Moskova’nın Kazan Hanlığı ile ilişkisini, Kırım Hanlığı ile olan ilişkisi etrafında değerlendirmesinde yatıyordu. Sonuç olarak Rusya, Kırım Hanlığının zayıflaması için Kazan Hanlığındaki menfaatlerini durdurmayı amaç edinmiştir. Böylece Kazan Hanlığı, Rusya ve Kırım’ın kendilerine bağlı kılmaya çalıştıkları ve birbirlerinin gücünü sınadıkları bir sahne haline gelmiştir.¹²

¹⁰ Topsakal, (2021). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul, Ötüken Yayınları, s. 108

¹¹ Kurat, a.g.m., 1954, s.229

¹² Rorlich, A. A. (2000). *Volga Tatarları*, İstanbul, İletişim Yayınları, s.71-74

Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Orta İdil bölgesinde M.S. VI. yüzyıldan beri var olan Türk hakimiyeti sona ermiştir. Bundan sonra Rusların ülke sınırları kısa zaman içerisinde Hazar Denizi kıyılarına dayanmış ve gerek Kafkasya, gerek Sibir ve Türkistan üzerinde ilerlemelerine imkan sağlanmıştır. Bununla birlikte artık Rusya sadece Rus milletinden oluşmayıp başka milletleri de içine alan bir imparatorluk olma yolunda ilerlemesi Kazan Hanlığının düşmesi ile meydana gelmiştir.¹³

Kazan Hanlığının düşmesi ile Çar IV. İvan Hristiyanlığın zaferini ve hakimiyetini açıkça göstermek maksadı ile belirli yerlere haç dikilmesini emretmiştir. Ayrıca kiliselerde dua edilmesini de istemiş ve bölgede yeni kiliselerin kurulacağı yerleri de tespit etmiştir. Bununla birlikte bölgede uygulanacak idari sistem hakkında da karar verilmiş ve Ruslar bölgenin idaresini yerel yöneticilerin idaresine bırakmayarak doğrudan kendilerine bağlı bir valilik oluşturmuşlar ve Kazan bölgesinde kalıcı olduklarını belli etmişlerdir. Kazan'ın ilk valisi Knez Alexander Borisoviç Gorbatiy'dır. Valilerin yetkileri askeri, idari, adli vb. geniş alanlarla olmakla birlikte bu yetkilerini acımasız bir şekilde kullanmaktan imtina etmemişlerdir. Bu sisteme göre halktan “yem” ve “kom” adı verilen bir çeşit vergi alınarak Rus idari memur ve yöneticilerin geçimi sağlanmıştır. Ancak bu verginin fazla ağır olması ve Hristiyanlaştırma baskısı bölgedeki ayaklanmaların en büyük sebebi olmuştur.¹⁴

Kazan Hanlığının düşmesinin hemen ardından Tatarları Hristiyanlaştırma amacıyla pek çok girişim başlamıştır. Çar IV. İvan'ın emriyle camilerin çoğu tahrip edilmiş ve maddi ve manevi eserler de zarar görmüştür.¹⁵ Kazan'ın 1552 yılında Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Kazan şehrinde İslami medeniyete ait olan birçok eser tahrip edilmiş ve bununla birlikte bölgeye gelen rahipler tarafından dinî baskılar başlamıştır. Dinî baskılar ve zulümler Ortodoks rahiplerin etkisinde kalan IV. İvan tarafından başlatılmış ve Moskova rahipleri ortodoksluğa dönüşümleri hızlandırmak için misyoner çalışmalarını bölgeye aktarmıştır.¹⁶ Savaşta ele geçirilen Kazan hanı Yadigar Simeon ismiyle, Ötemiş Giray Han ise Alexandr adıyla vaftiz ettirilerek zorla Hristiyanlaştırılmışlardır. Ayrıca esir alınan Tatar ileri gelenleri manastırlara

¹³ Kurat, (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yayınları, s.168-169

¹⁴ Topsakal, a.g.e., 2021, s.112-113

¹⁵ Taymas, Abdullah, (1966) *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın 15, Seri III, (A3),Ankara,s.34,35

¹⁶Hunter, S, (2015). *Islam In Russia: the politics of identity and security*, New York, Routledge, s.6

gönderilerek ağır koşullarda çalıştırılmış ve baskılarla Hristiyan olmaya zorlanmışlardır.¹⁷

1556 yılında Müslüman Tatarların isyanından sonra yerli halkın Kazan şehri sınırlarında ikamet etmelerinin yasaklanmasıyla birlikte bugünkü Kazan Gölü'nün yanına sürgün edilen Müslüman Tatarlara özgü bir mahalle kurulmuştur. Bunların devamında hem Hristiyanlaştırma amacıyla hem de bölgenin batı ve kuzeyinde kalan Rus nüfusunu korumak amacıyla Kazan ve Sviyajsk yakınlarında 1555 ve 1557 yılları arasında yeni şehirler kurulmuştur. Bu şehirler Çeboksarı, Kokşaysk, Laişev ve Tetuşi şehirleridir. İlerleyen zamanlarda birçok yeni şehir daha kurulmuştur. Şehirlerin kuruluşunda stratejik öneminden ötürü bölgeye Rus göçmenler yerleştirilmiş ve bu göçmenler bölgedeki Rus olmayan ahaliyi baskı altına almışlardır. Ayrıca bölgede Hristiyanlaştırma için manastırların önemini kavrayan Çar IV. İvan ilk olarak Zilantov manastırını yaptırmış. Devamında başka manastır ve kiliseler yaptırarak manastırlara maddi destek sağlarken aynı zamanda dokunulmazlık payesi de verilmiştir. Majarovski'ye göre kurulan bu şehirler ve manastırlar stratejik öneme sahip olup Hristiyan fetih amaçlarının bir parçası olan Rus kolonizasyonunun anlamlı bir adımıydı. Bu bağlamda Rusların bölgeye nakledilmesiyle birlikte Hristiyanlık unsurları da bölgeye gelmiş olacak ve Rus olmayanların bu kavramlarla tanışması sağlanacaktı.¹⁸

Kazan'da kilise ve manastırların kurulmasından hemen sonra 1555 yılında toplanan kilise konseyi, Kazan'da Hristiyanlığın yayılması için bir başpiskopos atanmasına karar vermiştir. Kazan'a ilk başpiskopos olarak keşiş Gurii ve ona eşlik etmek üzere yardımcısı olarak Varsonofii'nin atanmasına karar verilmiştir. Başpiskoposun yetki alanı Kazan, Sviyajsk ve çevresiyle sınırlıydı. Daha sonra başpiskoposun yetki alanı genişlemiş, Astrahan ve aşağı Volga bölgesini de içine alan bir alandan sorumlu

¹⁷ Yusipova, M. (2003). *İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi Ankara 29-30; Zorla çalıştırılan bu Tatarlara "slujiye Tatar" denilmiş ve hizmet eden anlamına gelen bu tabir kullanılmıştır. Bununla birlikte Tatar halkına da benzer girişimlerde bulunulmuş ya Hristiyanlığı kabul etmek ya da bütün mallarına el konularak Kazan'dan sürülmek tehdidi ile mecbur bırakılmışlardır. Hristiyanlığı kabul etmeyenler bulundukları bölgelerden verimsiz bölgelere sürülmüş ve bunların bir kısmı da öldürülmüştür. Kaynaklarda 1553-1557 yılları arasında 1560 Tatar ileri gelenlerinin Hristiyanlığı kabul etmediği ve Rusların isteklerini reddettiği için öldürüldüğüne dair kayıt bulunmaktadır. Bununla birlikte halktan öldürülenlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Bu şekilde bölgeden gönderilen Tatarların yerine Ruslar getirilmiş ve bölgenin nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmaya başlamıştır. Bknz. Yusipova, a.g.t., 2003, s.29-30

¹⁸ Topsakal, a.g.e., 2021, s. 118-122; Majorovskovo, A., Pakarenie Kazani Russkoy Derjav II Hristianstvu, Kazan, 1871, s. 15-18

olmuştur. Kazan Başpiskoposluğu kilise hiyerarşisinde Rostov piskoposluğundan önce olmak üzere üçüncü sıradaydı. Gurii'nin bölgeye gelişine kutsal ayinler ve ritüeller ile geçit töreni düzenlenerek çeşitli kutsamalar yapılmıştır.¹⁹

Majorovski'ye göre Kazan'ın sadece kılıç ile ele geçirilmesi yeterli değildi. Dönem itibari ile Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesinden önce yaşanan çatışmalar ve bu çatışmalarda Tatarların kiliselere ve manastırlara da zarar vermesi, Rusların hem bu akınların önüne geçmek hem de Hristiyan inancı ile yabancıları aydınlatmak anlayışında olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte Majorovski'ye göre 1552 yılından önce Kazan'a yönelik yapılan askeri seferlerin manevi olmaması, Kazan Tatarlarının bir süre sonra Rus bölgeleri üzerine saldırılar yapmasına ve Rus kilise ve manastırlarının Tatarlar tarafından tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bu sebeple Majorovski, öncelikle Kazan bölgesindeki yabancıların yani Tatarların Ortodoks inancı ile ruhen yenilmesi ve bu şekilde devletin sadık tebaası haline gelmeleri anlayışındadır. IV. İvan döneminde hakim olan anlayışı açıklayan Majorovski IV. İvan'ın kendisine emanet olarak gördüğü Hristiyanların zarar görmesinin derin bir şekilde onu etkilediğini ve Kazan'ın ele geçirilmesinden sonra Rusya'nın yeni tebaası olan yabancıların gerçek tanrısı ve kutsal üçlüyü tanımasını istediğini belirtmiştir.²⁰

IV. İvan Tatarların Hristiyan olmalarına yönelik her faaliyeti mübah görse de ilk başta Tatarların Hristiyanlığı kabul etmeleri için onlara sakın ve nazik bir şekilde yaklaşılmasını Kazan Başpiskoposluğuna atanan Guriy'e tavsiye etmiştir. IV. İvan'ın talimatnamesine göre Hristiyanlaştırma konusunda nasıl bir yol izleneceği açıklanmıştır. Buna göre, Hristiyanlaştırma uygulamalarının hedef kitlesi olan halka zorla değil iyilik ve sevgi ile ikna edilerek yaklaşılmalıydı. Hristiyan olanların boş bırakılmamasını ve hoş tutularak zaman zaman hediyeler ve ziyafetler verilmesini

¹⁹ Romaniello, P.M. (2007). "Mission Delayed: The Russian Orthodox Church After The Conquest Of Kazan", *Church History*, 76(3), s.515- 517; Topsakal, a.g.e., 2021, s.130 ; Keşiş Guriy Radonej'de dünyaya gelmiştir. Keşiş Guri ve Varsonofii hakkında daha detaylı bilgi için bkz: *Sbornik Drevnostei Kazankoy Eparkhii Drugikh Prispomiatnykh Obstoitel's tv, Straniem I Trudami Spasokazanskogo Preobrazhenskogo Monastyria Arkhimandrita Platona Sostavlennyy*, 1782 Goda, Kazan, 1868

²⁰ Majorovskavo, A. (1880). *İzlojenie Hoda Missionerskago Dela Po Prosvetşeniyu İnoredetsev S 1552 po 1867 goda*, Moskva, s. 2-3; Apollon Majorovski 14 Aralık 1841'de Kazan bölgesinde olan Sviyajk şehrine bağlı olan Bizbatman köyünde dünyaya gelmiştir. 1863 yılında Kazan İlahiyat Akademisine girmiş ve 1866 yılında akademiye bitirdikten sonra Kazan İlahiyat okulunda ilahiyat bilimleri öğretmeni olarak devam etmiştir. 1881 yılında "1552'den 1867'ye kadar Kazan Yabancıların Hristiyanlıkla Aydınlanmasına ilişkin Misyonerlik Çalışmalarının Seyrinin Bir Özeti" adlı çalışması vardır. (İzlojenie Hoda Missionerskago Dela Po Prosvetşeniyu İnoredetsev s 1552 po 1867 goda). Majorovski hakkında bkz. <https://drevo-info.ru/articles/213>.

istemiştir. Çar IV. İvan bu yönetmeliğin devamında suçlu olup Hristiyan olmak isteyen kişinin cezalarının affedilmesini sağlamaları, bunun için gerekirse Başpiskopos Guriy'in ricacı olmasını eğer bir çözüm bulunamazsa vaftiz edilip Knez veya Çara gönderilmesini emretmiştir. Çar IV. İvan'ın verdiği talimattan anlaşıldığı üzere başpiskoposa hukuki kararlar hakkında yetki vermiştir. Yönetmeliğin devamında ise Çar önce Hristiyan olup daha sonra Hristiyanlığı bırakmak isteyen kişilerin cezalandırılmalarını da emretmiştir. Bu yönetmelik Rusya'nın misyonerlik hakkındaki ilk resmî belgesi olarak bilinmektedir. Başpiskopos Guriy'in Kazan'da manastırlar için bütçe talebine karşılık Çar IV. İvan ona maddi destek konusunda yardımlarda bulunacağı sözünü vermiştir. Çar gönderdiği mektubunda bazı manastır çalışanlarının görevini doğru düzgün yapmadığı ikazında bulunmuş, tanrıdan yüz çevirenlere karşı sert olması gerektiğini vurgulamıştır.²¹

Kazan Başpiskoposluğunda Guriy, German ve Varsonofiy'den sonra atanan başpiskoposların ardından misyonerlik faaliyetlerinde bir yavaşlama gözlemlenmiştir. Başpiskoposluğa atanan Germogen Kazan'a geldiğinde dinî idare ve bölgedeki durum ile ilgili bir rapor hazırlayıp Çar I. Fedor İvanoviç'e göndermiştir. Metropolit Germogen'in gönderdiği raporda Hristiyan olan Tatarların kiliseye uğramadıklarını, haç takmadıklarını, Tatar adetlerini yerine getirdiklerini, eski dinî geleneklerini sürdürdüklerini, Çarşamba ve Cuma günü oruç tuttuklarını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra raporunda Tatar mahallelerinde camiler inşa edilmeye başladığını, halbuki Kazan'ın Rus hakimiyetine geçmesinden itibaren bir dönem camilerin inşa edilmediğini, Korkunç İvan'ın emri ile yeni cami ve mescitlerin yapılmasının yasaklandığını belirterek bölgedeki durumu anlatmıştır. Bu raporu göndermeden önce 1591 yılında Hristiyanlığı kabul eden tüm gayri Rusları Kazan'daki kiliselere çağırıp Hristiyanlık için öğütler ve vaazlar vermiştir. Germogen'in bu raporu birçok Kreşin'in İslam'dan tamamıyla ayrılmadıklarının bir göstergesi olmuştur. Metropolit Germogen'in mektubunu alan Çar Fedor İvanoviç bu duruma tepki göstererek bazı tedbirlerin alınmasını istemiştir. Hristiyanlığı kabul eden grupların Müslümanlarla aynı yerde yaşamalarının önüne geçmek isteyen Çar, vaftiz olanların sadece Hristiyanların yaşadığı yeni yerleşim yerlerine nakledilmesini

²¹ Sharafullina, A. (2017). *Hristiyanlaştırılmış Türkler (Tatarlar-Kreşinler)*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa, s. 28-29, Topsakal, a.g.e., 2021, s. 133-135

gerekli görmüştür. Ayrıca bu grupların Müslümanlarla ve diğer inanç grupları ile evlenmeleri, alışveriş yapmaları bile yasaklanmıştı. Bununla birlikte Çarın mektubunda Kreşinlerin Ruslarla evlenmeleri teşvik edilmiştir. Çar din adamlarının bölgede Hristiyan olanları sürekli kontrol edip onlara dinî eğitim verilmesi, vaazlarda bulunulması ve buna karşı gelenler ile nasihatlere uymayanlara çeşitli cezalar verilmesini emretmektedir. Bu tedbirlerin devamında Çar camilerin ve mescitlerin yıkılmasını emrederek yenilerinin yapılmasını yasaklamıştır.²²

Hristiyanlaştırma politikaları Kazan Tatarları ile birlikte bölgede yaşayan diğer halklar üzerinde de uygulanmıştır. Bu halklar Çuvaş, Mari, Mordva ve Udmurtlardır. Çuvaş tarihçisi Makarov misyonerlik politikalarının gayri Ruslar üzerindeki etkisini kabul ederek paganizm etkisinde olan bu halkların inancının politeizmin en gelişmiş şekli olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu durum her halk için geçerli değildir. Gyula Meszaros'a göre Çuvaşların tek tanrı inanışına sahip olduğunu ve bu inanışları da paganizme benzememektedir. Meszaros, Çuvaşlardaki tek tanrı inanışının İslam ile bağlantısı olduğunu düşünmekte ve bunu Çuvaşların dinî söz dağarcıklarında İslamî kelimelere rastlanması ile açıklamaya çalışmıştır. Meszaros, Çuvaşların bir zamanlar Müslüman olduklarını fakat bir süre sonra çeşitli sebeplerle İslam dünyasından bağlantılarını kopardıklarına inanmaktadır. Böylece İslam'ın Çuvaşların geleneksel dini ile kaynaştığını iddia etmiştir. Çuvaşların İslam dini ile tanışması ve etki alanına girme süreci için bu görüş doğru olsa bile diğer Türk topluluklarının tarihi ile birlikte incelendiği zaman Çuvaşlardaki tek tanrı anlayışının ve kendine özgü bir monoteizmin İslam öncesinde geliştiği düşünülmektedir.²³

Çuvaşların yaşadığı bölgeler Kazan Hanlığı sınırları içindeydi. Kazan Hanlığının Rusya tarafından ilhakı Çuvaşların Rusya idaresi altına girmesine neden olmuş ve misyoner faaliyetlerin hedef kitlesi haline gelmişlerdir. Başpiskoposluğun kurulmasıyla Kazan ve çevresinde, kiliseler, manastırlar açılarak Hristiyanlaştırma politikalarının yürütülmesinde bu bölge merkez haline gelmiştir. Rus idaresinin zaman zaman metotları değişmiştir. XVII. yüzyılda maddi baskılar, ödüllendirme ve Hristiyan olanların göç ettirilmesi ile misyoner politikaları yürütülmüştür. Çuvaşların esas kitlesinin Hristiyanlaşması 18. ve 19. yüzyılın ilk yarısında vuku bulmuştur.

²² Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s.138-141; Yusipova, *a.g.t.*, 2003, s.41-44

²³ Topsakal, *a.g.e.*, 2021, 128; Arık, D, (2000) "Çuvaşlarda Din ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Derneği Yayınları /2, Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, Ankara, s.224; Çuvaşların dini hakkında detaylı bilgi için bkz: Arık, *a.g.m.*, 2000

Misyonerlik faaliyetlerinde eğitim uygulamalarının yürürlüğe girmesi ile birlikte akademiler ve okullar açılarak Çuvaşların Hristiyanlaşacağı düşünülmüştür. Çuvaşca dil sınıfları açılmış ve Ortodoks Hristiyan dua kitabı okutulmuştur. Fakat Slav temelli bu eğitimin öğrenciler üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır. Çuvaşlardan Hristiyanlığa geçenlerin sayısı artmış olsa da aslında sadece şekil olarak Hristiyan oldukları fark edilmiştir. Uygulanan misyonerlik faaliyetlerine rağmen eski dinlerinin geleneklerini devam ettiriyorlar ve Hristiyanlık inancı öğretilerini bilmiyorlardı. Bu yüzden 19. yüzyılda vaftiz olanların inançlarını güçlendirme üzerinden hareket edilmiştir. Misyoner faaliyetleri Çuvaşlar gibi Mariler ve diğer halklar üzerinde de uygulanmıştır. 4 Ekim 1867 yılında Aziz Guri Kardeşlik Cemiyetinin kurulmasıyla birlikte Marilerin Hristiyanlaştırılması konusunda çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur. Cemiyetin gayri Ruslar üzerinde ciddi bir etkisi vardı. Cemiyetin kuruluş amacı Ortodoksluğun yabancılar arasında yayılmasını sağlamak, Ortodoks olmuş kişilerin inancını sağlamlaştırmak ve çocuklarının da Ortodoksluk temelinde yetişmelerini sağlamaktı. Buna ek olarak cemiyetin görevleri arasında İlminskiy sistemine göre yerli okulların açılması için çalışmalar yapmak ve bunların aracılığıyla Hristiyanlığın Kazan bölgesinde inanmayanlar tarafından kabul edilmesini sağlamaktır. 1867-1868 yıllarında çeşitli okullar açan kardeşlik cemiyeti Mariler için de okullar açarak N.İ. İlminskiy sistemine dayanan bir eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu cemiyetin bir diğer faaliyet alanı ise çeviri çalışmaları yapmaktı. Cemiyet Hristiyanlığa ait dinî kitapların tercüme edilmesinde büyük katkı sağlamıştır.²⁴

Bu bağlamda Çarlık Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı ele geçirmesinden hemen sonra camiler ve İslamî eserler tahrip edilmiş, kiliselerin ve manastırların inşası başlamıştır. Ruslar bölgeye göç ettirilerek Müslüman Tatarlar ve diğer halklar yerlerinden edilmiştir. Rusların bölgedeki katliamları ve Kazan bölgesindeki çatışmalar bir süre daha devam etmiştir. IV. İvan tarafından Hristiyanlığın bir zaferi olarak görülen bu işgalin devamında 1555 yılında Kazan Başpiskoposluğu kurulmuş ve bölgeye bir piskopos atanarak misyoner talimatnamesi gönderilmiştir. Buna göre Müslümanların ve başka inanca sahip olan halkların Ortodoksluk çemberinde birleşmeleri ve Rusya'ya sadık birer tebaa haline gelmeleri amaçlanmıştır. Tatarlar

²⁴ Arık, D. (2002). "Günümüzde Çuvaş Türklerinde Hristiyanlık", *Dinler Tarihi Derneği Yayınları* /3, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, Ankara, 2002, s. 542-545; Mihaylov, B.T., (2015). "Prosvetitskaya Diyetelnost Bıratsva Sivıtıtelya Guriya v Mariyskom Kraye", *Vestnik Mariyskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No 1 (16), s. 41-42.

gibi Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtlara da uygulanan misyonerlik politikasının 17. yüzyıla gelindiğinde aslında kayda değer bir başarı elde edemediği görülmüştür. Misyonerlik politikası için çeşitli cemiyetler açılmış, dinî kitap çevirileri yapılmış ve vaftiz olan kişilerin eski dinlerine dönmemeleri için önlemler alınmış olsa da merkeze gönderilen mektuplarda vaftiz olan kişilerin gerçek birer Hristiyan olmadığı eski dinlerine ait olan alışkanlıkları yerine getirdiği dile getirilmiştir.

2.2. XVII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Uygulanan Din Politikası

1598 yılında Çar I. Fedor İvanoviç'in vefatıyla birlikte Hristiyanlaştırma uygulamaları büyük ölçüde etkisini yitirmiştir. Bu durum hem Hristiyanlaştırma politikalarının büyük destekçisi olan çarın vefatı sebebiyle hem de Rusya'nın dönem itibari ile içinde bulunduğu durumun etkisiyle misyoner politikalarının aksamasına sebep olmuştur. Rusların Hristiyan olmayan halklara yönelik Hristiyanlaştırma uygulamaları Rusya İmparatorluğunun son yıllarına kadar devam etmiştir. Bu uygulamalar zaman zaman yoğun bir şekilde uygulanmış ancak bazı dönemler de misyoner politikaların şiddeti azalmıştır. Rusya'da XVII. yüzyılın başında şiddetli kıtlık yaşanması, hemen ardından isyanların çıkması ve savaşların yaşanması Rusya'yı bir hayli uğraştırmış, bu yüzden Hristiyanlaştırma politikası şiddetini yitirmiştir. Bu karışıklık döneminin sona ermesiyle birlikte yeniden Hristiyanlaştırmaya yönelik bazı kanunlar çıkarılmıştır.²⁵

²⁵ Yusipova, *a.g.t.*, 2003, s. 44; İlk olarak Çar Mihail Fedoroviç'in Kreşinlerin Müslüman Tatarlarla ayrı yerlerde yaşamasını konu alan kanun maddesidir. XVII. Yüzyılda çıkarılan kanunlarda Hristiyanlığı kabul eden Tatarların Müslüman Tatarların hizmetinde çalışmaları yasaklanmış böylece Hristiyanlığı kabul eden Tatarların devlet nazarında daha değerli olduğu mesajı verilmiştir. 1649 yılında daha önce çıkarılmış olan bütün fermanlar bir araya getirilmiş ve bunların ışığında Sobornoye Ulozheniye (Konsey Kanunnamesi) adı ile bazı kanunlar yürürlüğe girmiştir. Buna göre Hristiyanlaşan Tatarlar da dahil olmak üzere Hristiyanların Müslümanlara toprak kiralaması yasaklanmıştır. Kanunnamede geçen bir başka hükme göre Müslümanların diğer dinlerden olan halkları Müslüman yapmaya çalışmalarının cezasının ise ölüm olacağı belirtilmiştir. Hristiyan olmayı teşvik etmek amacıyla ilerleyen süreçte başka girişimler de bulunulmuştur. Hristiyan olmayı kabul edenlere on beş ruble para ödülü ve topraklarını başka verimli topraklarla değiştirme imkanı sağlanmıştır. Müslümanların ise Hristiyanların topraklarını kiralayamama ve herhangi bir Müslümanın vefatı durumunda malvarlığının uzaktan bile olsa Kreşin olan akrabasına bırakılması kararlaştırılmıştır. 16 Mayıs 1681 tarihli fermanla Hristiyan olmayan mirzaların Hristiyan kulların yaşadığı emniyelerin alınması, eğer ki mirzalar Hristiyan olmayı kabul ederlerse kendilerine tekrar iadelerin yapılması ancak kendilerinden alınan yerlerin değil boş olan yerlerin verilmesi yönünde karar alınmış ve bunun için bir ay süre tanınmıştır. Bütün bu baskılar üzerine bazı mirzalar Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmış, Hristiyanlığı kabul etmeyenler ise başka yerlere göç etmişlerdir. Hristiyanlaştırma uygulamaları kilisenin başına geçen din adamlarına ve imparatorluğun başına geçen çarlara göre değişiklik göstermiş ama baskıcı bir tutum sürdürülmüştür. Çar III. Fedor döneminde Hristiyan olmayı kabul edenlere üç yıl askerlik muafiyeti getirilmiş ve bir yıl sonra bu imtiyazlar genişletilerek muafiyet süresi altı yıla çıkarılmıştır. Ayrıca daha önce elinden toprağı

Rus Çariçesi Sofya Alekseyevna'nın döneminin ilk yıllarında Tatar halkının lehine yönelik düzenlemeler yapılmış olsa da bir süre sonra bu durum değişmiş ve baskı politikaları yeniden başlamıştır. Ancak bu baskı politikaları ve teşvik yasaları yeterince etkili olmamıştır. Bu durum Kazan Metropoliti Andriyan'ın 1687 yılında yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Metropolit Hristiyanlığı kabul edenlerin şeklen kabul ettiklerini, gerçek bir Hristiyan olmadıklarını ve eski dinlerine sadık bir şekilde yaşadıklarını belirtmiştir. Rusya İmparatorluğu XVII. yüzyılda Hristiyanlaştırma politikalarını devamlı ve yoğun bir şekilde sürdürmesine rağmen başarılı olamamıştır. Bu yöntemler Müslümanların göç etmesine ya da isyan etmesine sebep olmuştur. I. Petro döneminde de bu politikalar sürdürülmüştür. Buna göre I. Petro'nun kararı ile Ortodoks olmayan gruplar belirlenen süre içerisinde Hristiyanlığı kabul etmezlerse ayrıcalıklardan mahrum bırakılacakları belirtilmiştir. 3 Kasım 1713 kararnamesi ile Müslüman toprak sahipleri Ortodoks serflerini kaybetmemek için altı ay içinde Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Kabul etmeyenler ise mevkilerini kaybetmişlerdir.²⁶

Kazan Başpiskoposluğunun başına getirilen din adamları zaman zaman farklı yöntemler üzerinde durmuşlardır. Ayrıca XVIII. yüzyılda Hristiyanlaştırma uygulamalarına eğitim faaliyetleri de eklenmiş, buna yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan birisi de Kazan'a tayini yapılan Metropolit Tihon'dur. Tihon'un misyon faaliyetlerinde sadece Müslüman halklar değil Çeremiş ve bölgedeki diğer halklar da merkeze alınmıştır. İlk olarak 1707 yılında Kazan'da Kreşin çocukları için bir okul açılmış fakat olumsuz şartlardan dolayı Kazan valisi P.M. Apraksin'in kararı ile 1709 yılında kapatılmıştır. Kazan Valisi, Tatarların hoşnutsuzluğuna sebep olacağı endişesi ile bu kararı almıştır. 31 Mayıs 1721 yılında Kreşin erkek çocuklarının keşiş yapılması için okul kurulmasına dair bir kanun çıkarılmıştır. Okula alınan çocuklardan beşi başarılı bir şekilde mezun olmuş, yirmi tanesi dua kitaplarını okumayı öğrenmiş ancak yedi tanesi de okuldaki şartlardan dolayı hayatını kaybetmişlerdir. Çeremişler için düşünülen bu proje de istenilen sonucu vermemiştir.

alınmış olanlara topraklarının yeniden verilmesi kararı da alınmıştır. Fakat Çar bu kararların Hristiyanlaştırma için yeterli olmadığını anlamış ve altı ay içerisinde Hristiyan olmayan bütün halkın Hristiyanlaştırılmasını emretmiştir. Buna karşı gelen Tatar seçkinlerini ise sürgüne gönderilmiştir. bkznz. Yusipova *a.g.t.*, 2003, s. 44-47; Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s. 144; Maraş, İ. (1998). "Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Yayınları/ 1, Dinler Tarihi Araştırmaları-I*, Ankara, s. 239-240

²⁶ Sharafullina, *a.g.t.*, 2017, s. 39-40

1723 yılında ise Kazan Ruhban Slav Latin Okulu, Rus ruhban sınıfındaki üyelerin çocukları için açılmıştı. Bu okula da on dört Tatar öğrencisi alınmıştır. Eğitimini tamamlayan bu öğrencilerin Müslüman Tatarlar üzerinde ciddi bir etkisi olmamıştır. Metropolit Tihon eğitimin önemini anlayan ve bu konuda girişimlerde bulunan bir din adamıdır. Tihon, eğitim almış olan Kreşinlerin, çevrelerinde Hristiyan etkisini artıracığına inanıyordu. Bu konuda bazı düzenlemeler yapmış fakat eğitimi Slav kültürü üzerinden yapmıştır. Tihon Kutsal Sinod'un kendisine neden Hristiyan olan Müslümanların tekrar İslam'a geri döndüğü sorusu üzerine nasihat dinlemediklerini belirterek vaftiz olanları ve seçilen çocukları Slav eğitimine göre okutmalıyız şeklinde cevap vermiştir. Bu dönemde Tatarların neredeyse tamamına yakını Hristiyanlıktan vazgeçiyordu.²⁷

Özetle XVII. yüzyılda vaftiz olan kişilerin sayısını artırmak için çeşitli cezalar ve ödüller yürürlüğe konulmuştur. Vaftiz olan kişilerin eski dinlerine geri dönmesi ve Hristiyanlaştırma vakalarının zayıf bir şekilde ilerlemesi bazı kararların alınmasını gerektirmiştir. XVII. yüzyılın başında Rusya'nın içinde bulunduğu durum itibari ile misyonerlik politikaları zayıf bir şekilde ilerlese de sonraki yıllarda alınan kararlar ile yeni yöntemler uygulanmış ve ilerletilmiştir. Teşvik yasaları ile Hristiyan olanlara para ödülü, askerlik muafiyeti sağlanırken, Hristiyanlığa geçmeleri için belirli süre tanınan Müslüman ya da diğer inançlarda kalmaya devam eden gruplara ceza vermek amacıyla başka yerlere göç ettirilerek ellerindeki topraklara da el konulmuştur.

2.3. Yeni Vaftizliler Dairesinin Kuruluşu ve Amacı

Yeni vaftizliler dairesinin kurulmasının ardından bölgede sekiz bine yakın kişi daha vaftiz edilmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yapılan çalışmalarda Hristiyanlığı kabul eden kişi sayısı 40.000'e ulaşmıştır. Dairenin ilk müdürü olan Aleksey Raiskiy kurumun işlevsel hale gelmesi için birtakım çalışmalar yapmıştır. 1740 yılında yeniden düzenlenen Daire 1740-1764 yılları arasında Kazan Başpiskoposu olan Luka Konaşeviç tarafından idare edilmiştir. Luka Konaşeviç

²⁷ Quelquejay, C.L. (1967). "Les Missions Orthodoxes En Pays Musulmans De Moyenne-Et Basse-Volga 1552-1865", *Cahiers Du Monde Russe Et Sovietique*, Vol 8 No 3, Septembre, s. 384; Yusipova, a.g.t., 2003, 52; Topsakal, a.g.e., 2021, 148-153; Kutsal Sinod 1721 tarihinde kurulmuştur. Patrik Adrian vefatı sonrasında yeni bir patrik seçilmemiştir. Geçici bir patrik tayin edilse de Petro kiliseyi bir süre başsız bırakmıştır. 1721 yılında ise kilisenin başına Mukaades Sinod adı ile bir Kollegium tayin edilmiştir. Bu şubenin başkanlığına da ruhani olmayan bir ober-Prukoror getirilmiştir. 1724 yılında ise Petro çıkardığı yasalar ile keşişlerin haklarını sınırlamıştır. Böylece Sinod teşkil edilmekle Rus kilisesi tamimiyle Petro'ya tabi bir hale gelmiştir. Bknz. Kurat, a.g.e., 2014, s. 286-287

döneminde 1740-1744 yılları arasında Kazan vilayetinde 536 camiden 418'inin yıkılmasına karar verilmiş ve yeni camilerin inşa edilmesi de yasaklanmıştır. Dairenin aldığı ciddi önlemlerden bir tanesi Kreşinlerin Kreşin olmayanlarla aynı yerde yaşamasını önlemek üzere tedbirler almasıydı. Bir diğer faaliyeti ise ayinlerin düzenli yapılması, Rus olmayan Kreşinlerin Ruslarla evlenmesine özen gösterilmesine dikkat edilmiştir.²⁸ Dairenin çalışmaları kapsamında vaftiz olanların sayısını artırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Dairenin başına getirilen Arhimandrit Sečenov vaftizli sayısının artması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Sinod'a raporlar yazan Sečenov Kreşin köylerindeki kilise eksikliğini dile getirmiş ve bunun üzerine bütçeden 4500 ruble ödenmesine karar verilmiştir. Üç yıllık vergi muafiyeti ve Kreşinlerin ayrı bir köyde ikameti ile Sečenov vaftiz olanların sayısını artırmak istemiştir.²⁹

Vaftiz sayısının bu şekilde artmasıyla birlikte devletin halktan toplaması gereken vergilerin Hristiyan olmayan halklar tarafından iki kat ödenmesine karar verilmiş ve Kreşinlerin askerlik muafiyeti de Hristiyan olmayan halklar üzerine yüklenmiştir. Bu durum sosyal problemleri de beraberinde getirmiştir. Askerlik vazifesi sırasında Hristiyan olanların askerliği sonlanınca onların yerine Hristiyan olmayanlar defalarca askere alınmıştır. Daha sonra Müslümanların şikayetleri üzerine kısa süreli askerlik yapmalarına izin çıkmış fakat bu durum da diğer inanç mensuplarının askerlik yükünü artırmış ve sosyal sıkıntılara sebep olmuştur.³⁰

II. Katerina döneminde 1764 yılında Yeni Vaftizliler Dairesi kapatılmış fakat Kreşin okullarının devam etmesine dair karar alınmış ve misyonerlik konusundaki yöntemlerin değiştirilmesi gerektiği düşünülerek Misyoner Enstitüsü açılmıştır. Daha

²⁸ Bobrovnikov, V. (2006). "İslam İn The Russian Empire", *The Cambridge History Of Russia II*, (Ed. Dominic Lieven), Cambridge University Press, 204-205; Topsakal, a.g.e., 2021, 160,165

²⁹ Topsakal, a.g.e., 2021, 168 Aynı zamanda vaftizli sayısını artırmak için Kutsal Sinod'dan bazı izinler istemiştir. Vaftiz olan kölelerin azat edilmesi ve 3 yıllık vergi muafiyeti de Sečenov'un bu konuda başarılı olmasını sağlamıştır. Ayrıca Kreşinlerin Müslümanlardan ayrı bir köye toplu iskanına yönelik kararı değiştirerek vaftiz olmayanların göç etmesi gerektiğine karar vermiş ve bu durum göç edemeyecek olanlarında vaftiz olmasına sebep olmuştur. Sečenov'un başka bir uygulaması ise küçük suç işleyenlerin eğer vaftiz olurlarsa cezalarının affedilmesine dair Sinod'dan talepte bulunarak bu isteğini kabul ettirmiştir. Göç organizasyonunu için görevlendirilen Boris Yarçov raporlarında Kreşinlere verilen hakların tam olarak uygulanmadığını belirtmiştir. Askerlik muafiyetine sahip olan birçok yeni Kreşinin asker olarak yazıldığını belirtmiştir. Dimitriy Sečenov ise raporlarında bu durumun putperestlik ve İslamı güçlendireceği için gerekli önlemlerin alınmasını talep ediyordu. Sečenov bu durumun yeni Hristiyan olan birisinin belirlenmiş olan bazı hakları konusunda oluşacak aksaklıklar sebebiyle Kreşinlerin din adamlarını suçlayacağını belirtmiştir. bknz: Topsakal, a.g.e., 2021, 168-170

³⁰ Topsakal, a.g.e., 2021, 176-177

sonra politika değişikliğine gidilerek 1773 yılında Dinî Hoşgörü Beyannamesi yayımlanarak zorla Hristiyanlaştırma uygulamaları yasaklanmış ve yeni camilerin inşasına dair kararlar açıklanmıştır.³¹

XVIII. yüzyıl sonlarında imparatorluk idarecileri Rus olmayan halkların Hristiyanlığa yaklaştırılması için kültürel bağların daha fazla zayıflatılması gerektiği sonucuna varmış ve Hristiyanlaşmış olan gruplara kendi ana dilleriyle eğitim verilmesi üzerinde durulmuştur. 1798 yılında Kazan Ruhani Akademisinin kurulmasıyla vaftiz olanların eğitim ile gerçek bir Hristiyan haline getirilmesine çalışılmıştır. Akademide dil çalışmalarına önem verilmeye başlanmış ve 8 Ocak 1845 yılında Tatarca, Kalmukça ve Arapça dil sınıfları açılmıştır. Tatarca eğitim için Kazan Üniversitesinden A. K. Kazembek ve Kalmukça eğitim için A. A. Popov dersler vermiştir.³²

Rusya İmparatorluğunun Hristiyanlaştırma faaliyetleri Volga bölgesinde bu şekilde ilerlerken güney kısımlarda özellikle Kargalı şehrinde Kazan bölgesinden farklı bir şekilde ilerliyordu. Kazan bölgesinden Tatarskaya Kargalı bölgesine göç eden tüccarlar Rusya ile Orta Asya arasındaki ticaretin gelişmesini sağlamışlardır. Göç eden tüccarlar dinî özgürlük, vergi muafiyeti gibi koşullarla göç etmişlerdir. Böylece Kargalı bölgesi ticaret konusunda ön plana çıkan şehirlerden birisi haline gelmiştir.³³

Kazan bölgesinde camilerin yıkıldığı ve yeni camilerin inşasının yasaklandığı 1740'lı yıllarda Kargalı bölgesinde yani Güney Urallarda daha esnek bir politika uygulandığına dikkat çeken Hamamoto Mami, bu bölgede cami inşasına izin verilmesini istisnai bir durum olarak değerlendirmiştir. Adı geçen makalenin sonuç kısmında Rus hükümetinin doğu ticaretinden gelir elde etmek için cami inşa etmeye izin verdiği belirtilmiştir. Çarlık Rusya politikalarındaki bölgesel farklılıkların ise

³¹ Yusipova, a.g.t., 2003, 63-64

³² Yusipova, a.g.t., 2003, 65-66; Salakhov, M. (2009). "Vostokovedeniye V Kazaknskoj Duhovnoy Akademii Vo Vtoroy Polovinye XIX-Naçale XX Veka. Missionerskiy Aspekt", *Minvar İslamic Studies*, 2(4), s. 145; Kazan Ruhani akademisi hakkında bkznz: Kharlampovich, K.V. *Kazanskaya Duhovnaya Seminariya (1818-1842)*. İstoriçeskiy Oçerk, Pravoslavnaya Bogoslovskaya Entsiklopediya T. VIII.-C.740.

³³ Mami, H. (2012). "Tatarskaia Kargala İn Russia's Eastern Policies", *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts* (Ed. Uyama Tomohiko), Routledge, New York, s. 32 Hamamoto Mami makalesinde Kargalı şehrinin kuruluşunu ve gelişimini açıklarken bölgedeki ticari faaliyetlerin yoğunluğuna dikkat çekmiştir. İnşa edilen caminin ise Hristiyanlaştırma politikalarının yansıdığı 1755 yılında inşa edilmiş olabileceğine dair Barthold'un ifade ettiği bilgiyi de paylaşmıştır. Fakat 1744 yılında Güney Ural bölgesi için çıkarılan fermanla bahsederek Başkurtların ikametlerindeki camilerin korunacağına dair bilgiyi paylaşmış ve aslında Rus hükümetinin bu bölgede dinsel bir politikadan ziyade doğu politikası izlediğini belirtmiştir.

Rus hükümetinin güney bölgesinde sömürge anlayışı ekseninde olduğu vurgulanmıştır.³⁴

Velhasıl XVIII. yüzyıla gelindiğinde Hristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmak için 1731 yılında Yeni Vaftizliler Dairesi kurulmuş ve bu dairenin başkanı ve çalışanlarının kararları üzerinden hareket edilmiştir. Vaftiz edilenlerin sayısını artırmak için bu sefer 3 yıl süreyle vergi muafiyeti sağlanmıştır. Bölgede kiliselerin eksik olduğu belirtilmiş, bunun için ödenek talep edilmiştir. Ayrıca küçük suç işleyen kişilerin Hristiyanlığı kabul etmeleri durumunda cezalarının affedilmesine dair kararlar alınarak vaftiz olan kişilerin sayısı artırılmaya çalışılmıştır. 1740 yılında Yeni Vaftizliler Dairesinin başına Luka Konaşeviç'in geçmesiyle birlikte Müslümanlara yönelik baskılar yükselişe geçmiş ve bu dönemde 536 camiden 418'i yıkılmıştır. Kazan bölgesinde dinî baskıların arttığı dönemde Tatar tüccarların yoğunlaştığı bölge olan Kargalı bölgesinde tam tersi bir politika izlenerek camilerin ve medreselerin korunmasına izin verilmiştir. Bu durumun sebebi Tatar tüccarların ticari faaliyetlerinin bölgenin zenginleşmesine katkı sağlamasındandı. Rus yetkililer bu bölgede din politikasını sömürge ve imparatorluk menfaatlerine uygun bir şekilde esneterek İslamî kurumlara karışmamışlardır.

2.4. Vaftiz Olan Halkların Eski Dinlerine Geri Dönme Sebepleri

Yukarıda açıklandığı üzere Volga bölgesinde baskı ve teşvik politikaları ile Hristiyan olan halklar, vaftiz olduktan bir süre sonra eski dinlerine dönmek için dilekçeler vermeye başlamışlardır. Özellikle de Tatarların İslam'a geri dönmesi bazı tarihlerde yoğun bir şekilde meydana gelmiştir. Bu topluca Hristiyanlıktan İslam'a geçişler 1802-1803, 1826-1830, 1842, 1856, 1865-1866, 1870, 1882-1883, 1895-1896 ve 1905 yıllarında meydana gelmiştir.³⁵ İlki Nijniy Novgorod'a bağlı olan bir yeni Kreşin köyünde başlayan İslam'a geçişler daha sonra Kazan, Ufa, Simbirsk, Samara, Orenburg bölgelerine dalga dalga yayılmıştır. Eski dinlerine geri dönüş meselesi zamanla Udmurt, Mari ve eski Kreşinleri de içine alan bir durum haline gelmiştir. 1802 yılında İslam'a dönüş hareketi zamanında Ortodoks din adamları baskı ile vaftiz etmenin doğru olmadığını anlayarak Kreşinleri korumak için daha barışçıl yollar aramışlardır. Buna göre ilk olarak 1803 yılında Tatarca ilmiyhaller

³⁴ Mami, a.g.m., 2012, s. 42-45

³⁵ Kefeli, A.N. (2014). *Becoming Muslim In Imperial Russia: Conversion, Apostasy, And Literacy*, Cornell University Press, New York, s.26

yayımlanmıştır. Ayrıca kilisede İncil'in mümkün olduğu kadar Kreşinlerin dilinde okunması istenmiş ve Tatarca Kazan'daki dinî okullara dahil edilmiştir.³⁶

Din değiştiren halkların tekrar İslam'a ve diğer eski dinlerine geri dönmesi konusunda önemli sebepler mevcuttur. En önemlisi bu halkların imparatorluğun sağlamış olduğu maddi haklardan yararlanmak için vaftiz olmasıdır. 1720 yılından itibaren Hristiyan olmayı kabul eden Rus olmayanlara sağlanan yardımlar, vergi muafiyeti, askerlik muafiyeti ve üç yıl boyunca bazı ayrıcalıklar üzerinedir. Bu konuda 1740 yılındaki kararnamede belirtilen nakit ödemeler, bronz haçlar, ayakkabı, kaftan ve gömleklerin hediye verilmesi kararı, Rus olmayan halkları Hristiyan olmaya çeken en önemli unsurlardır. Din değiştirmek için gelen insanların büyük kısmının fakir olması para ödülünü talep etmelerine sebep olmuştur. Hatta kilisenin kayıtlarını düzenli ve sağlam tutmaması da bazı kişilerin maddi ödülleri almak amacıyla birkaç kez vaftiz olmak için gelmelerine yol açmıştır. Bununla birlikte vaftiz olmayanlara yönelik ekonomik baskının artması da onların kendilerini Ortodoks olarak kaydettirmelerine neden olmuştur. Bütün bu uygulamalar onların bilinçli bir Hristiyan olmasını engellemiştir. Bu bağlamda Çuvaşlar da eski dinlerinin ayinlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu sebeplerden başka vaftiz olan ve Müslüman olarak kalan Tatarların kültürel olarak benzer olması, bölgede gezici bir şekilde vaaz veren Müslümanların olması da İslam'a geri dönüş sebepleri arasındadır. Vaftiz olanların bu şekilde eski dinlerine geri dönmesi ve Hristiyanlık adetlerini yerine getirmemesi konusunda bazı yetkililer raporlarında Kreşinlerin suçlanamayacağını iddia etmişlerdir. Yetkililer İslam'a geri dönüşlerin sebebi olarak yeni vaftiz olanlara verilen dinî vaazların ve telkinlerin yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca verilen desteklerin 3 yıl sürmesi ve bu sürenin sona ermesiyle Kreşinler vaftiz olmayanlarla aynı statüye düşüyor ve sıkıntıları hissetmeye başlıyordu. 1862 yılına gelindiğine toplam Kreşin sayısı 45,377 iken eski dinlerine dönen kişi sayısı 7,266 kişidir. 1858 yılında ise toplam Müslüman sayısı 409,257 kişidir.³⁷ Vaftiz olan halkların eski dinlerine geri dönmelerinin çeşitli sebepleri

³⁶ Kefeli a.g.e., 2014, s. 25-27

³⁷ Muftakhutdinova, D.S. (2016). "Reasons of The Return of Newly Converted Into Christianity Tatar and Chuvash People Back To Islam The Second Quarter of the Nineteenth Century", *Man In India*, 96 (3), s.831; Werth P.W. (2003). "Coercion and Conversion: Violence and the Mass Baptism of the Volga Peoples, 1740-55", *Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol 4, No 3, s. 552-553; Werth, P. W. (2002). "The Limits of Religious Ascription: Baptized Tatars and the Revision of "Apostasy", 1840s-1905", *The Russian Review*, 59(4), s.498; Kefeli, a.g.e., 2014 s.28; Topsakal,

vardır. Bu sebepler arasında Hristiyanlığa geçişin manevi ve ruhani temellerinin zayıf olması, maddi teşviklerin, muafiyetlerin süresinin bir süre sonra sona ermesi ve Rus yetkililerinin belirttiği gibi dinî açıdan eksik kalmaları sayılabilir. Bu unsurlar misyon faaliyetlerinin başarı kazanmasını engellemiştir.

Özetle misyoner faaliyetlerinin ve uygulamalarının teşvikler ve baskılarla devam etmesine rağmen 19. yüzyıla gelindiğinde vaftiz olan grupların toplu bir şekilde eski dinlerine geri dönmek için dilekçeler vermeye başladığı görülmüştür. Hristiyanlığı kabul eden grupların dinî vaazlara sürekli maruz bırakılmaması, teşvik yasaları ile çeşitli ödüller verilmesi ve vaftiz olan kişilerin bu ödülleri elde etmek için yani maddi sebepler ile Hristiyan olması vaftiz uygulamalarının kalıcı olmasının önüne geçmiştir. Ayrıca verilen desteklerin süresinin sona ermesi ile vaftiz olan kişilerin diğer gruplar gibi sıkıntıları hissetmesi de eski dinlerine geri dönme sebepleri arasındadır. Hristiyan olan kişilerin gerçekten ruhen ve kalben Hristiyan öğretilerini kabul etmemesi geri dönüş sebeplerinin en önemlisidir. Maddi baskıların olması ve Hristiyanlığa geçişte maddi ödüllerin ön plana alınması vaftiz olan kişilerin sayısını artırmış olsa da sonuç olarak Kreşinlerin gerçek anlamda Hristiyan olmaları sağlanamamıştır. Bu durumlar Kreşinlerin topluca eski dinlerine geri dönüşlerin başlamasına sebep olmuştur.

2.5. Nikolay İvanoviç İlminskiy ve Misyonerlik Faaliyetleri

Nikolay İvanoviç İlminskiy 1822 yılında Penza’da doğmuştur. 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisine giren İlminskiy, bu akademide Tatarca’yı öğrenmiş ve daha sonra Tatarca bilgisini geliştirmek için 1847 yılında bir Tatar kasabasına taşınmıştır. İlminskiy burada medrese derslerine katılmış ve kendisini Tatarlara sevdirmiştir. 1847 yılında kiliselerde Rusça dışında diğer diller ile ibadet edilmesine izin verilen kanun çıkınca İlminskiy de çeviri yapacak komisyonda görevlendirilmiştir. Vefatına kadar çeviri faaliyetlerini sürdürecektir. İlminskiy 1856 yılında yaptığı araştırmada, yapılan çevirilerin halka hitap etmediğini fark etmiştir. Daha sonra Kiril harfleri ile Tatar alfabesini oluşturma ve bu şekilde çeviriler yapma düşüncesini bu saha araştırması sonucunda düşünmüştür. 1858 yılında Orenburg’a giden İlminskiy,

a.g.e., 2021, s. 185 İslam’a dönmeyen eski kreşin Tatarlarının ve yerinden edilmiş olan diğer grupların (yerli dinlerine bağlı olsalar da) arasında ortak bir bağ oluşturmuştur. Kefeli, günümüze kadar gelen bu Ortodoks cemaat grubunun sadece zorunlu din değiştirme ile olmadığını açıklamıştır. bkz, Kefeli, *a.g.e.*, 2014

burada Kazaklar hakkında bilgi edinme şansı elde etmiş ve daha sonra 1862 yılında Mamadış Nikiforov köyünde arkadaşı Vasiliy Timofeyev ile birlikte yeni bir sisteme dayanan eğitim programı üzerinde çalışmalar yapmıştır. İlminskiy ve arkadaşının 1864 yılında kurdukları okul ve eğitim sistemi sonraları İlminskiy sistemi adıyla tanınacak olan okulların temelini oluşturmuştur.³⁸

İlminskiy sisteminin esası, Kiril harfleri ile oluşturulan yerli dillerin alfabeleri ve bu sistem üzerinden hareket edecek yerli din adamı ve öğretmenlerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi üzerinedir. Kreşinlerin toplu bir şekilde İslam'a dönmeye başladığı yıllar İlminskiy'nin faaliyet yıllarına denk gelmektedir. İlminskiy'nin İslam'a geri dönüşlerin sebeplerini incelemesi için görevlendirilmesi, onun Hristiyanlaştırma siyasetinin tam anlamıyla gerçekleştirilmediğini görmesine sebep olmuştur. Ayrıca İlminskiy Kreşinlerin Hristiyanlığı tam olarak yaşamadığını tespit etmiş ve İslam'a dönüşleri engellemek üzere çalışmalarını oluşturmaya başlamıştır. İlminskiy sisteminde Kiril alfabesi üzerinden hareket edilmesi ve yerli öğretmenlerin yerli halka dersler vermesi en önemli hususlardır. İlminskiy'nin geliştirmiş olduğu sistemde ilk olarak Kiril alfabesi temelinde ana dilde eğitime başlanmalı, sonra Rusça eğitime geçilmelidir. Bu eğitim sisteminde İlminskiy yerel Türk lehçelerini ön plana çıkarmıştır. Konuşma dillerini de edebi diller haline getirerek her bir dil için Kiril alfabesi ile oluşturulmuş farklı alfabelerin kullanımını gerekli görmüştür. İlminskiy her ne kadar ilk başta yerel lehçeler ile eğitim yapılmasını gerekli görmüş ise de öğrencilerin ana dil vasıtası ile Rusçayı öğrendikten sonra eğitime Rus dili ile devam edilerek bu şekilde Ruslaştırma amacının gerçekleşmesini savunuyordu. İlminskiy'e göre eğitim, halkın anlayamayacağı şekilde eskisi gibi Rusça başlatılmış olsa hem yerli halk çocuklarını okula gönderme konusunda tereddüt yaşayacak hem de eğitim gören kişilerin Hristiyanlığı anlaması zorlaşmış olacaktı. Ayrıca İlminskiy yerli dillerin Kiril alfabesi ile öğretilmesiyle Arap harflerinin etkisinin azalacağını ve böylece İslamiyet'in de etkisinin hafifleyeceğini düşünmektedir. Bunun devamında İlminskiy Hristiyan olan Tatarların Müslüman akrabaları ile bağlarını kesmek niyetindedir. İlminskiy'nin bu konudaki amacı Ruslaştırma idi. Bu konudaki görüşlerinde asıl hedefin, halkların medenileşmesi değil, onların adım adım Hristiyanlaşması ve Ruslaşması olduğunu belirtmiştir. İlminskiy'nin düşüncesine

³⁸ Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s. 293-297

göre Ortodoksluk Rus milliyetçiliğinin esasını oluşturmaktadır. Böylece İlminskiy'e göre Ortodoks Hristiyanlığı benimseyen kişiler Ruslaşmış olacaktır.³⁹

İlminskiy'nin tercüme için uğraşları Kiril Alfabeti temelinde Kreşin lehçelerinin alfabelerinin oluşturulmalarına ve yapılan çevirilerin popüler dil üzerinden yerine getirilmesine sebep olmuştur. İlminskiy'nin çevirileri daha önceki çevirilere göre başarı kaydetmiştir. İlminskiy'nin Hristiyanlık üzerine çevirileri basit bir dil ile gerçekleşmiş ve bu çalışmalar yerli halk üzerinde etkili olmuştur. 1863 yılında arkadaşı Timofeyev ile kurmuş oldukları Kazan Merkez Vaftiz Tatar okulunda Kreşin çocuklara Ortodoks-Hristiyanlıkla ilgili dersler ve Tatar dilini temel alan bir eğitim verilmiştir. Bu okul mezunları da Kreşin köylerindeki okullarda öğretmenlik hizmetinde bulunup dersler vermişlerdir. İlminskiy'nin yerli öğretmenler yetiştirme planı ile Rus olmayan grupların kendi topluluklarından öğretmenler vasıtasıyla Hristiyanlaşmasını hedeflemektedir. Bu doğrultuda İlminskiy, 1867 yılında Kutsal Sinod'dan Rus olmayan din adamlarının görev yapmasını ve atanmasını kolaylaştıran bir karar alınmasını sağlamıştır. Çeviri çalışmaları kapsamında dinî metinlerin yerli dillerde basılması ve dağıtımının gerçekleştirilmesi için 1875 yılında Kardeşlik Cemiyeti bünyesinde Tercüme Komitesi kurulmuştur. Çeviri çalışmaları ile 1860'ların ortalarından itibaren Rusça dışındaki dillerde dinî metinler tercüme edilerek çoğaltılmış ve dağıtımı sağlanmıştır. Bununla birlikte Kreşin köylerinin birçoğunda ayinler Tatarca'ya tercüme edilerek yerine getirilmiştir. Bu uygulama Hristiyanlığı daha anlaşılır kılmıştır. İlminskiy'nin bu sistemini savunanlar olduğu gibi ciddi bir şekilde eleştirenler mevcuttu. Eleştirileri yöneltenler çoğunlukla anadillerin edebî bir dil haline gelerek karşılarında güçlü bir bilince sahip millî kimlik çıkmasından endişe eden kişilerdi. 1860'lı yılların sonuna doğru yapılan tartışmalarda asimilasyon için sadece Ortodoksluk eğitiminin yeterli olmadığı ve bu konuda Rus dilinin temel araç olması gerektiği savunuluyordu. İlminskiy ve onun bu projesinin destekçileri ise ana dil vasıtası ile Hristiyanlık öğretilerinin daha etkili bir şekilde iletildiğini, bunun bir geçiş süreci olduğunu ve eğitimlerin devamında Rusça eğitim olacağını belirterek kendilerini savunmuşlardır. 1870 yılında İlminskiy'nin

³⁹ Alagöz, Ç., (2014). *Nikolay İlminskiy'den Rusya Federasyonu'na Kalan Kurumsal Bir Miras; Ruslaştırma Politikaları ve Yansımaları*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Karadeniz Kafkasya Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, Aralık, s.47-53; Somuncuoğlu, T. (2022). "Türkistan'da Eğitim, İsmail Bey Gaspıralı ve Cedit Hareketi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Ahmet Baitursynuly Teacher Of the Nation:Dedicated to the 150th Anniversay of Akhmet Baitursynuly: International Scientific and Practical Conferance*, Almaty, s. 30

eğitim sisteminin İmparatorluğun doğu bölgelerinde uygulanmasına izin verilmiştir. Fakat İlminskiy'nin ölümünün ardından onun eğitim sistemi, ayrılıkçılık getirdiği suçlamasıyla tepki toplamıştır.⁴⁰

Kreşinlerin topluca İslam'a geçtiği dönem misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin faaliyet yıllarına denk gelmektedir. Kazan İlahiyat Akademisinden mezun olan İlminskiy Tatarca'yı öğrenmiş ve bir Tatar kasabasına taşınarak Tatarları daha yakından tanıma fırsatını yakalamıştır. Çeviri komisyonunda bir süre görev yapan İlminskiy yapılan çevirilerin Tatarlara hitap etmediğini fark etmiş ve sonradan kendi adı ile anılacak olan İlminskiy Sistemini oluşturmuştur. Bu sisteme göre yerli diller için Kiril alfabesi üzerinden bir eğitim verilmesi gerekiyordu. Bu eğitim ile yerli öğretmenler ve din adamları yetiştirilecekti. İlminskiy'e göre yerli halka anlamadığı bir dil üzerinden hitap edilmiş ve bu sebeple Hristiyanlık öğretilerinin tam olarak benimsenmesinin önüne geçilmişti. Halbuki İlminskiy'nin oluşturduğu sistemde ana dil Kiril harfleriyle oluşturularak hedef kitleye Hristiyanlıkla ilgili vaazlar ve eğitimler verilecek, böylece Arap harflerinin etkisi de azalacaktı. Bu politikayla özellikle vaftiz olan Tatarlar ile Müslüman olarak kalan Tatarların yakınlaşmasının önüne geçilecekti. İlminskiy sisteminde ana dili ile hem Hristiyanlığı hem de Rusçayı öğrenen çocukların eğitiminde belli bir zaman sonra Rus diline geçilecek ve bu sayede Ruslaştırma hedefine de ulaşılmış olacaktı. İlminskiy'nin bu projesini savunanlar olduğu gibi ciddi bir şekilde muhalefet edenler de olmuştur. Ana dillerine bu kadar önem verilmesi ile sonraları Rusya İmparatorluğunun karşısına etnik ve millî bilinci yüksek grupların çıkmasından korkan İlminskiy karşıtları Rus dilinin temel bir araç olması gerektiğini savunuyorlardı. 1870 yılında İlminskiy sistemi dönemin Eğitim Bakanı tarafından desteklenerek imparatorluğun doğu bölgelerinde uygulanmasına izin verilmiştir. Fakat İlminskiy'nin vefatı sonrasında bu projeye gelen tepkiler yoğunlaşmıştır.

2.6. Çarlık Rusya'nın Sibirya'da Uyguladığı Din Politikası

18. yüzyıla kadar Sibirya bölgesinin güney kısımları dışında neredeyse tamamı Rusya İmparatorluğunun egemenliği altına girmiştir. Zamanla Ruslar güneye doğru

⁴⁰ Werth, P. (2000). "Inorodtsy On Obrusenine: Religious Conversion, Indigenous Clergy, and the Politics of Assimilation In Late-Imperial Russia", *Ab Imperio* 2, s. 110-114 ;Werth, P.W. (jully,2000). "From "Pagan" Muslims to "Baptized" Communists: Religious Conversion and Ethnic Particularity in Russia's Eastern Provinces", *Comparative Studies In Society And History*, Vol 42, No 3, s.502-505.

inme fırsatı elde etmişler ve bu amaçla savunma hatları yaparak Cuncarlara karşı mücadele etmişlerdir. Bu dönemde Batı Sibirya bölgesinin güney kesimleri Rus göçmenlerin en çok ilgi gösterdiği yerler olmuştur. Bu göçmenlerin çoğu Rusya'dan kaçıp gelen ve serf olarak bu bölgelerde çalışmak mecburiyetinde kalmış olan çiftçilerdir.⁴¹

Rus grupların Sibirya bölgesine yerleştirilmesi Rus hükümetinin talimatı doğrultusunda yerleştirme, sürgün ya da gönüllü olarak bölgeye yapılan göçler üzerinden olmuştur. 18. yüzyılın başında tahminî olarak gösterilen beş yüz bin nüfusun üç yüz binini bölgeye dışarıdan gelen göçmenlerin oluşturması bölgedeki yerli halkların azınlığa düştüğünü göstermektedir.⁴²

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya merkezinden getirilen köylüler Altay ve Baykal bölgelerinde maden sahalarına yerleştirilmiştir. Bu köylüler fabrikalarda çalıştırılmak ve tarım yapmaları amacıyla kullanılmışlardır. 19. yüzyılda ise Sibirya bölgesine gelen göçmenlerin sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir. 1861-1891 yılları arasında dört yüz elli bin kadar göçmen bölgeye ulaşmış, bunların üç yüz otuz bini Batı Sibirya bölgesine ve kalan kısım ise Doğu Sibirya bölgesine yerleşmiştir. Sibirya'da din adamlarının sayısı az olmakla birlikte bölgede Rus kültürünün kök salması ve gelişmesinde bu grubun büyük etkisi olmuştur.⁴³

Rus kilisesi Sibirya bölgesinde hem bölgeyi keşfetme hem de Rusların yerleşimi konusunda çok etkin bir role sahip olmuştur. Ortodoks din adamları Sibirya'ya gönderilen Rus yerleşimcilerle birlikte Rus kültürünün bölgede etkin bir hale gelmesini sağlamışlardır. Konuya ait ilk Rus kaynaklarında Sibirya'ya ulaşma ve istila sebebi Hristiyanlığın yayılma amacı olarak gösterilmiş olsa da daha sonra konuyla ilgili araştırmalarda Sibirya'nın doğal kaynaklarının bu istilanın en önemli sebebi olduğu yazılmıştır. Bölgede ilk piskoposluk 1620 yılında Tobolsk'da açılmıştır. Kipriyan Statorusennikov ilk Sibirya Başpiskoposu olarak vazifesine başlamıştır. Piskoposluk kurulduğu dönemden itibaren üç önemli amaç üzerinde hareket etmiştir. İlk hedef Hristiyanlığın yerli halk tarafından kabul edilmesi ve yayılmasıdır. İkinci amaç ise bölgeye gelmiş olan Hristiyanları dinî olarak beslemek, üçüncü amaç ise bölgedeki nüfusu moral olarak üst seviyede tutmaktır. 17.

⁴¹ Topsakal, İ. (2020). *Sibirya Tarihi*, İstanbul, Ötüken, s.122-123

⁴² Topsakal, a.g.e., 2020, s.117

⁴³ Topsakal, a.g.e., 2020, s. 136-139

yüzyıldaki misyonerlik faaliyetlerinde istenilen başarı elde edilememiştir. Bu durumun oluşmasında en önemli sebep ise misyonerlerin yerli dillere yeterince hakim olmaması durumundan kaynaklanmıştır. Rus Çarlığının 17. yüzyıldaki uygulamalarından bir tanesi ele geçirilen topraklar üzerinde kiliseler, manastırlar gibi dinî müesseseler inşa etmek olmuştur. Bölgeye gelen Hristiyan grupları dinî açıdan beslemek isteyen idareciler diğer yandan bu bölgeyi bir daha asla bırakmama amacı taşımaktadırlar. Kiliseler verimli araziler üzerinde inşa edilmiştir. Bu durum kilisenin bölgedeki ekonomik faaliyetlerin bir parçası haline gelmesi sonucunu meydana getirmiştir. Bu yerler Rus köylülerin yerleşim yeri olmuş ve kiliselerdeki görevli din adamları Rusya'nın kuzeyindeki fakir köylüleri bölgeye çağırarak maddi zorluklardan kurtulmaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra Sibirya bölgesinde manastırlar, çeşitli üretim tesislerinin oluşumunu da sağlamıştır.⁴⁴

Rusya İmparatorluğunun Sibirya'da uyguladığı din politikasında bazı aşamalar bulunmaktaydı. İlk olarak yerlilerin Rus Kozaklarıyla ilişkileri sebebiyle Hristiyan Ortodoks inancı ile tanışması söz konusu olmuştur. İkinci aşama ise 18. yüzyılın ilk yarısında (1700-1764) misyonerlik için çeşitli kurumların ve yöntemlerin oluşturulduğu, din değiştirilmesi için şiddetin uygulandığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemde vaftiz olan kişilerin durumu resmîleşmiştir. Üçüncü aşama ise 1764 ve 1799 yıllarını kapsamaktadır. Bu yıllar arasında hoşgörü ilkesiyle hareket edilmesinin sonucunda mali, yasama, sosyal ve örgütsel olarak yöntemler geliştirilmiş fakat eğitim ikinci planda kalmıştır. Dördüncü aşamada 1800-1825 yılları arasında dinî öğretinin uzak bölgelerde yayılması amacıyla misyonerlik ve gezici kiliselerin oluşturulması projesi organize edilmiştir. Beşinci aşama ise Ruslaştırma ve asimilasyon politikasına geçiş olmuştur.⁴⁵ Bölgedeki yerli halkların sadık bir tebaa haline gelmesi ve bölgede Rus zihniyetinin kök salması amacıyla Ortodoks vaazlar bir araç görevinde olmuştur. Sibirya'nın çeşitli bölgelerinde uygulanan din politikasında bölgedeki halklardan olan Buryatlara yönelik siyasetlerinde Rus yetkililer, Çin sınırındaki bölgelerde ticari ve siyasi çıkarlara göre değişiklikler yapmışlardır. Bu bağlamda bölgede görev yapan Ortodoks din adamlarının yetkililere karşı bakış açıları oldukça farklıydı. Kamçatka Misyoneri

⁴⁴ Topsakal, a.g.e., 2020, s. 159-162

⁴⁵ Asochakova, V.N. (2014) "On The Problem of Evolution of the Russian Orthodox Church's Missionary Activity in the XVIII-60s of the XIX Centuries", *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences* 7(11), s. 1845

sivil yetkililerin Ortodoks harici inançlara yönelik fazla hoşgörölü olma tehlikesine dikkat çekmiş ve bölgede Lamaizme meyledenlerin sayısının artmasının devlet için bir tehlike oluşturduğunu belirtmiştir. Selenga Piskoposu Veniamin ise Hristiyan Ortodoks inancının kabul edilmesi ve benimsenmesinin Rus olmayan etnik bir kimliği Rus kimliğine dönüştürdüğünü belirtmiştir. Bu yüzden bölgedeki halklara Rus milli yaşamının üstünlüğü kabul ettirilmeli ve yerlilerin sadece inançları ile değil kültürleri, alışkanlıkları ile de mücadele edilmesi istenmiştir. Misyonerler tarafından yerli halkların sadece inanç olarak değil aynı zamanda milliyet olarak da Ruslaşması gerekli görölmüş ve Ortodoksluğun yabancılar için bir Ruslaştırma misyonu olduğu vurgulanmıştır.⁴⁶

Sibirya'nın Rus işgaline uğradığı zaman dilimi olan 17. yüzyılda Rus hükümetinin Sibirya'ya yönelik politika esaslarında Hristiyanlaştırma söz konusu değildir. Çarlık Rusya'nın esas amacı bölgenin kaynaklarını, zenginliklerini vergi üzerinden merkeze aktarmaktır. İlerleyen süreçte yerlilerin din değiştirmesini sağlamak amacıyla Hristiyanlığı kabul edenlerden vergi alınmaması kararı alınmıştır. 18. yüzyıl itibari ile vaftiz edilen gruplara bazı haklar verilmeye başlanmış ve bu konuyla ilgili hukukî zemin oluşturmak için çeşitli kararlar alınmıştır. Yerli halkların zaman içerisinde Hristiyanlığı kabul edip Ortodoks olmaları Rusya İmparatorluğunun bölgedeki hakimiyet stratejisinin bir parçası haline gelmiştir. Döneme ait misyoner kaynaklarında Ortodoks olmak sadık bir vatandaş olmakla aynı görülüyordu. 19. yüzyılın ortaları, artık Sibirya'nın büyük şehirlerinde Ortodoksluğun ve kiliselerin bölgede kök salmasını ve gelişmesini destekleyecek bazı kurumların oluşturulduğu bir dönem olmuştur. Bölgede resmî olarak ilk misyonerlik kurumlarının oluşumu 1730'lu yıllarda meydana gelmiş ve 1764 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. II. Katerina döneminde imparatorluğun bir politika değişikliğine gitmesi üzerine misyonerlik faaliyetleri de yavaşlamıştır. Kreşin Dairesi kapatıldıktan sonra misyonerlik görevi bölge piskoposlarına havale edilmiş ve bu doğrultuda İrkutsk, Tobolsk ve Tambov'a iki misyoner görevlendirilmiştir. Verilen talimatta yerli halka yönelik vaazlarda bölge halkının dili kullanılacaktı. Fakat 1769 yılında alınan karardan sonra devletten müsaade almadan icra edilen zorla vaftiz yasaklanmış ve daha sonra Çar Pavel'in buyruğu ile Doğu Sibirya'daki misyon teşkilatları

⁴⁶ Amogolovna, D.D., "Politika Hristianizatsii Buryatskovo Naselenniya Rosiyskoy İmperii V Kontse XIX- Naçale XX Vekov", *Nauchnyi Dialog*, 11(1), s. 350-351;

kapatılmıştır. Bu sebepten dolayı Hristiyanlaşma vakaları durma noktasına gelmiştir.

47

Sibirya'ya gelen nüfusun artmasıyla birlikte bölgede Hristiyanlığın da etkisi artmaya başlamıştır. 1810 yılında Rus olmayan halkların dinî işlerini düzenlemek ve Ortodoks olan halkı korumakla görevli bir teşkilat oluşturulmuştur. Bununla birlikte 1812 yılında kurulan Rusya İncil Cemiyeti misyonerlik faaliyetinde dinî eserleri yerel dillere tercüme etmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde artık toplu vaftizler yerine ikna yöntemi ile vaftiz etme siyaseti takip edilmeye başlanmıştır. I. Nikolay döneminde misyonerlik tekrar hız kazanmış ve çarın emri ile bölgedeki halklara verilmiş olan bazı serbestlikler kaldırılmıştır. Bu dönemde merkezîyetçi bir anlayışla Rusça ve Ortodoks Hristiyanlık üzerinden hareket edilmiştir. Yetkililer tarafından Hristiyanlık artık eğitim yöntemi ile kabul ettirilmeye çalışılmış ve sonuç olarak Ruslaştırmak amaç edinilmiştir. 19. yüzyılda Rusya'da dünyadaki gelişmelere uyum sağlamak üzerine yeni bir anlayış gelişmeye başlamıştı. İmparatorluk içerisindeki Rus olmayan milletlerin tek bir pota içerisinde eritilmesi gerektiği düşüncesi ve siyasal amaç birliği düşüncesi tartışılıyordu. 1865 yılında Ortodoks Misyonerler Topluluğu kurulmuş ve çeşitli yerlerde şubeler açmışlardır. 1873 yılında ise Yenisey yeparhiyası açılmıştır. Bu kurumun misyoner faaliyetlerde bulunması sonucunda yetmiş kişi Ortodoksluğa kazandırılmıştır. 20. yüzyılın başında Sibirya'da misyoner faaliyetler için çeşitli misyonlar açılmıştır. Sayısı sekiz olan Ortodoksluk misyonları bazı bölgelerde etkin bir şekilde çalışmışlardır. Sibirya'nın kuzeyinde açılan misyonlar küçük olmakla birlikte Altay, İrkutsk ve Zabaykal misyonları oldukça faal bir şekilde hareket etmişlerdir. Misyoner faaliyetlerde tıpkı Orta İdil bölgesinde olduğu gibi üç yıllık vergi muafiyeti, devlette çalışma imkanı gibi bazı ayrıcalıklar tanınmıştır.⁴⁸

Sibirya'da yaşayan halklara yönelik uygulanan din politikasında çeşitli misyonlar kurulmuş ve bu misyonlar üzerinden hareket edilmiştir. Hakas bölgesinde yaşayan halklar için Hakas misyonu, Altay bölgesi için Altay misyonu ve Sibirya'daki başka bölgeler için yeni misyonlar kurulmuştur.

⁴⁷ Topsakal, *a.g.e.*, 2020, 184-190

⁴⁸ Topsakal, *a.g.e.*, 2020, 190-197, 170

Hakas-Minusinsk bölgesi kendine has bir yapısı olan bölgedir. Rusların Hakasların yaşadığı bölgeyi istila etme tarihi 1720'li yıllara denk gelmektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru Hakasların yarısına yakın bir kısmı zorla veya teşvik yöntemleriyle vaftiz edilmiştir. Bölgedeki Rus nüfusun hızlı bir şekilde artması da Hakasların hızla Ortodoks etkisi altına girmelerine sebep olmuştur.⁴⁹

Hakaslar Ortodoks olsalar da Hristiyanlık ibadetlerini ve dini ritüelleri tam anlamıyla yerine getirmemişlerdir. Bölgedeki misyoner din adamları tarafından merkeze gönderilen mektuplarda vaftiz olan kişilerin Hristiyanlık ritüellerini yerine getirmediğini ve bölgede din adamı eksikliğini açıklayan ifadeleri söz konusudur. Hakaslar Ortodoksluktan önceki kültürleri olan Şamanizm adetlerine devam etmişlerdir. Hem Hristiyanlık hem Şamanizm kültürü iç içe geçmiş bir şekilde iki dini birlikte yaşama anlayışı oluşmuştur.⁵⁰

1828 yılında kurulan Altay misyonu 1830 yılında misyonerlerin gelmesi ile asıl oluşumunu tamamlamıştır. Altay bölgesi dinî açıdan üç evre geçirmiştir. İlk olarak eski Türklerin inancı olan Şamanizm dönemidir. Şamanlığın bir din olup olmadığı da tartışılmaktadır. İkinci dönem Moğol-Türk Kağanlığı dönemidir. Bu dönemde Budizm, Maniheizm, İslam ve Hristiyanlık dinlerinin bir arada yaşanmıştır. Üçüncü dönem ise Budizm, Hristiyanlık ve misyoner faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Ulala ve Mayma köylerinde iki misyoner teşkilatı kuran misyon kurucusu Arhimandrit Makarius bu bölgelerde on dört yıl boyunca yetmiş beş kişiyi Ortodoksluğa kazandırmıştır. Misyonun kurucularından olan Makarius'a göre Ortodoksluk Rus olmakla aynı şeydir. Bu yüzden Makarius'a göre misyoner faaliyetler her Rus vatandaşının kutsal vazifesi haline gelmeliydi. Makarius'tan sonraki dönemde misyoner faaliyetler genişlemiş ve on iki tane yerleşim yeri kurularak bu yerlerde misyoner okulları açılmıştır. Arhimandrit Makarius Altay bölgesindeki halkların yaşamlarının kolaylaştırılması için bazı uygulamalarda bulunmuştur. Vaftiz edilen kişilere bir ev, sığır veya tarım aletleri sunulmuştur. Altay Misyonu tarafından icra edilen yöntemlerde yeni vaftiz edilen kişilere çeşitli yardımlar sağlanmıştır. Bu yardımlar maddi olarak yetersiz bir durumda olan kişilere verilen yardımlardır. Yardımlar çerçevesinde kıyafet, çamaşır, biraz arpa, bir ev, bir at, tarım aletleri ve tohumlar verilmiştir. Misyon süresince yeni vaftiz edilenler için ayrı köyler kurma

⁴⁹ Topsakal, *a.g.e.*, 2020, s. 211-216

⁵⁰ Topsakal, *a.g.e.*, 2020, s. 219-220

düşüncesi gelişmiştir. Misyonerler göçebelere yerleşik yaşamın gerektirdiği uygulamalar olan ev inşası, sebze yetiştiriciliği gibi faaliyetleri öğretmişlerdir. Yeni köyler kurma düşüncesi bazı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Hristiyan olan kişiler için ayrı yerleşim yerlerinin oluşturulmasının sebebi yeni vaftiz edilen kişinin ailesi tarafından olumsuz bir tepki ile karşılaşmaması ve bu durumlara fazla maruz kalmaması içindir. Ayrıca Ortodoks olmayan kişilerin vaftiz olan kişiler üzerindeki etkisinin azaltılması gerekiyordu. Bu yüzden misyoner köylerinin göçebelerden uzak bir bölgede olması gerekmektedir. Bu uygulamaların devamında 1865 yılından sonra İlminskiy sistemi Altay bölgesinde uygulanmaya başlanmıştır. Yine Altay Misyonu dairesinde 1876 yılında İlminskiy'nin etkisiyle tercüme komisyonu kurulmuştur. Daha sonra anadilde ayin yapılmasına izin verilen karar çıkınca ilk olarak Teleut dilinde daha sonra Altay Türkçesi ile ayin yapılmaya başlanmıştır. 1900 yılında bölgede 69 dokuz kilise ve dua evi bulunmaktaydı. 1910 yılında ise misyonda daire sayısı artmış fakat vaftizli sayısında herhangi bir artış olmamıştır.⁵¹

Böylece Çarlık Rusya Sibiryա bölgesini ele geçirmesinin ardından Rus köylü yerleşimci gruplarını bölgeye göndermeye başlamıştır. Bölgeye yapılan Rus yerleşimlerinin devamında Rus kilise teşkilatı da gönderilerek piskoposluklar açılmıştır. Rus kilisesinin bölgede yapılanması ile Ortodoks propagandası yerli halk üzerinde başlatılmıştır. Rusya İmparatorluğunun bölgeyi işgal amacı ilk dönemlerde Sibiryա'nın kaynaklarını ele geçirmek ve sömürmek üzerinedir. Sonraki yıllarda yerli halkların Hristiyanlığı kabul etmeleri ile sadık bir vatandaş olacağı düşüncesi üzerinden hareket edilerek din politikası hakimiyet stratejisi olarak kullanılmıştır. Rus dinî yetkilileri bölgede misyonlar açarak misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu misyonlardan Hakas, Altay ve İrkutsk misyonları en bilinenleriydi. Dönem itibari ile artık misyonerlik faaliyetlerinde çeviri çalışmalarının önem kazanmasıyla birlikte Altay diline çeşitli dinî kitapların tercümesi yapılmıştır. Daha önce Kazan Tatarlarına yönelik teşvik politikaları Sibiryա bölgesinde de uygulanarak vergi muafiyeti ve devlet kurumlarında çalışma imkanı getirilmiştir. Kazan bölgesinde olduğu gibi misyonerlik uygulamaları konusunda Rus dinî yetkilileri Sibiryա bölgesinde istedikleri sonucu açık bir şekilde elde edememişlerdir. Sibiryա'da görev yapan din

⁵¹ Kreydun, Y.A., Nekhyadovich, L.I. (2018). "Culture-Forming Role Of The Missionary Activities Of The Orthodox Church In Altai In The 19th -Early 20th Centuries", *European Journal Of Science and Theology*, Vol 14, No 6, s. 171-176; Topsakal, a.g.e., 2020, s. 220-224

adamlarının Kutsal Sinod'a gönderdikleri mektuplarda vaftiz olan kişilerin Hristiyan gibi davranmadıkları ve dinî ritüelleri yerine getirmediklerinden bahsedilmiştir.

2.7. Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da Uyguladığı Din Politikası

Çarlık Rusya 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya bölgesinde yayılmacı bir politika takip etmeye başlamıştır. Rusya böylece hedef alanını genişletmiştir. Ayrıca Rusya Hindistan'a kadar ulaşarak sıcak denizlere ulaşma gayesini de gerçekleştirme yolunda ilerlemiştir. Bu hedefe ulaşmayı kolaylaştırmak için Rus yetkililer hakimiyetleri altına aldıkları halklar tarafından Rus Ortodoks Hristiyan kimliğinin benimsenmesini gerekli görmüşlerdir.⁵²

Kafkasya bölgesinde ilk olarak 2. yüzyılda güney Kafkasya üzerinde Hristiyanlık öğretisi yayılma imkanı bulmuştur. Ermeni Kralı ve halkının vaftiz edilmesinden sonra 4. yüzyılın başından itibaren Hristiyanlık Gürcistan ve Albanya bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya bölgesinde yaşayan halklar ise Hristiyanlık dininden önce paganizme mensuplardı. Bizans döneminde Kuzey Kafkasya halkları Hristiyanlaştırılmaya çalışılmış ancak yeterli başarı sağlanamamıştır. Çerkez bölgesine Hristiyanlığın girişi Bizans etkisiyle olmuştur. Daha sonra Gürcistan'ın misyonerlik faaliyetleri sonucu 10. ve 12. yüzyıllarda Çerkez bölgesinde Hristiyanlık yayılmaya devam etmiştir. Hristiyanlık Çeçenler arasında da yayılma imkanı bulmuş olsa da bölgede İslam'ın yayılışı ile etkisini kaybetmiştir. Hristiyanlığı kabul eden bir başka bölge halkı ise Alanlar yani Osetlerdir.⁵³

Rusya İmparatorluğu Tatarlara uyguladığı politikayı Kafkasya halklarına da uygulamak için harekete geçmiştir. İlk olarak Hristiyanlaştırma politikasında Kozakların bölgedeki yerleşimini sağlayarak hem bölgenin nüfus yapısını değiştirmek hem de bölge halkının imparatorluğa entegrasyonunu sağlamayı amaçlamıştır. Kozakların bölgedeki iskan 18. yüzyılın ortalarından itibaren daha da artmıştır. Uygulanan politikada Kozakların bölgeye yerleştirilmesi kadar bölge halkının da Ruslar arasında yerleştirilmesine özen gösterilmiş ve vaftiz edilenlerin

⁵² Yıldız, Y. (2017). "18. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma Politikası", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 18 s. 429, 431

⁵³ Yıldız, a.g.m., 2017, s.435-437

tekrar geri dönmelerine izin verilmemiştir. Yerleştirilen gruplar genellikle ya bazı sorunlar nedeni ile ya da özgür olmak amacıyla kaçmışlardır.⁵⁴

Kafkasya bölgesinde ilk misyon 1745 yılında Moskova'ya giden iki Gürcü kilise seçkininin talepleri doğrultusunda imparatoriçe Elizabet ve Kutsal Sinod'un yetki vermesi ile oluşturulmuştur. Oset Komisyonu adı verilen misyon o dönem özerk bir konumda olan Gürcü kilisesine bağlı kalmıştır. Bu durum Türklerin komisyona yönelik tepkileri söz konusu olduğunda Rus yetkililerin sorumluluk almamasına imkan tanımıştır. Komisyon iki binden fazla kişiyi vaftiz etmiş fakat bu vaftiz çok hızlı gerçekleşmiştir. Komisyonun çalışmalarında kültürel faaliyetler de söz konusudur. Komisyon üyelerinden olan Higumen Gregory Gürcü alfabesi ile Osetçe el yazmalarını oluşturmuş ve Kutsal Sinod'a bir okul projesi sunmuştur. 1771 yılında ise Astrahan Piskoposluğuna bağlı ikinci bir Osetya Komisyonu kurulmuş ve yetkili kişileri daha önce kurulan komisyon gibi Gürcülerden değil Rus yetkililerden oluşturulmuştur. Rus karar mercilerinin yetkisi altındaki komisyona Kutsal Sinod tarafından gönderilen talimatnamede misyonerlere verilen bazı talimatlarda misyonerlerin kişileri ancak iyi bir eğitimden sonra vaftiz etmeleri ikazı yapılmıştı. 1771-1792 yılları arasında altı bin kişi vaftiz edilmiştir. 1793 yılında ise Osetya komisyonunun yerini Astrahan Piskoposluğu yetkisi altında oluşturulan Vikariatlık almıştır. Bu kurumun ilk piskoposu bir Gürcü olan Gaius Tokev Slav alfabesi temelinde bir Oset alfabesi oluşturmuştur. 1799 yılında kapatılan komisyon bu sefer I. Alexander döneminde Gürcü Piskoposluğu çerçevesinde tekrar açılmış ve başına Piskopos Dositheel Piçelaurov getirilmiştir. Komisyonunun raporuna göre Oset ve diğer dağ halklarından on iki bin kişi vaftiz edilmiş fakat ilerleyen yıllarda bu sayı azalmıştır. Bunun sebebi misyonerlerin vaftiz olan kişilere özgür olacaklarını vaat etmelerine karşılık bu durumun gerçekleşmemesidir. 1817 yılında Metropolit Theoylakt ilk Rus piskoposu olarak atanmıştır. Metropolit misyonerlere manevi teşviklerin yapılması için buyruk vermiş ve bu dönemde vaftizli sayısı artmıştır. 1824 yılına kadar elli iki binden fazla dağlı vaftiz edilmiştir. Bunlar arasında Oset, Digor, Tagaur İnguş, Lezgi ve Abhazlar bulunmaktaydı. Kafkasya'da misyon faaliyetleri çerçevesinde okullar da açılmıştır. Bu okullar misyonerlik eğitimi verecek kişilerin yetiştirilmesi, bölge halkının eğitilmesi ve din görevlisi yetiştirmek

⁵⁴ Yıldız, *a.g.m.*, 2017, s. 439-441

amacı ile açılmıştır. Kilise inşa faaliyetlerine de önem veren yetkililerin girişimleri ile 1826 yılında bölgede 67 Oset kilisesi bulunmaktaydı.⁵⁵

1860 yılında ise Kafkasya genel valisinin girişimi ile Ortodoks Hristiyanlığın Restorasyonu cemiyeti kurulmuştur. Derneğin programı kiliseler kurulması, din adamlarının durumunun düzeltilmesi, dinî ayinlerin ana dillerde yapılması ve bölge halkının eğitilmesi için okullar açılması şeklinde tanımlanmıştır. Cemiyetin faaliyeti Kafkasya bölgesinde sekiz grup arasında yürütülmüştür.⁵⁶

Sonuç olarak Çarlık Rusya'nın 1555 yılında Kazan Başpiskoposluğunu kurarak başlatmış olduğu misyonerlik politikası sonraki yüzyıllarda ele geçirmiş olduğu doğu bölgelerinde de uygulanmıştır. Din politikası altında uygulanan bu politika, ele geçirilen bölgelerdeki yabancıların dinî dönüşümü amacıyla uygulanmıştır. Hakimiyet altına aldıkları halkları manevi olarak Rusya'ya yaklaştırmak ve yerli halklara Ortodoks-Rus kültürü üzerinden yeni bir kimlik oluşturmak isteyen yetkililerin asıl hedefi, işgal edilen bölgelerin merkeze bağlanmasını kolaylaştırmak ve sömürge çalışmalarını hızlandırmaktır. Bu amaçla 1555 yılından itibaren misyonerlik politikası altında çeşitli yöntemler uygulanmıştır. İlk zamanlar baskı ve şiddet üzerinden hareket edilse de Çar IV. İvan'ın misyoner talimatnamesiyle hedef kitleye iyilik ve hoşgörü ile yaklaşılması tavsiye edilmiştir. Camilerin ve mescitlerin yıkılışının ardından bölgede çok sayıda kiliseler inşa edilmiş ve Ruslar Kazan bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. İlerleyen süreçte vaftiz edilen kişi sayısını artırmak için bazı teşvik yasaları çıkarılmıştır. 3 yıl süre ile vergi ve askerlik muafiyeti, nakit, giysi yardımları yürürlüğe koyulmuştur. Vergi ve askerlik muafiyeti sebebiyle Hristiyan olan kişilerin ödemesi gereken vergi ve askerlik mesuliyeti Hristiyanlığı kabul etmeyen grupların üzerine yüklenmiştir. Hristiyan olan kişilerin ödemesi gereken vergiyi ödeyen ve onların yerine askerlik yapan Ortodoks harici gruplar iki kat fazla vergi ödemek ve askerliği daha fazla yapmak zorunda kalmışlardır. Alınan kararlardan bir diğeri de vaftiz olan kişilerin Müslümanların etkisinden arınması için ayrı Kreşin köylerinin kurulmasıdır. Din politikası Rusya İmparatorluğunun başına gelen yöneticilerin iradesine göre bazen farklı bir seyir takip etmiştir. II. Katerina döneminde misyonerlik politikalarına son verilmiş ve dinî

⁵⁵ Tarran, M, (1991). "The Orthodox Mission In The North Caucaus-End Of The 18th-Beginning Of The 19th Century" *Central Asia Survey*, Vol 10, Issue 1-2, s. 105-108

⁵⁶ Tarran, *a.g.m.*, 1991, s. 108-109

baskılar azaltılmıştır. Bunun sebebi Rusya'nın içinde bulunduğu şartlardan kaynaklanmaktadır. II. Katerina'nın düşüncesine göre ele geçirilen bölgelerin entegre edilmesi konusunda daha etkili ve kalıcı bir sonuç alınması için misyonerlik politikaları yerine hoşgörü politikası uygulanması gerekmektedir.

Misyonerlik politikaları Kazan bölgesinde olduğu gibi Sibirya ve Kafkasya bölgesinde de uygulanmıştır. Rus yetkililer, ele geçirdiği bölgelere öncelikle Rus gruplarını yerleştirmiş ve ardından Rus-Ortodoks kilisesinin yapılanmasını sağlamıştır. Kafkasya ve Sibirya'da kiliseler ve manastırlar açılmıştır. Yerli halka yönelik Ortodoks misyonlar ve çeşitli cemiyetler aracılığı ile Ortodoksluk propagandası yapılmıştır. Çeviri faaliyetlerine de önem veren misyonlar Altay dillerine çeşitli dinî kitapların tercümelerini yapmışlardır. Kazan bölgesinde olduğu gibi bu bölgelerde de teşvikler sunulmuştur. Maddi zorluklar içerisinde olan halka nakit yardımları gibi bazı destekler ile Hristiyan olmaları sağlanmıştır. Fakat dinî yetkililer tarafından yapılan gözlemlerde Hristiyan olan kişilerin şeklen Hristiyan olduğu ve eski dinlerine ait adetleri yerine getirdiği fark edilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde vaftiz olan kişilerin özellikle İslam'a topluca geçişleri söz konusudur. Bu dönem ünlü misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin faaliyet yıllarına denk gelmektedir ve yaptığı saha araştırmalarında özellikle Tatarlara yönelik çevirilerin halk tarafından anlaşılmadığını fark etmiştir. Özellikle vaftiz olan Tatarlara yönelik izleniminde onların İslam ile Hristiyanlık arasında kaldıklarını görmüştür. İlminskiy misyonerlik politikalarının daha etkili olması için yeni bir sistem geliştirmiştir. Bu sisteme göre yerli halklara ana dili Kiril harfleri ile öğretilecek ve bu sistem üzerinden Ortodoksluk ve Rusça dersleri verilecekti. İlminskiy'den önce uygulanan misyonerlik yöntemleri ya Rusça ya da yerli halkın anlamasını zorlaştıran ağır bir dil ile yerine getirilmişti. Hedef kitleye doğru bir şekilde hitap etmenin önemini kavrayan İlminskiy kendi oluşturduğu sistemi bu gerçekler üzerinden geliştirmiştir.

3. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN

3.1. Kazak Türklerinde Din ve İslam

Kazak Türklerinde İslamiyet'in yayılma aşamasında üç dönemden bahsetmek mümkündür. İlk dönem (IX-X. yüzyıl) İslam dininin Türk boyları arasında yer edinerek tanışma dönemidir. İkinci dönem (XI-XII. yüzyıl) İslam dininin Türk boyları arasında yayılış dönemidir. Üçüncü dönem ise (XII-XIV. yüzyıl) İslam dininin Türk boylarının yaşam şekli haline gelerek hayatlarına yerleştiği dönemdir. Kazaklar arasında İslam dininin yayılması ve yerleşmesi 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Talas Savaşı sonuçları itibariyle İslam dininin Türk boyları arasında yer edinmesini ve Kazakistan'da yerleşmesini sağlamıştır. Talas Savaşı hem Müslüman Araplar ile Türkler arasındaki çatışmaların azalmasına hem de bölgede İslam'ı kabul eden kişilerin sayısının artmasına neden olmuştur. Ayrıca Kazakistan'ın güneyinde yer alan şehirlerde medreseler, camiler inşa edilmiştir.⁵⁷

Kazak Hanlığının oluşumu, Özbek Han'ı EbulHayr Han'ın idaresinden memnun olmayan ve Canıbek ve Giray'ın kendilerini destekleyen kabilelerle birlikte göç etmesi ile olmuştur. Canıbek ve Giray Cengiz soyundan gelen kişilerdir. Canıbek ve Giray Hanlar Çağatay neslinden gelen İsenbike Han'ın hakimiyetindeki Moğolistan'a göç etmişlerdir. İsenbike Han, Canıbek ve Giray'ı bu bölgede güzel bir şekilde karşılamış ve onlara yurt sağlamıştır. Giray burada kendisine bağlı kabileler tarafından han ilan edilmiş fakat Moğolistan Hanı'na bağlı kalmaya devam etmiştir. Özbek ulusunda meydana gelen sorunlar sebebiyle birçok kabile Canıbek ve Giray'ın hakimiyetindeki bölgeye gelmişler ve bu hanların güçlenmesine sebep olmuşlardır. Kaynaklarda Canıbek ve Giray'ın hakimiyetindeki bölgeye giden gruplar Kazak olarak anılmaya başlanmıştır. Moğolistan'a göç eden ve Kazak olarak adlandırılan gruplar ile EbulHayr Han'ın idaresi altındaki Özbekler birbirlerinde farklı değillerdi. Bu durum söz konusu dönemde etnik olarak keskin farklılıklar bulunmamasından kaynaklanmaktaydı. Kazak hakimiyeti yavaş yavaş kuzeybatıya doğru genişlemiş ve 16. yüzyılda Kazak Bozkırlarına doğru yayılmıştır. İlk başlarda Özbekler ile Kazaklar arasında etnik bileşim açısından keskin farklılıkların olmadığı görülmüştür.

⁵⁷ Adilbayeva, Ş. (2021). "Kazak Kültüründe İslam", *bilig*, bahar, Sayı 21, s.45-46; Kudaibergenov, B. (2019). *Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917)*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya, s. 17

Hem Kazaklar hem de Özbekler Türk kökenli olan Nayman, Kongrat, Kıpçak ve Uysun gibi kabilelerden oluşmuştur. 16. yüzyıla gelindiğinde ise artık Özbeklerin ve Kazakların gelişimi farklı seyirlerde meydana gelmiştir. Özbek kabilelerinin önemli bir kısmı tarım bölgelerini ele geçirerek yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Kazaklar ise bozkıra yerleşmiş ve göçebe hayat tarzını sürdürmeye devam etmişlerdir. Göçebe yaşam tarzı Kazakları eski kültür merkezlerinden tecrit etmiş ve bununla birlikte İslam öncesi dinî inançlar da muhafaza edilmiştir. Özbek kabileleri ise yerleşik hayatın ve tarımın gelişmesi ile birlikte okuryazarlık artmıştır. Özbekler şehir kültürünün gelişmesi ve bununla yakından ilgili olan İslam geleneklerini benimsemişlerdir.⁵⁸

Kazakistan'da yaşayan Türkler VIII. yüzyıldan itibaren İslam dini ile tanışmışlardır. XI. yüzyılın ortalarına doğru Türk boylarının büyük çoğunluğu Müslüman olsa da eski dinlerine ait olan bazı unsurları yaşatmaya devam ettirmişlerdir. İslam dininin Kazakistan'da yayılmasında Arapların bölgedeki askerî faaliyetlerinden daha çok yerli tüccarların gittikleri yerlerde İslam dinini öğrenmeleri etkili olmuştur. Ayrıca İslam dinini yaymak için İslam ülkelerinden gelen din adamları ve Yesevilik gibi tarikatların faaliyetleri de büyük rol oynamıştır. Kazak Hanlığının kurulduğu dönem Şibani Han'ın saray yazarlarından olan Fazlullah İbn Ruzbihan Isfihani XVI. yüzyılda Kazakların hanlarıyla birlikte kendilerini Müslüman olarak gördüklerini, hac vazifesini yerine getirdiklerini, Kuran-ı Kerim okuduklarını, oruç tuttuklarını ve nikahsız evlenmediklerini belirtmiştir.⁵⁹ Kazaklarda İslam dininin etkilerini Tavke Han döneminde çıkarılan ve Jeti Jargı adı verilen kanunlarda görmek mümkündür. Bu kanunlarda Hristiyan dinini kabul etmek, Allah'a küfretmek gibi eylemlere yönelik cezalar bulunmakta ve bu eylemi meydana getiren kişiler günahkar sayılmaktadır. Ayrıca Tavke Han'ın bazı önemli konularda büyük din adamları ile fikir alışverişinde bulunduğu ve onların da siyasi konulara müdahil olduğu durumlar da olmuştur.⁶⁰ İslam dini Kazakistan topraklarında ilk olarak VIII. yüzyılda güney bölgesindeki şehirlerden yayılmaya başlamış ve daha sonra kuzey bölgesine doğru kendine has bir şekilde yayılma imkanı bulmuştur. Kazaklar İslamiyet'i konargöçer

⁵⁸ İvanov, P.P. (2020). *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)*, (Çev. S.Ünal), İstanbul, Selenge Yayınları, s. 31-35

⁵⁹ Adilbayeva, a.g.m., 2021, s.47, Kesici, K. (2003). *Düün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 44

⁶⁰ Doğan, O. (2002). "Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları*:12 Süreli Yayınlar Dizisi:5 s. 71-73

yaşam tarzına bağlı kalarak kendilerine özgü bir şekilde hayatlarına tatbik etmişlerdir. Kazaklar İslam dininin esaslarına mümkün mertebe dikkat ederek yaşamışlardır. Namaz vakitlerine dikkat eden Kazaklar oruç konusunda aynı ihtimamı göstermemişler ve dinî vergiler konusunda ise İslam dininin esaslarını uygulamışlardır. Arapça pek çok duayı bilen Kazaklar duaların okunmasını da kutsal kabul etmişlerdir. Kazakların İslam dinini eski adetleri olan Şamanizm adetleri ile birlikte yaşamış olduğu durumlar söz konusudur. Kazakların cenaze defin adetlerinde ölen kişi için Kuran-ı Kerim okunmakla birlikte vefat eden kişinin mezarına kırmızı saçılır ve et parçaları atılırdı. Ayrıca vefat eden kişinin yalnız kalmaması için yanına saz ve kamış ile gömülmesi adet haline gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Abdürreşit İbrahim Kazakların yaşadığı yerlerdeki gözlemleri sonucu onların Müslüman olduğunu fakat bazı zamanlar atalarından gelen adetleri uyguladıklarını aktarmıştır.⁶¹

Kazaklar arasında İslam'ın ne ölçüde yayıldığına dair açıklanması gereken başka bir konu ise Rus doğu bilimcilerin Kazak boyları arasında İslam'ın nasıl yaşandığına ve onların dinî kimliklerine dair tespitleridir. Bu tespitler gözlem metoduyla elde edilmiştir. Rus yayınlarında 19. yüzyılda Kazaklar arasında İslamiyet'in yüzeysel olduğuna dair görüşlere sıkça yer verilmiştir. Misyonerlik üzerine yazılmış olan başka bir eserde bu durum Kazaklar arasında Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılmasının sebebi olarak gösterilmiştir. XVIII. yüzyılda Rıçkov Kazakların İslam dininden olduğunu ancak İslam dinine ait olan ibadetleri yerine getirmediğini belirtmiştir. Yapılan gözlemlerde Kazakların gündelik hayatında halk hekimliğine dair gözlemler şaman unsurları olarak görülmüştür. Kazak Türkçesinde baksı olarak ifade edilen bu kişiler halk arasında hekimlik, kahinlik, falcılık faaliyetleriyle şamanlığın izlerini gösteren bir unsur olarak kabul edilmiştir. Bu konuda Levşin baksıların Sibiry'a'daki şamanlara benzediğini belirtmiş ve mukayese yapmıştır. Ayrıca bu unsurları Kazakların dininin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Velihanov halk arasında sürdürülen ateşe saygı gösterme ve ateşe tükürmeme gibi bazı uygulamaların şamanlığın bir göstergesi olduğunu aktarmıştır. Potanin ise

⁶¹ Devrisheva, K. (2022). *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.92; Zulpiharova, E. (2017) Kazakistan'da Şamanizm Unsurları, *Altay Communities: Religion And Belief Rituals*, (Ed. İlhan Şahin, Han Woo Choi, Güljanat K. Ercilasun, Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul, İstesob, 158, 160; İbrahim, A. (2017). *Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler*, (Haz. İsmail Türkoğlu), İstanbul, Mac Medya Yayınları, s. 90

Kazaklar arasında şamanlık inancının İslamlaşmalarına rağmen devam ettiğini belirtmiştir. Radloff bu konuyla ilgili olarak baksı üzerinde durmuştur. Bu unsurun şamanlık göstergesi olduğunu ancak şaman öğretileri ve dualarının İslam dini ile değişiklere maruz kaldığını, İslam dininin ise önceki gelenekleri kendi içerisinde erittiğini belirtmiştir. Ayrıca Radloff mollaların din konularında daha etkin olmasıyla birlikte baksıların kopuz çalıp, halk arasında tedaviyle uğraştıklarını ve fal bakıp hasta kişiye kurban kesmesi yönündeki telkinleriyle beraber kesilen kurbanın İslam kaidelerine göre kesildiğini gözlemlemiştir. Velihanov, Kazakların Müslüman olduktan sonra şamanlık inançlarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Kazak gündelik yaşamındaki kötü ruhlardan korunmak için yapılan hareketler de şamanlığın izleri olarak değerlendirilmiştir. Bunlar, yıldırım oluştuğunda sütun çok olması amacıyla koşmak, yemek yiyerek otağa girmenin kötü fakat yemek yiyerek otağdan çıkmanın iyi olduğunu düşünmek gibi durumlardır. Rus doğu bilimcileri evliya türbelerini ziyaret edip onlardan şifa beklentisi içinde olan ve adanan kurbanların türbe başında kesilmesi, bez parçalarının türbe yakınındaki ağaçlara bağlanması gibi eylemleri İslam dininin kaidelerine aykırı olan önceki yerel kültürün bir unsuru olarak değerlendirmişlerdir. Levşin Kazaklar arasında türbe ziyaretinin olmasını tapınma ile karıştırmıştır. Kazakların Müslüman kimliğine yönelik çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Levşin'e göre Kazaklara hangi dinden olduğu sorusu üzerine bu sorunun cevabını bilmediklerini aktarmıştır. Levşin Kazakların Müslüman, putperest ya da Mani dininden olduğunu belirtmiştir. Bir grubun İslam ile önceki dinlerinin geleneklerini birlikte devam ettirdikleri diğer bir grubun ise iyilik ve kötülüğe hakim olan unsurları da ilah olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Velihanov Levşin'in bu açıklamalarına yönelik Kazakların sorulan bu soruyu aslında anlamadıklarını diğer türlü soruyu anladıkları vakit her Kazak'ın Hz. Muhammed'in dininden olduğunu, küçük yaşlardan beri Müslüman olduğunu söyleyeceklerini belirtmiştir. Velihanov'un Stepteki Müslümanlık adlı raporunda ise bu açıklamaların aksine İslamiyet'in tam olarak yerleşmediğini, Hz Muhammed'i bilmeyenlerin olduğunu ve Şamanların birçok bölgede önemsendiğini belirtmiştir. Velihanov başka bir tespitinde ise Kazaklar arasında İslam dininin yayılmasının olanaksız ve içi boş olduğunu aktarmıştır. Velihanov şamanlık adetlerinin İslam dinine ait kalıpların içeriğini doldurduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi olarak Kazakların eğitim konusunda eksik ve mollası olmayan bir halk olduğu şeklinde değerlendirme

yapmıştır. Radloff ise Kazaklar arasında İslam hakkındaki düşüncelerinde beş vakit namaz kılıp oruç tuttuklarını ve hayırlı işleri yerine getirdiğinden bahsederken başka bir tespitinde ise komşuları tarafından Kazakların iman esaslarını bilmedikleri için kafir olarak görüldüğünü dile getirmiştir. Bu konuda Levşin de Kazakların diğer Türkler ile aynı mezhepte olduklarını ve onların kendi peygamberine saygı göstermeyenleri kafir olarak gördüklerini açıklamıştır. Paşino ise eğitim almayan ve okuma yazma bilmeyen bir Kazak çocuğunun İslam dinî kaidelerini bilmediğini fakat Allah’a ve Hz. Muhammed’e inandıklarını belirtmiştir.⁶²

Radloff’a göre Kazak Türklerini Altay Türklerinden ayıran ve onların yaşayış ve düşünüş bakımından daha yüksek bir aşamaya çıkaran en önemli unsur İslam dinine bağlı olmalarıdır. İslamiyet’in etkisi ile Kazaklarda giyim, ev içerisinde görülen tertipli ailevi ilişkiler ve daha ileri seviyede etik şuur oluşmuştur. Radloff’un aktardığı üzere Kazakların İslamiyet’i son zamanlarda kabul ettiği ve büyük kısmının hala putperest olduğuna dair fikirler yanlıştır. Radloff’un gözlemlerine göre defin işlemleri İslam’a göredir. Namaz vakitlerine de dikkat eden Kazaklar ayrıca dinî vergiler ve sadaka konusunda da Kuran’a göre hareket etmişlerdir. Kazakların Arapça duaların değişmiş halini bildiklerini ve bunları kutsal saydıkları Radloff tarafından açıklanmıştır. Radloff Kazakların İslam dini ile bağını bu şekilde açıkladıktan sonra komşu Müslümanların Kazakları kafirlikle suçladıklarını belirterek bunun sebeplerini de açıklamıştır. Radloff yukarıdaki açıklamalarına ilaveten Kazaklar arasında putperestlik adetlerinin yaşadığını, genç erkeklerin namaz kılmadığını ve İslamiyet’in esaslarını da pek bilmediklerini öne sürmüştür. Namaz kılan kişilerin namaz hareketlerini bildiğini fakat dua yerine manasız Türkçe cümleler söylediklerini belirtmiştir. Radloff bütün bunlarla birlikte Kazaklar arasında İslamiyetin tesirinin Tobolsk ve Tara bölgesinden gelen Tatarlar sayesinde arttığını gözlemlemiştir. Radloff zengin Kazakların kendi aullarında mektepler açarak çocukları Kazak Bozkırına gelen Tatar öğretmenler tarafından okuttuğunu da belirtmiştir. Radloff’un bahsettiği bu mekteplerde okuma-yazma ve İslam dinin

⁶² Syddykov, B. (2019). *Kazakların İslamlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusya’sı Döneminde Dini Kimlikleri*, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, s.74-84; Çokan Velihanov 1835 yılında Amankaray kasabasında doğmuştur. Çokan Velihanov Orta Cüz Han’ı Abılay Han’ın üçüncü kuşaktan torunudur. Toplumsal, tarihi ve edebi eserler üzerine çalışmaları vardır. Issık Göl ve Kaşgar seyahatlerinden topladığı bilgileri eserlerinde kullanmıştır. Bknz. Derviş, L, Devrisheva, K. (2016). “XIX. YY. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri”, *Sutad Güz* (40), s.128-129

esasları öğretilmiştir. Kazak gençleri de Rusya'daki Tatar medreselerine giderek eğitim almışlardır. Bu şekilde Kazak Bozkırının kuzey ve batı kısmında İslam dininin etkisi artmış olsa da Radloff Arap dili eğitiminin bozkıra çok nüfuz edemediğini aktarmıştır. Radloff'un şahit olduğu üzere bazı kişiler Kuran okuyan bir Tatar misafirini kimse ölmediği gerekçesi ile yurdu terk etmesini istemişlerdir.⁶³

Radloff'un Kazaklar arasında şamanlık adeti olarak gördüğü unsurlardan birisi baksılardır. Baksılar mollalar yüzünden dinî işlerden uzaklaştırılmış ancak doktor ve falcı olarak halk arasındaki saygınlığını devam ettirmişlerdir. Radloff'un gözlemlerine göre çok hasta olan bir Kazak ilaçların işe yaramadığı durumlarda eğer ki İslam etkisi altındaysa bir molla çağırdığını eğer ki İslam tesiri altında değilse bir baksı çağırarak dua okuttuğuna şahit olmuştur. Çağrılan baksının ise fala baktığını ve hastalığın geçmesi için kurban kesilmesi gerektiğini söylediğini ve kesilecek kurbanın özelliklerini sıraladığını aktarmıştır. Radloff baksının baktığı falın doğruluğunu göstermek için, özelliklerini sıraladığı koyunun ev sahibinin ya da komşusunun sürüsünde bulunduğunu faldan önce ise ya kendisinin ya da yardımcısının sürüleri gezmiş olduğunu açıklamaktadır. Radloff kendi gözlemlerine göre Kazaklar arasında ateşe saygı gösterildiğini, bazı nehir boylarındaki belirli ağaçlara kurban kesildiğini belirtmiş ve bu adetleri Kazaklar arasındaki putperestlik adetleri olarak değerlendirmiştir.⁶⁴

Sonuç olarak Kazakların İslamlaşma süreci 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. İslam dininin Kazakistan topraklarında yayılması birdenbire olmamış ve bir süreç içerisinde meydana gelmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren Kazakistan'ın güney bölgelerinde yayılmaya başlayan İslamiyet bütün Kazakistan boyunca kendine has bir şekilde yayılmıştır. Kazaklar İslamiyet'i konargöçer yaşam tarzına bağlı kalarak yaşamışlardır. Kazakların *Jeti Jargı* adı verilen kanunlarında Hristiyanlığa geçmek gibi eylemler yasaklanmıştır. Bununa birlikte Kazak hanlarının bazı konularda din adamları ile görüş alışverişinde bulunduğu durumlar da söz konusudur. Kaynaklarda Müslüman olarak kaydedilen Kazaklar İslamiyet'i eski dinlerinin gelenekleri ile birleştirmişlerdir. Yaşamlarında İslamî etkiler görülürken aynı zamanda Şamanlık adetleri de görülmüştür. Rus doğu bilimcileri Kazakların İslam dininin kurallarını

⁶³ Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan II*, (Çev. A. Temir) Cilt 1, İstanbul, Maarif Basımevi, s.481-482

⁶⁴ Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu) İstanbul, Örgün Yayınevi, s. 91-93; Radloff, a.g.e., 1956, s. 484

yerine getirme konusundaki yetersizliklerini dile getirmişlerdir. Kazaklar üzerinde araştırmalar yapan Rus doğu bilimcileri Kazakların bazı adetlerinin İslamiyet'ten önceki dinlerinden kaldığını belirtmişler ve Müslüman olduktan sonra da bu adetleri sürdürdüklerini açıklamışlardır. Dönemin misyoner kayıtlarında ve Rus yetkililerin gözlemlerinde Kazakların yerleşik gruplar kadar dinî duygularının derin olmadığı düşüncesi hakimdir.

3.2. Kazak Eğitim Kurumları

Türkistan'ın hemen hemen bütün bölgelerinde yaygın bir mektep ağı bulunmaktaydı. Mekteplerde eğitim kalitesi ve durumu tartışılması gereken bir konu olsa da yaygınlık açısından gelişmiş durumdaydılar. Mekteplerde sadece okuma yazma öğretilmesi değil aynı zamanda İslamî bilgilerin ve Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi söz konusu olduğu için toplumdaki önemi büyüktü. Her ne kadar okuma yazma işlevi mektebi bitirince unutulsa da aileler çocuklarını mektebe gönderiyorlardı.⁶⁵ Kazak Türklerinde eğitim durumu yerleşiklere göre biraz daha değişkenlik göstermekteydi. Bu durum konargöçer yaşam tarzını devam ettiren Kırgızlarda da böyleydi. Yaşam tarzından dolayı daimî okulların ve mekteplerin bulunması zor bir durumdu. Kazakların yaşadığı her aulda mektep olmamakla birlikte yerleşiklere göre mektep ağı daha az ve sınırlı idi. Bazı Kazak boylarının çocuklara ders verecek mollaları olmakla birlikte Kazak idarecileri de özel hoca tutarak çocuklara ders verilmesine yardımcı olmuşlardır. Kazak bozkırlarında mekteplerin çoğalması II. Katerina döneminde Tatarların Kazakların arasına gönderilmesi ile başlamış ve bu şekilde mektep ağı gelişmiştir.⁶⁶

İslamiyet'in ve dinî kurumların Türkistan'da yerleşik ahali üzerinde baskın bir etkiye sahip olmasına rağmen konargöçer yaşam tarzını devam ettiren Kazak boylarında İslamiyet'in kabulü 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Türkistan Hanlıklarının bölgede İslamiyet'i yaymaları için teşebbüslerde bulunması ile müderrisler, işanlar

⁶⁵ Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, s. 25 “Aslında mektebi bitiren çocukların birçoğu babalarının işlerini devam ettirdiği için yarım yamalak öğrendikleri okuma yazmayı kısa süre içerisinde unutuyorlardı ve çocukların az bir kısmı (%4-5) medreseye devam edebiliyordu. Buna rağmen aileler çocuklarını mektebe gönderiyorlardı. Bunun sebebi mektebe gitmek birçok bölgede zorunlu ve kadı-reis isimli görevliler ailelerin çocuklarını mektebe gönderip göndermediklerini denetliyordu. Bkz, Somuncuoğlu, a.g.t., 2006, s. 26

⁶⁶ Somuncuoğlu, a.g.t., 2006, s. 25-26

ve mollalar Kazak boylarının yaşadıkları yerlerde mektep, medreseler açarak dersler vermişlerdir. Zaman içerisinde mektep ve medreseye devam eden öğrencilerin sayısı artmış ve bazı zengin kimseler okul açmaya katkıda bulunarak yardımcı olmuşlardır. Kazak mekteplerinde dersler bireysel olup ortak bir müfredat ve sınıf sistemi bulunmamaktaydı. Mektepte ders anlatma görevi molla tarafından icra edilirdi ve molla öğrenciler ile ayrı ayrı ilgilenmekteydi. Bunun sebebi ise mektebe kabul edilen çocukların değişik yaşlarda ve farklı seviyelerde olmasıyla ilgiliydi. Ayrıca mektebe kayıt için belirli bir zaman dilimi yoktu. Bunun sebebi öğrencilerin yılın herhangi bir döneminde kabul edilmesinden de kaynaklanıyordu. Mektep eğitimi ezber üzerinden ilerliyordu. Ödev kontrolü ise yaşça daha büyük ve bilgisi diğer öğrencilerden fazla olan halife adı verilen öğrenci tarafından yapılmıyordu. Mektepte öncelikle Kelime-i Şehadet ezberi yapılmıyordu ve daha sonra Arap alfabesinin öğretilmesine geçiliyordu. Alfabenin öğretimi eski usul olarak ile yerine getiriliyordu. Bu usul vasıtasıyla harflere verilen isimleri ezberleyerek yerine getiriliyordu. Öğrencilerin ilk kitabı Hefti Yek adı verilen ve Kuran-ı Kerim'in yedide birini içeren kitaptı. Öğrenciler surelerin anlamını bilmeden Arapça olarak ezberliyorlardı. Bu kitaptan sonra Öğrenciler İnşirah suresini ezberliyor ve bundan sonra okuryazar sayılıyorlardı. Kuran-ı Kerim'i harekeli olarak okumayı öğrenen mektep öğrencileri bunun devamında ise başka kitapları öğrenmeye devam ediyorlardı. Fakat bu öğrenme, ezber üzerinden olup öğrenciye tam anlamıyla açıklaması ve izahı yapılmadan yerine getiriliyordu. Bu kitaplarda şariat kuralları ve namaz gibi İslamî bilgiler yer alıyordu. İbrahim Feridüddin Attar'ın Pendname isimli gibi bazı kitapların dili Arapça ve Farsça ağırlıklı olduğu için kitaplar yeterince anlaşılmadan ezberleniyordu. Mekteplerde yazı yazma dersleri öğleden sonra biraz daha ileri seviyede olan öğrenciler için verilirdi. İlk önce tek tek harfleri yazmayı öğrenen öğrenciler daha sonra yazdıkları bu harfleri bitştirmeyi öğreniyorlardı. Daha sonra beyit, mısra ve rubailerin yazımına geçilerek en son duayı selam yazısı yazılıyor ve bunu yazabilen öğrenciler yazmayı öğrenmiş sayılıyorlardı. Öğrenciler yazma ödevlerinde önlerindeki metni kağıda aktarıyor ancak tam anlamıyla istediğini yazabilecek şekilde yazı yazamıyorlardı. Bunu tam olarak yerine getirebilen öğrenci sayısı bir hayli azdı. Mekteplerin yanı sıra medreseler de Türkistan'da yaygın olan eğitim kurumlarından birisidir. Türkistan şehrinde ve diğer şehirlerde medreseler bulunmaktaydı. Bu medreselerde Kazak beylerinin ve zengin ailelerinin çocukları

eğitim almaktaydılar. Her yaş grubundan eğitim alma imkanı sunulan medreseler iki farklı türde olup bunlar hanların ve işanların medreseleri ile varlıklı kişilerin açtığı özel medreseler şeklindedir. Medreselerde eğitim başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç aşamadan oluşmaktaydı.⁶⁷

Medresedeki bu kurlar sırasıyla edna, evsat ve ala olarak isimlendirilmekteydi. Başlangıç kurunda öğrenciler ilk olarak Arap dil bilgisi kurallarını, Arapça ve Farsça kaynaklardan öğreniyor ve bununla birlikte İslam hukukuna dair Arapça kaynaklardan okumalar yapıyorlardı. Bunları tamamladıktan sonra öğrenciler farklı bir aşamaya geçiyorlardı. Öğrenciler masalya ve müşkilat denilen bu aşamalardan birini seçerek başlangıç kurunda ilerliyorlardı. Masalyayı seçen öğrenciler bu aşamada İslam hukukunu Arapça kaynaklardan öğreniyorlardı. Müşkilat seçen öğrencilere ise Arapça kitaplardan dinî ilimlere dair mevzular ve felsefe okutulması sağlanıyordu. Başlangıç seviyesinde en son Akait kitabı tamamlanınca öğrenciler evsat adı verilen orta kura geçiyordu. Bu kurda en son Molla Celal kitabı tamamlanınca öğrenciler ala adı verilen bir üst kur olan yüksek kura geçmiş sayılıyorlardı. Medrese öğrencileri menşei Kazak, Özbek, Tacik ve Tatarlardan oluşmaktaydı. Medrese kurlarını bitirmenin belirli bir süresi bulunmamakla birlikte her kur genellikle üç ya da dört yıl sürüyordu ve öğrenciler bulundukları kurlara göre burs alıyorlardı. Başlangıç kurunda olan öğrenciler yılda 4-12 ruble alırken, yüksek kur olan ala kurda olan öğrenciler yılda 15-35 ruble burs alabilmekteydi. Her medresenin eğitimi birebir aynı olmasa da birbirine yakın bir program takip ediliyordu. Medresede sınav sistemi olmasa da öğrencilerin gelişimi takip edilmiştir. Medresede öğrenciler kendi dillerinde yazı yazarken sıklıkla hata yapıyorlardı. Bunun sebebi Kapiya adındaki kitaptan Arapça dil bilgisi kurallarını öğrenen öğrencilere, Türkçe dil bilgisi kurallarını öğreten derslerin verilmemesinden kaynaklanmaktaydı. Eğitim Arapça ağırlıklı olduğu için öğrenciler bu dili ne kadar iyi öğrenirlerse ileri seviyelerde o kadar başarı sağlayabilirlerdi. Medreselerde müspet ilimlerin okutulmasına eskisi kadar önem verilmiyordu. Edebiyat ve tarih gibi konularla işgal olmak uygun bulunmaz ve küçümsenirdi. Matematik ve

⁶⁷ Eshenkulova, K. (2007). *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi İstanbul, s. 63; Sashka, Z. (2015). *XXIX. Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri*, T.C.Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 32-36

coğrafya çok basit bir şekilde öğretilir ve bu derslerle alakalı konulara da fazla önem verilmezdi. Matematik ile ilgili olarak miras hukuku bağlamında bazı konular öğretilirdi. 20. yüzyıla gelindiğinde artık bu eğitim kurumları o çağın gereklerini karşılayamaz duruma gelmişlerdi. Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın başında olduğu Cedit hareketinin önemi büyüktür. Gaspıralı Rusya Müslümanlarına medeniyet getirmek için bu eğitim kurumlarının yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtiyordu. Bunun için ilk olarak Arap alfabesini Türk diline uygun bir şekilde düzenlemeyi ve bununla birlikte medreselerde dinî derslerin yanında dünyevî ilimlerin yani biyoloji, matematik, coğrafya ve tarih gibi derslerin okutulmasının gerekliliğini savunuyordu. İsmail Gaspıralı'nın bu projesi Türkistan'a ulaşarak bu bölgelerde cedit okullarının açılmasına vesile olmuştur.⁶⁸

Sonuç olarak Kazaklarda eğitim kurumları yaşam tarzları olan konar göçerlikten dolayı Türkistan'daki diğer yerleşik gruplar gibi yaygın ve gelişmiş değildi. Bazı Kazak aullarında çocuklara ders veren mollalar bulunmaktaydı. Bazı Kazak hanları ise özel hoca tutarak kendi çocukları ve auldaki çocuklara ders verilmesini sağlamışlardır. Türkistan Hanlıklarından gelen müderrisler, işanlar ve mollalar Kazak boylarının yaşadığı yerlerde okullar açarak ders vermişlerdir. Açılan bu okullarda yani mekteplerde öğrencilere Arap alfabesi öğretiliyor ve Kuran'ı Kerim'den bazı sureleri ezberletiliyordu. Mektepte yazı yazma dersleri genellikle hazır bir metni temiz bir kağıda aktarmakla yerine getiriliyordu. Öğrencilerin mektep ve medreselerde ağırlıklı eğitim gördüğü kitaplar Arapça ve Farsça metinleri içeriyordu. Öğrenciler bu kitaplardan çoğu zaman anlamını bilmeden ezber yapıyor ve Arapça dil bilgisi çalışıyordu. Mektep ve medreselerde İslamî dersler okutuluyor ve müspet ilimlerin öğretilmesine önem verilmiyordu. 20. yüzyıla gelindiğinde bu eğitim kurumları kendini yenileyemediği için çağın gereklerini karşılayamaz duruma gelmiştir. Mektep ve medreselerdeki bu durum İsmail Gaspıralı önderliğinde geliştirilen Cedit hareketi vasıtasıyla değişime uğramıştır. Böylece yeni yöntemler ile mekteplerde hem Türkçe'nin öğretilmesine dikkat edilmiş hem de dinî derslerin yanı sıra matematik, biyoloji, tarih gibi ilimler de okutulmaya başlanmıştır.

⁶⁸ Sashka, *a.g.t.*, 2015, s. 38-40; Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 53-56; Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s. 78

3.3. Çarlık Rusya'nın Kazak Topraklarında İlerlemesi

Çarlık Rusya ile Kazak Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin resmi olarak başlangıcı Kazak Hanı Tevekkel Han'ın yeğeni Kul Muhammed'i 1594 yılında Moskova'ya elçi olarak göndermesi ile başlamıştır. Bu dönemde Kazak hanlığı güneyden Buhara Hanı Abdullah ve kuzeyden ise Sibirya Hanı Küçüm tarafından sıkıştırılmaktaydı. Kul Muhammed'in Rusya'ya elçi olarak gönderilmesiyle birlikte askerî yardım ve Rus uyrukluğuna geçme meselesi görüşülmüştür. Bu görüşmelerden sonra Kazak-Rus ilişkilerinin asıl gelişimi I. Petro döneminde olmuştur. Bu dönemde bölgede meydana gelen bazı gelişmeler sonucu Kazak Cüzlerinin jeopolitik durumunda değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu durumun oluşmasında Kazak-Kalmuk savaşları sonucunda Kazakların kuzeye doğru göç etmesi etkili olmuştur. Ayrıca jeopolitik durum ile ilgili olarak Kazakların Kalmuklar, Başkurtlar ve İdil Kalmukları arasındaki toprak sorunlarının etkisi söz konusudur. XVIII. yüzyılın başı itibariyle Kazak Cüzlerinin en uzun sınır komşusu Rusya olmuştur. Rusya bölgedeki durumu ve koşulları kendi lehine çevirmek adına Tobol, Tar, Tomsk gibi şehir ve kaleler inşa etmiştir. Sibirya Valisi Matyev Gagarin 1713 yılında hazırlamış olduğu bir proje ile I. Petro'ya başvurmuştur. Bu projeye göre Tobolsk'tan itibaren İrtiş nehri boyunca Yarkent'e kadar devam eden yeni Rus kaleleri inşa edilecekti. I. Petro ise bu projeye olumlu yaklaşarak bölgeyi koloni olarak kullanmak amacıyla Yukarı İrtiş ve doğudaki toprakları ele geçirmeye karar vermiştir. I. Petro'nun amacı Hindistan, Çin ve İran gibi diğer ülkelerle siyasi ilişkilerde bulunabilmektir ve bunun için bu bölgelerde yer edinmenin öneminin farkındaydı. I. Petro'nun doğu politikası düşünceleri 1711 yılında Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Prut savaşı ile daha fazla önem kazanmıştır. Savaşta yenilgi alan arlık Rusya'nın Karadeniz üzerinden ilerlemesine son verilmiştir. Bu durum I. Petro'nun Hindistan'a ve kum şeklinde altın çıkarıldığına dair malumatlar neticesinde Orta Asya'ya yönelmesine sebep olmuştur. Rusya'nın bölgeye hakim olması, İpek Yolu'nun Rusya sınırları içindeki topraklardan geçerek Hindistan'a ulaşılabilceğı düşüncesi İngiltere ve Hollandalı tüccarlar tarafından belirtilmişti. Bunun için bölgede araştırmalar yapmak amacıyla 1714 yılında Alexander Bekovi erkaskiy başkanlığında 6556 askerle Hive'ye bir keşif heyeti gönderilmiş fakat bu keşif faaliyeti başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun sebebi Hive Hanı'nın erkaskiy ve askerlerini öldürtmesinden kaynaklanmıştır. Çarlık Rusya bölgede kalelerin kurulmasını hızlandırarak Yamışev (1716), Omsk

(1716), Jelezinsk (1717), Semipalatinsk (1718) Öskemen (1720), Kolbasinks Ust kamenegorsk (1720) kalelerini inşa etmiştir. Bu bağlamda Kazak toprakları Rusya'nın doğu politikasını gerçekleştirmek için bir araç haline gelmiştir. Rusya'dan Orta Asya ve Sibirya'ya uzanan ticaret yolları Kazak Hanlığı topraklarından geçiyordu. Doğu siyaseti gereği ticareti geliştirmek amacıyla I. Petro Kazak topraklarına büyük önem veriyordu.⁶⁹

Askeri keşif hareketlerinin başarısızlık ile sonuçlanmasının ardından I. Petro Kazak Cüzleri ve Orta Asya Hanlıkları ile diplomatik yollara başvurarak ticaret kervanlarına güvenli yollar açmak istemiştir. Bu dönemde Rus-Kazak ilişkilerinde tarafların ticari durumlarını geliştirmek için diplomatik kanallara başvurdukları görülmüştür. I. Petro'nun 1725 yılında vefatından sonra Rusya ile Kazak Cüzleri arasındaki ilişki kısa bir dönem zayıflasa da onun doğu politikası halefleri tarafından uygulanmaya devam etmiştir. 1710 ve 1730 yıllarında Kazakların bölgedeki durumu karmaşık bir döneme girmiştir. Başkurt ve Sibirya Kozak köylerinden Kazaklara yönelik ciddi saldırılar meydana gelmiştir. Üstelik 1723-1727 yıllarında Kalmukların saldırıları Kazakların durumlarını daha da zor hale getirmiştir. Ayrıca Kazak Hanlarının aralarındaki anlaşmazlıklar ise birlik olup düşmana karşı savaşmalarının önüne geçmekteydi. Bu savaşlar Kazakların gücünü sarsmaktaydı ve Kalmuklar tarafından gelecek olan tehlikenin önüne geçmek için Küçük Cüz Hanı Ebulhayr Han Rusya'nın askeri yardımına güveniyor ve bu şekilde iç ve dış mücadelelerde başarı kazanabileceğini düşünüyordu. 1727 yılında Kalmuk saldırılarının artmasıyla Kazakların durumu daha fazla ağırlaşmıştır. Ebulhayr Han durumları düzeltmek için Rusya ile yakınlaşmaya karar vermiş ve bu konuda başarı sağlayabilmek için tüm Kazak Ordaları'nın Hanı olduğunu öne sürerek kendi rolünü öne çıkarmıştır. EbulHayr Han'ın 8 Eylül 1730 yılında İmparatoriçe Anna İvanovna'ya yazdığı mektubunda “*itaatimizdekiler ile Orta ve Küçük Cüz Kazak Halklarıyla birlikte sizin hizmetinizdeyiz ve sade halkla birlikte sizin himayenizi talep ediyoruz*” diyerek niyetini belli etmiştir. EbulHayr Han'ın mektubuna yanıt olarak 1731 yılında Mütercim A. İ. Tevkelev'in dahil olduğu bir elçilik heyeti gönderilmiştir. 7 ve 10 Ekim 1731 günlerinde yapılan toplantıda Rus uyrukluğuna geçtikleri beyan edilen

⁶⁹ Doğan, O. (2002). “Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarıları)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 37, s. 77-82

Ebulhayr Han ve aşiret reislerinden 27 kişi Kur'an Kerim üzerine el basarak yemin etmişlerdir. Bununla birlikte yemin etmeyen aşiret reisleri de ciddi bir muhalefet içerisine girmişlerdir.⁷⁰

Kazak topraklarının Rus hakimiyetine girişinin dönemleri olarak öncelikle 1730-1812 yılları arasında Ebul Hayr Han'ın Rusya himayesine girişi ve 1812 yılı ile son Kazak Han'ının tayin edildiği zaman dilimi ilk dönemdir. İkinci dönem 1812-1845 yılları arasında koloni amacıyla kale inşaatlarının devam ettiği bir dönem olmuştur. Üçüncü dönem ise Rusların bütün Kazak topraklarını ele geçirdikleri dönemi kapsamaktadır. Rusların uygulamış olduğu bu yayılma politikası tüm faaliyet ve yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde Rus emperyalizmi ile Kazakistan topraklarındaki hür bir şekilde yaşayan halkı Ruslaştırıp sömürgeleştirmeyi amaç edinmişlerdir. Rusya'nın Orta Asya'ya açılması ve ekonomik maksatları sebebiyle bu bölge, Ruslar için stratejik öneme sahip bir hale gelmiştir. Aynı zamanda Kazak toprakları Ruslar için hammadde kaynağı durumuna düşmüştür.⁷¹

⁷⁰ Doğan, O. (2015). "Küçük Cüz (Orda) Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası'nın Tabiiyetine Girmesinin Rus Belgelerine Göre Değerlendirilmesi", XVI. *Türk Tarih Kongresi Bidirisi*, Ankara TTK, s. 237-242; Doğan, a.g.m., 2002, s. 85-86; Yapılan toplantıda bazı boy beyleri Rus himayesine, uyrukluğuna geçmeyi reddetmişlerdir. Ebulhayr Han'a ciddi bir şekilde karşı gelmelerinin asıl sebebi EbulHayr Han'ın Rusya'ya gönderdiği mektubun içeriğinden yani Rus himayesi talebinden boy beylerinin haberinin olmamasıydı. Aslında gönderilen Kazak elçilik heyeti diğer hanların onayı ile gitmişti. Raporda Küçük Cüz ve Orta Cüz sultanları ile boy reislerinin tamamının Rusya'ya dahil olmak istediğini, Başkurtlar gibi yasak vergisini ödemeye hazır olduklarını, Rusya'ya sadakatle hizmet etmeye hazır oldukları bildirilmişti. Karşılığında ise Rusya tabiiyetindeki diğer halkların saldırılarından korunmak, Rusya uyrukluğunda bulunan halkların elindeki Kazak esirlerin serbest bırakılması ve Kazakların da ellerinde bulunan esirleri serbest bırakacağı sözü verilmişti. 7 Ekim'de Tevkelev, Han'ın çadırında Anna İvanovna'nın tezkeresini okumuş ve sonrasında toplantıya katılanların öfkelenedikleri haberini almıştı. EbulHayr Han Tevkelev'e mektubu diğer Kazak hanlarının ve ileri gelenlerinin onayı olmadan gönderdiğini itiraf etmişti. Ebulhayr Han İmparatoriçenin onun talebini yanıtsız bırakacağından endişe ettiği için bunu bilinçli olarak yaptığını belirtmiştir. Daha sonra Tevkelev 10 Ekim'de Küçük Cüz ileri gelenlerinin toplantısına alınmış ve kendisine Kazak Hanlığına neden geldiği sorusu üzerine EbulHayr Han'ın talebi üzerine onu ve hakimiyeti altında bulunan halkı Rusya himayesine almak için geldiğini belirtmiştir. Bunun üzerine boy reisleri öfkelenerek EbulHayr Han'a neden boy reislerinin ve ileri gelenlerinin onayı olmadan Rusya himayesine geçmek için istekte bulunduğunu sormuşlardır. Kazak ileri gelenleri Ebul Hayr Han'ın böyle yaparak yetkisini aştığını dile getirmişlerdir. Rusya ile barış içerisinde yaşamak istedikleri için elçi gönderilmesi konusunda EbulHayr Han'a yetki verdiklerini ancak Rusya himayesine geçmek istemediklerini belirtmişlerdir. Ebul Hayr Han ise Kazakların içinde bulunduğu koşulları uzun uzun anlatarak güçlü bir hükümdarın hakimiyetinde olmanın daha avantajlı olduğunu açıklamıştır. EbulHayr Han'ın Rusya himayesine meyletmesinin sebepleri arasında Kalmuk tehdidinden ziyade Rusya himayesi ile hem Kazak Cüzlerinin diğer ülkelere karşı korumak hem de kişisel menfaat söz konusuydu. Ebulhayr Han Rusya'nın desteği ile hanlıktaki gücünü artırmak ve boy başkanlarının gücünü kırmak istiyordu. Bknz: Doğan, O. (2021). *Kazak Hanlığının Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s.110-112; Doğan, a.g.m., 2015, s. 247

⁷¹ Devrisheva, a.g.e., 2022, 247-248

Çarlık Rusya'nın doğuya doğru ilerleyişi ve Kazak topraklarına hakim olma süreci hem Kazakların içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar sebebiyle hem de Rus yetkililerin imparatorluğun doğu bölgelerini ekonomik sebeplerle ele geçirme arzusu üzerinden gelişme göstermiştir. 1552 yılından itibaren doğuya doğru ilerleyen Rusya 1731 yılına gelene kadar Kazan Tatarları, Nogay uruğları, Başkurtlar ve Sibirya üzerinde hakimiyet sağlamıştı. Rusya'nın güneye inme projesi Osmanlı Devleti'ni aşamadığı için yerine getirilemedi. Çarlık Rusya'nın Karadeniz üzerinden ilerleyişinin önü kesildiği için İmparatorluğun doğu bölgeleri önem kazanmıştı. I. Petro'nun doğu politikasının amacı, Türkistan bölgesine hakim olarak bölgenin ticaret yollarını ve kaynaklarını ele geçirerek Rusya'yı zenginleştirmektir. Türkistan'ı keşfetmek ve araştırmalar yapmak üzere keşif heyetleri gönderen I. Petro için Kazak Hanlığı toprakları Türkistan'ın anahtarı konumundadır. Kazaklar ise bu dönem Kalmuklar ile ciddi mücadele içerisine girmek zorunda kalmışlardır. 18. yüzyılda Kazaklar, Kalmuklar ile yaptıkları savaşlar sebebiyle kuzeye ve kuzeybatıya göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Aynı zamanda Kozakların saldırılarına da uğrayan Kazaklar büyük kayıplar vermişlerdir. Kazak Hanlarının kendi aralarındaki anlaşmazlıklar da Kalmuklara ve Kozaklara karşı başarı sağlamalarının önüne geçmiştir. 1727 yılındaki Kalmuk saldırısı Kazaklara ağır bir darbe indirmiş ve Küçük Cüz Han'ı Ebulhayr Han'ın Rusya'dan yardım istemesine sebep olmuştur. I. Petro'nun vefatı sonrasında onun doğu politikası halefleri tarafından devam ettirilmiş ve Kazak Hanlıklarına ihtimam gösterilmiştir. Bu ihtimam Rus menfaatleri doğrultusunda olup Kazak Hanlıklarının içinde bulunduğu bu durumdan faydalanma yönünde olmuştur. Bölgede kaleler inşa eden Çarlık Rusya bu kaleleri doğuya doğru ilerleyişinde askeri üs konumuna getirmiş buraya köylü askeri grupları olan Kozakları yerleştirmiştir. 1730 yılında EbulHayr Han Çariçe Anna İvanovna'ya elçilik heyeti ile birlikte bir mektup göndermiş ve burada Rusya'nın himayesini talep etmiştir. Mektuptaki himaye meselesi boy beylerinin haberi olmadan yazılmış ve bu durum boy beylerinin EbulHayr Han'a tepki göstermelerine sebep olmuştur. Boy beyleri elçilik heyetinin Rusya ile barış içerisinde yaşamak istedikleri için gönderildiğini belirtmişler ve Han'ın yetkisini aştığını tepki olarak dile getirmişlerdir. EbulHayr Han ise güçlü bir devletin himayesine geçilmesinin Kazakların menfaatleri için uygun olduğunu belirtmiştir. EbulHayr Han'ın himaye talep etmesinin sebebi dış saldırılar ile birlikte Rusya'nın

yardımı üzerinden Kazak Hanlığında kendi siyasi gücünü artırmaktır. Nitekim Rusya 1731 yılı itibariyle Küçük Cüzü himaye altına alarak Kazak topraklarının işgali konusunda ilk adımı atmıştır.

3.4. Çarlık Rusya'nın Kazak Topraklarında Uyguladığı İdari Düzenlemeler

Küçük Cüz'ü 1731 yılında himaye altına alan Çarlık yönetimi kademeli bir şekilde ilerleyerek süreç içerisinde gerek Kazak topraklarının gerekse de Türkistan bölgesinin hakimiyetini ele geçirmiş ve bölgede kendi idari birimlerini kurmuştur. Bu amaca yönelik olarak ilk adım 1822 yılında kurulan Asya Komitesidir. Komite bakanlıklar arasındaki iletişimi sağlamak üzere oluşturulmuştur. Komite üyeleri doğal olarak bakanlardan ve Sibiry Genel Valisi'nden oluşmaktaydı. 1827 yılının ortalarından itibaren devamlı bir araya gelen Asya Komitesi üyeleri Rus Çarlığının doğu politikasını yönlendirme konusunda bir merkez haline gelmiştir. 1820 yılında Rus Çarlığının bölgeye düzenlediği askeri seferler ile sonuç alınamamıştır. Akabinde ise Rusya Kazak topraklarında daha etkin olabilmek için çeşitli idari düzenlemelerde bulunmuştur. Buna göre Küçük Orda Orenburg Genel Valiliği'ne, Orta ve Yedisu bölgesinde bulunan Ulu Orda'yı ise Batı Sibiry Genel Valiliğine bağlanmıştır. Devamında ise Kazak Ordalarını kendi içinde yönetim birimlerine ayıran Rusya Orenburg Genel Valiliğine bağlı olan Kazakları üç ayrı yönetim birimine ayırmıştır. Bu ayırmda Kazak boylarının dağılımını önemsememiştir. Bu yönetim birimlerinin başına Han soyunun önde gelen kişilerini atamış olsa da 1824 yılında sultanların tek elde toplamış oldukları yetkiye son vermiştir. İdari olarak düzenlemelerine devam eden Rusya, Batı Sibiry Genel Valiliğine bağlı olan Kazakları ise Karkalinsk ve Kökçetav adıyla okrug olarak adlandırılan iki yönetim bölgesine ayırmıştır. Bu bölgeler de çeşitli büyüklükteki Volost adı verilen birimlere ayrılmıştır.⁷²

İlerleyen süreçte bu yönetim birimlerinde yeni düzenlemeler yapılmış ve 21 Ekim 1868 tarihinde Orenburg ve Batı Sibiry Genel Valiliğinde kendi içinde çeşitli yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Bunlar Orenburg Askeri Genel Valiliğine bağlı olarak Ural ve Turgay Oblastlarına, Batı Sibiry Genel Valiliğine bağlı olarak Akmoła ve Semipalatinsk Oblastları şeklinde düzenleme getirilmiştir. Böylece Kazaklar farklı genel valiliklere ayrılmıştır. Uyezd statüsünde olan şehirlerin başına

⁷² Çapraz, H. (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, s.68.

askeri ve idari yönetim için birer yönetici atanmıştır. Uyezd'ler volostlara ve volostlar da aullara ayrılmıştır. Bu idari düzenleme 1891 yılında Bozkır Genel Askeri Valiliğine dahil edilene kadar devam etmiştir. Bozkır Genel Askeri Valiliği Ural, Turgay, Akmola ve Semipalatinsk oblastları ve TGAV'nden alınan Yedisu oblastlarından oluşmaktaydı. Bu oblastlarda nüfusun büyük bit kısmını Kazaklar oluşturuyordu. Türkistan Genel Askeri Valiliği ise 11 Temmuz 1867'de kurulmuştur. 1900 yılı itibariyle TGAV'ne ait olan 5 oblast bulunmaktaydı. Bunlar Semerkand, Sır Derya, Yedisu ve Hazarötesi oblastları'dır. 1876 yılı itibariyle de Fergana bölgesi oluşturularak Türkistan Genel Valiliğine dahil edilmiştir. Bu yönetim birimlerinde çoğunlukla Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen ve Tacikler yaşamaktaydı. 20. yüzyılın başında Çarlık Rusya'nın yapmış olduğu idari düzenlemeler neticesinde idari yönetimler şu şekilde olmuştur: 1.Bozkır Genel Valiliği, 2.Türkistan Genel Valiliği, 3.Buhara Emirliği, 4.Hive Hanlığı.⁷³

Harita 3.1. 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya

Kaynak: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya*, İstanbul, Metis Yay.2000. s.26

3.5. Çarlık Rusya Döneminde Kazaklara Uygulanan Dinî Asimilasyon Politikası

Çarlık yönetimi Kazak topraklarında hakimiyeti ele geçirmesiyle birlikte bölgede bulunduğu konumunu sağlamlaştırmak ile alakalı olarak bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Bunlardan ilki olarak Ortodoksluğun Müslümanlar ve diğer göçebe

⁷³ Çapraz, *a.g.m.*, 2011, s. 69, 74; Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s.19-20

halklar arasında yayılmasının sağlanması meselesidir. Aslında bu durum insanların fikirlerini değiştirmenin esas amacının sömürge yönetiminin idaresini basitleştirmek için kullanıldığını göstermiştir. Burada asıl görev diğer inanç sahiplerini Ortodoksluğun bayrağı altına getirmektir. Bunun sebebi insanları sürekli korku ve güç aracılığı ile baskı altında tutmanın mümkün olmamasındandır. Ancak dinî olarak yaklaşımlar bu sorunu çözmeye yardımcı olabilirdi. Yerli halkın üzerindeki tüm etki araçları Rus Ortodoks kilisesi ve bakanların elinde olduğu anlaşılmaktadır. Rus Ortodoks Kilisesi sömürgeleştirmenin bağımsız bir akımı haline gelmiştir, bunun yanı sıra amaç ve hedefleri ile birlikte bölgede Rus hükümetiyle ortak bir şekilde hareket etmiştir. Ayrıca Rus Çarlığının kilise politikası bütün yabancıları Rus ulusu ve Ortodoksluk paydasına dahil etmektir. Bu durum, Çarlık yönetiminin temel ilkelerinden biri haline gelerek Ortodoks din adamlarına karşı müsamahakar bir tutum sergilenmesine neden olmuştur.⁷⁴ Çarlık yönetimi Kazak topraklarına idari açıdan tam hakim olmak için birkaç düzenleme yapmıştır. İlk olarak 1731-1822 yılları arasında Hanlık statüsünün devam etmesine karışmamış ve bu şekilde halkı yönetmiştir. Devamında ise hem hanlık statüsünü kaldırmış hem de Kazakların yaşadığı bölgeyi genel valiliklere ayırmıştır. Çarlık yönetimi Kazak topraklarına doğru ilerlerken kurmuş olduğu kale şehir vasıtası ile konargöçer olan halkı yerleşik yaşamaya zorlamış ve onların idaresini ele geçirmiştir. Bununla birlikte yukarıda belirttiğimiz sebepler ile dinî asimilasyon politikasını uygulamaya koymuş ve bunu Kazak topraklarında üç yöntem ile uygulamaya çalışmıştır. Bunlarda ilki eğitim, ikincisi, misyonerlik faaliyetler (Tebliğ), üçüncüsü ise Kazak topraklarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesidir.⁷⁵

3.6. II. Katerina Döneminde (1762-1796) Uygulanan Din Politikalarının İç Sebepleri

II. Katerina tahta geçmesinden hemen sonra 1764 yılında Yeni Vaftizliler Dairesinin kapatılmasını onaylamıştır. Bununla birlikte Kreşin Tatarlarını yine üç yıl vergiden

⁷⁴ Sadvokasova, Z.T. Orazbayeva, A.I. (2016). "Intertransitions Between İslam and Eastern Orthodoxy in Kazakhstan (XIX -Early XX Centuries)" *International Journal Of Enviromental & Science Education*, Vol 11, No 10, s.3679-3680; Tulehanovna S. Z.T. (2013). "Mission of Russian Orthodox Church in Kazakhstan in The XIX Century: Activity", Expectations And Results", *World Academy Of Science, Engineering and Technology International Journal Of Humanities And Social Sciences*, Vol 7, No 6, s. 1829

⁷⁵ Adilbayev, A. (2002). "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *bilig*, Güz, Sayı 23, s. 68-69

muaf tutulmasını sağlamıştır.⁷⁶ II. Katerina'nın misyonerlik faaliyetleriyle ilgili olarak bu şekilde esnek bir karar almasının aslında Rusya'nın içinde bulunduğu durumdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi gerek II. Katerina'nın tahta geçmesinden önce meydana gelen isyanlar ve gerek tahtta olduğu sırada ülkedeki iç huzursuzluklar II. Katerina'nın böyle bir karar almasını gerektirmiştir.

Bu isyanlardan en önemlileri 1755 yılında bir Başkurt tarafından başlatılan Abız Abdullah (Batırşa) İsyanı ve 1773 yılında bir Kozak tarafından başlatılan Pugaçev isyanıdır. Başkurt isyanına sebep olan şeyler Rusların bölgeyi ele geçirmelerinden hemen sonra başlayan ve bölgenin yapısını hesaba katmadan yaptıkları idari düzenlemeler, ekonomik ve dinî baskılardır. Pugaçev İsyanı ise Rusya'nın 1757 yılında Prusya ve 1768 yılında Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar nedeniyle almış olduğu tedbirler neticesinde çıkan isyandır. Bu isyanın en önemli sebebi halktan alınan vergilerin artırılması ve böylece köylülerin durumunun daha fazla zorlaşmasına sebep olmasındandır. Bu durum memnuniyetsizliğin artması üzerine çok geniş bir tabana yayılan isyan haline gelmiştir. Yine bu dönemde 1771 yılında Taun hastalığının çoğalması ve bunun için alınan önlemler de halk ile idarecileri karşı karşıya getirmiştir. Bütün bu sıkıntılar Yemelyan Pugaçev'in liderliğindeki isyanda kendini göstermiş ve son raddeye ulaşmıştır. Hristiyan bir Don Kozacı olan Yemelyan Pugaçev, Prusya ile olan muharebede savaşmıştır. Bunun ardından Pugaçev Türklere karşı da savaştıktan sonra kaçak durumuna düşerek Yayık Kazaklarının arasına gitmiştir. Kendisini III. Petro olarak tanıtan Pugaçev meşru bir hükümdar olduğunu ve Petersburg'daki beyler tarafından tahtından indirildiğini söyleyerek 1773 yılında isyan hareketine başlamıştır. Böylece Çarlık Yönetiminden memnun olmayan Yayık Kazaklarını, köylüleri, Başkurtları ve Rus olmayan ahaliyi kendi yanına çekmiştir. Pugaçev 20 Eylül'de Kazaklara bir mektup yazmıştır. Bu mektubunda kendisini destekleyenlerin özgür olacağını, bütün ihtiyaçlarının karşılanacağını, nehirleri kullanmalarına izin vereceğini söylemiştir. Bütün bunlara karşılık ise kendisine hizmet etmelerini ve yanında olmaları gerektiğini belirten bir mektup yazmıştır. Pugaçev isyanı zamanla sosyal bir ayaklanma haline gelmiştir. Volga yönünde ilerleyen Pugaçev birçok yerde hakimiyet kurmuştur. İsyan sırasında

⁷⁶ Şihverdiyev, K. (2006). *II. Katerina Döneminde (1729-1796) Rusya Müslümanları*, T.C. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 60

bölgedeki dvoryanların malikaneleri yağmalanmış, adamları öldürülmüştür. Başkurtlar ve Kazan Tatarlarının Pugaçev'in yanına geçmesi ise isyanın güç kazanmasına sebep olmuştur. İsyanın daha da büyümesiyle Kazan ve daha sonra Moskova tehlikeye altına girmiştir. Ancak daha sonra General Mişelson ve Suvorov'un askeri kitaları Pugaçev'i Yayık nehrine kadar kovalamışlar ve sonrasında Çarlık idaresi duruma hakim olmuştur. Pugaçev yakın arkadaşları tarafından Ruslara teslim edilmiş ve 1775 yılında idam edilmiştir.⁷⁷

Pugaçev isyanının bu kadar büyümesinde ve Kazaklar arasında yankı bulması konusunda bazı sebepler öne çıkmaktadır. İlk olarak Kazakların Ruslar tarafından etrafının askeri hatlar ile kuşatılması onların durumunu zorlaştırıyordu. Daha sonra çıkarılan kararnameler ile bu hatların çeşitli yerlerinin Kazakların kullanımına ve geçişine yasaklanması kararı alınmıştır. Askeri hatların ırmak boylarında olması ve temel geçim kaynağı hayvancılık olan konargöçerlerin ırmaklardan faydalanmasına izin verilmemesi sebebiyle Kazaklar zor durumda kalıyorlardı. Zaman zaman bu yasaklara Kazakların uymaması sebebiyle Kazak yerleşim bölgelerine Rus askeri birliklerin desteklediği Kozaklar, Kalmuklar ve Başkurtların talan amaçlı saldırıları gerçekleşiyordu. Bu durum aslında Rusların bölgedeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için kullandığı bir yol olup bölge halkını birbirine karşı kıskırtma ve kullanma siyasetiydi. Nitekim 16 Şubat 1764 tarihinde Nurali Han yazdığı mektubunda Kalmukların binlerce atı tek başlarına kaçırmalarının mümkün olmadığını ve bunun onlara verilen emirlerle gerçekleştiğini düşündüğünü belirtmiştir. Nurali Han mektupta bu konuda Rus yetkililerini itham etmiştir. Ayrıca Kazaklar arasında fakirliğin artması ve bütün bu sebepler halkı kendi yurdunda yaşayamaz hale getirmiş ve 1757 yılında Kazaklar Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olan Kuban'a geçmeyi bile düşünmüşlerdir. Pugaçev isyanı öncesinde Kazakların durumu bu şekilde zor bir durumdaydı ve bu isyanı yakından takip ediyorlardı. Küçük Cüz'de Dosali Sultan ve oğulları, Orta Cüz'de ise Davutbay Tarhan'ın etrafında toplanan Kazaklar küçük gruplar halinde bu isyana destek vermişlerdir. Pugaçev isyanına Başkurt, Tatar ve Kazakların da katılması II. Katerina öncesi dönemde yapılan baskıların neden olduğu anlaşılmıştır. Bu sebepten ötürü II.

⁷⁷ Taymas, *a.g.e.*, 1966, s.84-85; Korkmaz, T. (2018). "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775)", *OTAM*, 43, s. 101-102; Kurat, *a.g.e.*, 2014, s. 303-304

Katerine kendinden önceki idarecilerden farklı bir politika seyrederek Müslümanlar için bir dinî idare kurma kararı almıştır.⁷⁸

II. Katerina döneminde İmparatorluğun doğu bölgelerinde devletin gücünü sarsacak kadar büyük isyanların çıkması ve bu isyanlara Başkurtlar, Tatarlar ve Kazaklar gibi himaye altındaki Müslüman Türk halklarının da katılması II. Katerina'nın politika değişikliğine gitmesine sebep olmuştur. II. Katerina kendisinden önceki yöneticiler gibi Kazak topraklarını ve Türkistan'ı tam olarak ele geçirmek istiyordu. Bölgedeki sömürge anlayışını aktif bir şekilde yerine getirebilmek için Müslüman Türk halklarının sadakatini sağlaması gerekiyordu. II. Katerina kendisinden öncekiler gibi bu grupları misyonerlik aracılığıyla Ortodoksluk içinde bir araya getirmek yerine kendisine sadık olduğunu düşündüğü Tatarlarla iş birliği yaparak amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Müslümanlar açısından bu dönemin en önemli özelliği II. Katerina döneminde devletin Müslümanlara karşı sürdürdüğü politikada değişikliğe gitmesi olmuştur. Yukarıda Kazan Tatarlarından bilgi verdiğimiz kısımda misyonerlik faaliyetlerinin zaman zaman şiddete dayalı zaman zaman şiddetinin azaldığı bir şekilde ve çeşitli kurumlar aracılığı ile yürütüldüğünü belirttik. Fakat II. Katerina döneminde bu politika değişikliğe uğrayarak Kazaklar da dahil olmak üzere bütün Rusya Müslümanları üzerinde uygulanmış ve dinî baskıların azaltıldığı bir dönem olmuştur. Böyle bir siyaset uygulanmasının bazı pragmatik sebepleri vardır. Her ne kadar bu durum eleştirilse II. Katerina'nın gerek dinî hoşgörü fermanı gerek Orenburg müftülüğünün kurmasındaki temel amacı imparatorluğun çıkarlarını korumak içindir.

3.7. Orenburg Müftülüğünün Açılışı ve Kazaklar Üzerindeki Amacı

II. Katerina döneminde Kırım ele geçirilmiş, devamında Kafkasya ve Kazak Bozkırları yönünde ilerlemeler kaydedilmiştir. Böylece imparatorluk içinde Müslüman nüfus bir hayli artmış ve bu durum imparatorluğun Müslümanlara yönelik politikalarında çeşitli değişikliklerde bulunmalarını gerektirmiştir. Kırım ilhak edilirken burada İmparatorluğun dinî konulara karışılmayacağını vaat etmesinin bölgedeki hoşnutsuzluğun yatıştırılmasında etkili olduğu fark edilmiştir. Böylece bu yaklaşımın Müslümanların nüfus olarak çoğunlukta yaşadığı bölgelerde de

⁷⁸ Yorulmaz, O. (2013). *Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara, s. 217-221; Şihverdiyev, a.g.t., 2006, s. 77

uygulanabilirliği de ortaya çıkmıştır. Özellikle Kazak toprakları ve Türkistan üzerinde ilerlemeleri ve hakimiyetlerini bu bölgelerde kalıcı hale getirmeleri için Rusya'nın bu konuda İslam'a düşman olmadığını göstermesi gerekiyordu.⁷⁹

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden ötürü II. Katerina Yeni Vaftizliler Dairesini kapatılmasını buyurmuştur. Fakat bu misyonerlik faaliyetlerinin devam etmeyeceği anlamına gelmiyordu. Nitekim Kreşin okullarının devam etmesine karar vermiş ve misyonerlik faaliyetlerinin baskı ve şiddet üzerinden değil, eğitim üzerinden devam etmesini sağlamıştır. Bu yüzden eğitim yöntemlerinin değiştirilmesi gerektiğini düşünen II. Katerina Misyoner Enstitüsü'nün açılmasını onaylamış fakat bu kurum da istenen neticeyi vermemiştir. Bu kararlardan sonra 1773 yılında II. Katerina tarafından "Dini Hoşgörü Fermanı" yayımlanmıştır. Bu karar ile birlikte baskı metotları üzerinden Hristiyanlaştırma uygulamalarına resmi olarak son verilmiştir. Bununla birlikte yeni camilerin inşası için de onay verilmiştir.⁸⁰

Bu kararnamenin Pugaçev ayaklanmasının olduğu yıl ilan edilmesiyle birlikte II. Katerina'nın din politikası konusunda artık farklı bir siyaset takip edeceğinin işareti verilmiştir. Bu bağlamda açıklanması gereken en önemli konu II. Katerina döneminde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi adıyla bir müftülük kurulmasıdır. Bu müftülüğün kurulmasında iç ve dış faktörlerin zorlayıcı etkisi bulunmaktadır. Orenburg müftülüğünün kurulmasından önce de imparatorluk yetkilileri bölgedeki ahund yani yerli din adamları ile iletişim halindeydiler. Fakat bu yeterli değildi. Örneğin Baturşa isyanında Baturşa bir ahunddu ve isyandaki rolü çok etkiliydi. Ayrıca bölgede Rusya aleyhinde faaliyet gösteren ulemalar da mevcuttu. Bu durumun Rus hükümetinin aleyhine olmasını engellemek için imparatorluğa bağlı bir din görevlisi kadrosu hazırlanması görüşü ortaya çıkmıştır. Bu kurumun amacı Müslümanlar üzerinde daha güçlü bir şekilde kontrol sistemi kurmaktır. Böylece II. Katerina tarafından 22 Eylül 1788 tarihli ferman ile Ufa'da Kırım hariç olmak üzere Rusya'da bütün din adamlarının bağlı olacağı bir dinî idare kurulması kararı alınmıştır. Rusya Müslümanları için dinî idare kurma fikri Orenburg Valisi İgelstrom'un girişimleri ile olmuştur. Yine İgelstrom'un fikri ile cami ve mescit

⁷⁹ Alp, A. (2013). "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 13, C.7, s.119.

⁸⁰ Yusipova, a.g.e.,2003, s. 63 , Şihverdiyev, a.g.e., 2006, s. 77

inşaatlarına başlanmıştır.⁸¹ Vali İgelstrom deneyimli bir idareci olarak Kırım Hanlığının bütünleşmesinde etkin rol oynamıştır. 1784 yılında vali olarak Başkurt ulemaları ile yakın ilişki kuran İgelstrom, ilhak edilen bölgelerin seçkin insanlarının öneminin farkındaydı. 1784 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti'nin savaşta olduğu bir dönemde Müslüman seçkinlerin sadakati çok önemliydi. Bu bağlamda İgelstrom Akhund Muhammed Can Hüseyinov ile iletişime geçmiştir. Onun Kazaklarla bağlantı kurması ve başarı sağlaması ile İgelstrom'un bu konuda hazırladığı raporlar Orenburg Müftülüğünün kurulması için yüksek makamları ikna etmiştir. Ulemayı bölgedeki yönetime entegre ederek din adamlarının faaliyetlerinin kontrol altına alınması için Muhammed Can Hüseyinov Orenburg müftüsü olarak atanmıştır.⁸²

Müftülüğün kurulmasında etkili olan iç nedenlerden biri yukarıda bahsettiğimiz üzere ulemayı devlet kontrolü altına almak ve kendilerine sadık bir din adamı kadrosu oluşturmaktır. İkinci sebep ise bölge Müslümanlarından Rus sömürge yönetimine karşı gelecek olan tepkileri azaltmaktır. Bu durum Moskova'ya iletilen raporlarda belirtilmiş ve bu topraklardaki siyasi çıkarların sağlanması için Müslümanlara dinî konularda serbestlik sağlandığı vurgulanmıştır. Dış faktörlere gelince bunlar arasından en önemlisi Osmanlı Devleti ile Orta Asya ulemalarının bölgede Rusya aleyhinde faaliyette bulunmalarından endişe edilmesidir. II. Katerina'nın kararnamesi ile 1788 yılında Orenburg Dinî Meclisi açılmış ve 4 Aralık 1789 yılından itibaren Ufa bölgesinde çalışmalara başlamıştır. Orenburg Dinî Meclisi, İdil-Ural bölgesi, Sibirya ve Kazakistan'ın kuzey bölgeleri üzerinde yetki sahibiydi. Rusya İmparatorluğunda Müslüman nüfusun artması ve Müslüman din adamlarının bölgede çıkan isyanlara liderlik etmesi üzerine imparatorluk bu durumun önüne geçmek için tedbirler almaya başlamıştır. Orenburg Dinî Meclisi sayesinde Müslüman dinî müesseseler ve din adamları denetim altına alınmış olacaktı. Böylece Müslüman din adamlarının sadakati temel odak noktası haline gelmiştir. Hazırlanan bu kararname ile din adamlarının denetlenmesi için etkin bir mekanizma oluşturulması amaçlanmıştır. Ruhani mahfilin yönetmeliğini hazırlayan İgelstrom Ruhani mahfilde göreve getirilecek kişilerin seçimini belli bir izne tabi tutmuştur.

⁸¹ Alp, a.g.m., 2013, s.119; Garipova R. (2013). *The Transformation Of the Ulama And Shari'a In The Volga- Ural Muslim Community Under Russian Imperial Rule*, A Dissertation Presented To The Faculty Of Princeton University In Candidacy For the Degree Of Doctor Of Philosophy, s. 43; Şihverdiyev, a.g.t., 2006, s.80

⁸² Garipova, a.g.t., 2013, s.44-45

Buna göre kırsal bir topluluk tarafından seçilen kişiler kanton şefinden sadakatini belirleyen ve ikametini gösteren belge ile valilik kurulu tarafından onaylanması gerekiyordu. Bundan sonra ise ruhani mahfilin sınavlarına tabi tutulmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca kurumun yetki alanına giren bölgelerde Buharalı din adamlarının etkisi önlenecekti.⁸³ XVIII. yüzyılın sonlarında Rus yetkililerin doğuya yönelik amaçlarında Türkistan'a yönelik ticari ilişkiler kurmak ve siyasi olarak bölgede yayılmayı gerçekleştirmek üzerine hedefleri vardır. Hatta 1752 yılında İmparatoriçe Elizaveta zamanında Çarlık yönetiminin Kazaklarla ilişkisinde asıl amacının Orta Asya'ya ve hatta Hindistan'a kadar ticaret kervanları göndermek olduğu Rus müellifi Aleksey Levşin tarafından aktarılmıştır. II. Katerina'nın asıl amacı ise hem bu ticaret kervanlarını işletmek hem de bölgeyi meskun bir hale getirmektir. Bu yüzden Kazak topraklarında barış yolu ile ilerlemek istemiştir.⁸⁴

Kazakların dinî işlerinin idaresi 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar yarım yüzyıldan fazla süre boyunca Orenburg Müftülüğünün denetiminde idi. Ele geçirilen topraklarda sömürge yönetimini kurmak isteyen Rus idaresi Müslümanlar için merkeze sıkı bir şekilde bağlı olan bu dinî idareyi kurarak politikalarını devam ettirmiştir. Rus idaresi burada izlediği politika ile Müslümanların dinî işlerinden (nikah kıymak, cami ve medreselerin inşasını yönetmek, bu yapılara imamların atamasını sağlamak) sorumlu olan din adamlarını kontrol altında tutarak imparatorluğa karşı bir faaliyet içerisinde olmalarını engellemeye çalışmıştır. Rus idareciler tarafından dinî kurumlar sömürge uygulamalarının devam etmesi için kullanılmıştır. Orenburg müftülüğüne atanan Muhammed Can Hüseyinov bu göreve getirilmeden önce de Çarlık idarecilerinin gözetiminde idi. Hüseyinov Buhara ve Kabil'deki medreselerde din eğitimi almış ve ayrıca Dış İşleri Bakanlığının vazifelendirmesi ile gizli belgelere de ulaşmıştır. İgelstrom'un da yardımcısı olan Hüseyinov Kazak topraklarında Rus idaresinin ve hakimiyetinin kurulması için Kazak soylu ailelerine rüşvet dağıtmak, hediyeler vermek suretiyle onlarla yakın bağlar kurmuş ve hitabetiyle tanınmıştır.⁸⁵

⁸³ Kudaibergenov, a.g.t. 2019, s. 57; Habutdinov, A.Y. (2010). "Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye Kak Osnovopolagayuşiy Obşenatsionalnyy Institut v 1788-1918", *islamology Pax İslamica* 1(4), s. 97;; Alp, A. (2015). "20. Yüzyıl Başında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin Rusya Müslümanları Açısından Konumu ve Önemi", *IRCICA, Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti: Beşinci Uluslararası Sempozyumu*, Kazan 14-16 Haziran 2012, İstanbul, s. 15

⁸⁴ Şihverdiyev, a.g.t., 2006, s.82

⁸⁵ Kudaibergenov, a.g.e., 2019, s. 56-59

Müftülüğün sorumlulukları çok geniş olmakla birlikte yetkileri açık olarak belli olmayan bir kurumdu. 1830'lu yıllara gelindiğinde müftülüğün idare heyeti bir müftü ve üç kadıdan oluşmaktadır. Yetki olarak müftülüğe bağlı olan yerlere imamların sınava tabi tutulup tayin edilmesi, nüfus kayıt defterlerinin kayıt altına alınması ve Müslüman ahali ile imparatorluk yetkilileri arasında irtibatın sağlanması şeklinde son halini almıştır. Yerli eğitim kurumları olan mektep ve medreseler ise müftülüğün denetiminde olmayıp İç İşleri bakanlığının yetkisi alanındaydı.⁸⁶

Orenburg müftüsü olarak atanan Muhammed Can Hüseyinov İmparatorluk yetkililerinin dış politikaya yönelik Kazakistan ve Orta Asya'daki çıkarlarını gerçekleştirmek üzere siyasi olarak görevliydi. Müftü Muhammed Can Hüseyinov Rus hükümetinin menfaati için birçok Tatar mollayı diplomat ve ajan olarak kullanmıştır. Mollaların bir kısmı Orta Asya medreselerinde dinî vasıfları kullanmak üzere hareket ediyorlar bir kısmı ise tüccar olarak bölgeden haberler getiriyorlardı. Tatar mollaların bu faaliyetlerini Çarlık yönetimi desteklemiştir. Hatta bazı mollalara Orta Asya'da casusluk yaptığı için vergilerden muaf bir şekilde ticaret yapma ve yol masraflarının karşılanması gibi imkanlar sağlanmıştır. İmparatorluk yetkilileri Buhara Hanlığı ve diğer Orta Asya Hanlıklarının bu bölgede imparatorluk aleyhine bir durum oluşturmalarını engellemek için kendi güvenilirliğinden emin oldukları Tatar mollaları göndermiştir. Fakat bunun tam tersi durumlar da meydana gelmiştir. Çarlık yönetiminin yürüttüğü siyasetten rahatsız olan Başkurt ve Tatar Mollaları Küçük Cüz'de İmparatorluk aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Müftü Hüseyinov atandıktan sonra tüm Kazaklara Kırgız-Kaysak halkının manevi üstadı olarak mektuplar göndermeye başlamıştır. Gönderdiği mektupların birinde kendi izni ya da vekaleti olmadan mollaların ya da halktan herhangi bir kimsenin Kuran'dan açıklama yapamayacağını bildirmiştir. Müslümanların beraberliği yani İslam birliği fikrini de eleştiren Muhammed Can Hüseyinov Türk Sultanları ile Kraliçe'nin yönetimi altındaki Müslümanların bir olmadığını vurgulamıştır. Müslümanları Rusya'ya biat etmeye ve İmparatoriçe II. Katerina'ya sadık olmaya çağırması ve buna karşı çıkan mollaların ise halkı ölüme sürüklediklerini açıklamıştır. Muhammed Can Hüseyinov'un Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşta Rusya'yı desteklemesi Buhara ve Hive'deki din adamlarının tepki göstermesine neden olmuştur. Ayrıca

⁸⁶ Alp, *a.g.m.*, 2013, s.119-120

1789 yılında Kazak aksakalları ile görüşen Muhammedcan Hüseyinov müspet neticeler almış ve müftülük Kazak mollaları ve aksakalları tarafından kabul görmüştür.⁸⁷

II. Katerina'nın İgelstrom'a gönderdiği fermana Kırgız⁸⁸ kabilelerine güvenilir Tatar mollalarının gönderilmesinin gerekli olduğunu açıklamıştır. II. Katerina Tatar mollaların Kırgızların Çarlık yönetimine karşı sadık olmalarını sağlamaları konusunda çalışmalar yapmasını buyurmuştur. Tatar mollalarının bölgeye gönderilmesi karşılığında çeşitli ödüllerin de verileceği taahhüt edilmiştir. Çarlık yönetimi din ve okuma yazma meseleleri adı altında Tatar mollaları kendi menfaatlerini gözeterek siyasi ajan ve propaganda aracı olarak kullanmak istemişlerdir. Fakat bu konuda Tatar mollaların ne kadar etkili olduğu tam olarak bilinmemektedir.⁸⁹

Görüldüğü üzere II. Katerina döneminde imparatorluk Kazak bölgelerini Rusya'ya entegre etmek ve Kazak Bozkırı boyunca ilerlemek için diğer Müslümanları kullanmış ve onların tercümanlığı ile birlikte kukla hanedanlara güvenmiştir. Hatta II. Katerina öncesinde 1742 yılında Orenburg bölgesine atanan akhund Tilak Muhammed bazı Kazak hanlarının boyun eğmesini sağlamıştır. 1740'lardan 1860 yılına kadar Kazakların boyun eğdirilmesi konusunda Müslüman din adamları ile Rus askeri yetkililerin arasındaki ortaklık devam etmiştir. Rus resmî belgelerinde ve Avrupa seyahat kayıtlarında yapılan yorumlarda Kazak Hanlarının yanındaki danışman, öğretmen ve katip olarak görev yapan bazı kimselerin Kazak hanları için vazgeçilmez olmakla birlikte bu şahısların casusluk yaptıklarını belirtmişlerdir. Yine bu dönemde Tatar din adamlarının diplomatik görevlerinden ziyade dinî bir altyapıyı bölgede kurarak Kazakları imparatorluk denetimi altına almaya çalıştığı görülmektedir. Bölgede özellikle Orenburg, Troitsk, Petropavlsk gibi şehirlerde cami inşaatları projeleri olmuş ve bu proje ile Kazakların cezbedilmesi amaçlanarak aslında onların istekleri üzerine girişimlerde bulunulmuştur. Camilerin açılış haberini alan II. Katerina, İgelstrom'a gönderdiği fermanında bu ibadethanelerin sınırlarda

⁸⁷ Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s.63-65; Azamatov, D.D. (1999). *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie V Kontse XVII-XIX vv.* Ufa, s. 29-30

⁸⁸ Doğan, *a.g.e.*, 2021, s.21 Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sına bağlandıktan sonra sınır bölgelerinde görevli olan Rus Kozaklarıyla karıştırmamak için Kazaklar Ruslar tarafından Kırgız-Kaysak, Kaysak ya da sadece Kırgız diye isimlendirilmiştir.

⁸⁹ Şihverdiyev, *a.g.t.*, 2006, s. 83

yaşayan göçebe kavimleri celp edeceğini ve onların başkaldırmasını engelleyeceğini ifade ederek bu metodun en şiddetli önlemlerden daha etkili olduğunu belirtmiştir. Camilerde Rus yetkililere yakın din adamlarının görev yapması ticaretin ve vergi gelirlerinin de artmasına sebep olmuştur. Ayrıca cami inşaatlarının yapıldığı bölgeler hem İslamî öğrenimin merkezi olmuş hem de ticaretin yoğunlaştığı yerler haline gelmiştir. Bununla birlikte imparatoriçe şehirlerde Müslüman tüccarlar için kervansaraylar oluşturulmasını istemiştir. Bunun yanı sıra II. Katerina Kazak-Kırgız bölgesinde Kazan medreseleri örneğinde Tatar medreseleri oluşturmayı ve bu kurumlar için Kazan Türklerinden hocaların getirilmesini önermiştir.⁹⁰ Yukarıda bahsettiğimiz üzere Orenburg Müftülüğünün ve Din İşleri Başkanlığının kurulması Rus yönetiminin Kazak Bozkır sınırında ekonomik olarak genişlemesine ve hakimiyet kurmasını sağlamıştır. Genel olarak Rusya'nın IV. İvan döneminden II. Katerina dönemine kadar Müslüman tebaasına yönelik din politikasına baktığımız zaman süreklilik içinde bir değişim göze çarpmaktadır. IV. İvan'ın Tatar soyluları yani yerel seçkinler ile iş birliği yapması⁹¹ ve ondan sonra baskı ve şiddet metotları kullanılarak uygulanan vaftiz politikalarından sonra II. Katerina yönetiminin ise Müslüman din adamlarını ve ulemayı imparatorluğun çıkarları için kullanması⁹² aslında II. Katerina yönetiminin 1773 yılında ilan ettiği gibi dini hoşgörü politikasından ziyade pragmatik bir dinî hoşgörü siyaseti uyguladığını göstermektedir.

Bahsedilmesi gereken başka bir husus bu dönemde açılan okullardır. 1789 yılında Kazak seçkinlerinin çocukları için Omsk şehrinde Asya okulu açılmıştır. Aslında Kazakların Rus okulları ile tanışması Rus göçmenlerin bölgeye getirilmesi ve onlar için açılan okullar ile olmuştur. Bu dönemde bölge ahalisine yönelik ciddi bir eğitim politikası olmamakla birlikte açılan okullara alınan yerli öğrencilerden tercüman

⁹⁰ Frank A. (2002). “*İslamic Transformation On The Kazakh Steppe, 1742-1917: Toward An Islamic History Of Kazakhstan Under Russian Rule*, s, 267-269; Şihverdiyev, a.g.t., 2006, s. 82-83

⁹¹ Değişen politik şartlar Rusya'nın misyonerlik bağlamındaki gayretlerini azaltmıştır. IV. Ivan Osmanlı Devletinin ve Kırım'ın Müslümanlara ve İslam inancına zarar verildiğine dair ithamlarını engellemek için planlarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca 1552 yılında Kazan Hanlığının düşmesinden sonra Moskova, yerli Müslüman elitlere bağımlıydı. IV. Ivan'ın 1563 yılında Nogay Prensi'ne yazdığı mektuba göre Astrahan Prenslерinin ve halkın yabancı topraklara gitmesi durumunda Rusya bünyesinde iki dinin bir arada yaşayamayacağını ve Hristiyan egemenliğinin Müslümanları yok ettiğine dair düşüncelerin yayılabileceği ihtimali olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Rusya'da Müslümanların kendi hukuklarına göre yaşadıklarını ve kendi hizmetinde olduklarını ileri sürmüştür. bkz: Khodarkovsky, M. (2021). *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı: Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500-1800)*, İstanbul, Selenge Yayınları, s. 279

⁹² Garipova, a.g.t., 2013, s. 46

olarak yararlanılmaya çalışılıyordu.⁹³ Eğitim konusu sonraki süreçte Rus idarecileri tarafından ciddi bir şekilde ele alınmış ve misyonerlik politikaları çerçevesinde bir yol izlemişlerdir.

Sonuç olarak II. Katerina dönemi din politikasının çeşitli sebepler ile değişikliğe uğradığı bir dönem olmuştur. II. Katerina'nın tahta çıktığı dönem meydana gelen Pugaçev isyanı ve bunun öncesinde 1755 yılında meydana gelen Batırşa isyanı II. Katerina'nın farklı bir siyaset takip etmesinin nedeni haline gelmiştir. İsyanlar sırasında büyük halk kitlelerinin harekete geçmesi, Pugaçev isyanında Türk halklarından olan Tatar, Başkurt ve Kazakların ayaklanmaya dahil olması, Müslüman din adamlarının Rus karşıtı söylemlerle halk kitlelerini harekete geçirmeleri, baskı ve şiddet ile yapılan misyonerlik ile emperyalizm politikalarının halkı daha çok tahrik olmasına sebep olduğu görülmüştür. II. Katerina öncelikle Yeni Vaftizliler Dairesini kapatılmasını ve ardından dinî hoşgörü fermanını yayınlayarak artık farklı bir siyaset takip edileceğinin işaretini vermiştir. Bölgedeki din adamlarının kontrol altında tutulmasının önemini fark eden Rus yetkililer ulemaların sadakatini sağlayarak Kazakların ve diğer Müslüman Türk grupların ve yaşadıkları bölgelerin Rusya'ya entegre edilmesini amaçlamışlardır. Orenburg Müftülüğü kurulduktan sonra atanan Muhammed Can Hüseyinov Rusya'ya sadakatini ispatlamış bir din adamıydı. Müftü olarak atanmasının ardından Rusya içindeki Müslümanların Kraliçeye biat etmelerini telkin ederek Rus menfaatlerine uygun bir şekilde hareket etmiştir. Çarlık Rusya'nın bu dönemdeki amacı dinî hoşgörü adı altında Rus hükümetinin İslam'a düşman olmadığını göstererek Kazak topraklarındaki kalıcılığını sağlamak ve Türkistan yönünde ilerlemelerini kolaylaştırmaktır.

⁹³ Somuncuğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 75

4. II. KATERİNA SONRASINDA UYGULANAN DİN POLİTİKASI

4.1. II.Katerina Sonrasında Kazak Topraklarına Yönelik Dinî Politika Esasları

II. Katerina'nın 1796 yılında vefatı sonrasında tahta I. Pavel geçmiş fakat onun da 1801 yılında öldürülmesinin ardından tahta I. Alexander geçmiştir. I.Alexander imparatorluğu II. Katerina'nın oluşturduğu idari sisteme göre yönetmiştir.⁹⁴ 1800 yılında alınan bir karar ile Doğu Matbaası Petersburg'dan Kazan'a getirilmiş ve Müslüman dinî eserlerin sınırsız çıkartılmasına izin verilmiştir. Alınan karar ile İslam dinini konu edinen kitapların çıkarılmasındaki sınırlama kaldırılmıştır. Aziyat Matbaası'nın kurulması ile çocuklar için çeşitli kitapların basımı sağlanmıştır. Bu kitaplar ayetler, sureler, elifba, okula yeni başlayan çocuklar için elifba ve ebcet gibi eserlerdir. 1802-1806 yıllarında bu matbaadan basımı yapılan 41200 dinî kitabın 3500 adedi Kuran-ı Kerim idi. Sonraki dönemlerde Kuran-ı Kerim'in basımı artmıştır. 1843-1852 yıllarında 23600 adet Kuran-ı Kerim basımı yapılmıştır. Volga Ural Müslümanlarının Kazak steplerine gelmesiyle birlikte bölgede bazı ticaret merkezleri oluşturulmuştur. Bu ticaretin bir unsuru da dinî kitapların Kazak steplerine getirilmesi olmuştur. Kazan, Orenburg ve Ufa'da düşük maliyetle basımı yapılan kitaplar bölgeye getirilmiştir.⁹⁵

II. Katerina sonrasında da Kazak bozkırına Tatar mollaların gönderilmesine devam edilmiştir. 1851 yılına doğru Kazakların yaşadığı Küçük Cüz bölgesine 17-20 molla gönderilmesi kararı alınmıştır. Bunun öncesinde yetkililer 1846 yılında ise Abdullah Menlibaev isminde bir mollayı Kazaklara Rus uyruğu olarak görevlerini açıklayan belgelerin hazırlanması için vazifelendirmişlerdir. Bölgeye gönderilen mollalar Kazak volostu ya da prikazının imamları olarak resmi sıfatla atanmışlardır. İç Orda'da görev yapan molla Zabir Hametov Jangir Han'ın çocuklarına Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri vermiştir. Tatar mollalar tarafından Kazak çocukları için okullar da açılmıştır. Seyitov köyünde cami yanında bir okul açılarak Kazak çocukları için eğitim verilmiştir.⁹⁶ II. Katerina döneminde 1764 yılında Yeni Vaftizliler Dairesi

⁹⁴ Kurat, *a.g.e.*, 2014, s. 317

⁹⁵ Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s. 28-29; Mıngazova, L. (2022). "Tatar Çocuk Edebiyatı Oluşum Tarihi" *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademik Dergisi*, 2 (1), s. 21; Frank, A. *a.g.m.*, 2002, s. 274; Ticaret ve dini eğitim genellikle aynı kişiler tarafından yürütülüyordu. 19. yüzyılda Rus yetkililer Volga-Ural Müslüman öğretmenlerin Kazak bozkırına seyahatlerine yönelik yasak kararı aldıkları zaman bu öğretmenlerin Kazaklara islami eğitim vermek için kendilerini gezgin tüccar olarak göstermeleri basit bir konuydu. Bknz: Frank, *a.g.m.*, 2002, s. 274

⁹⁶ Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s. 31-32; Frank, *a.g.m.*, 2002, s.271

kapatılmıştır. 1799 yılında alınan karar ile Rus olmayanların yaşadıkları köylere Hristiyan din adamlarının gönderilmesi durdurulmuştur. Alınan kararlarda misyon faaliyetlerinin artık Hristiyanlığı kabul eden kişilere yönelik olacağı belirtilmiştir. II. Katerina sonrasında 19. yüzyılda özellikle Kazan ve çevresindeki Hristiyan olan kişilerin eski dinleri olan İslam'a geri dönmeleri Rus idaresine karşı dirençlerini göstermektedir. IV. İvan zamanından itibaren baskı ve şiddet yoluyla ya da çeşitli hediyelerle ile vaftiz edilen grup eski Kreşinler olarak adlandırılırken yeni Kreşinler 1740 yılından sonra yeniden yapılandırılan Yeni Vaftizliler Dairesinin misyon faaliyetleri sonucu Hristiyan olan kişilere denilmiştir. Eski Kreşinlerin Müslümanlardan ayrı bir bölgede yerleşimleri sağlanmıştır. Yeni Kreşinlerin ise toplu ikamet ettikleri köyler daha az olmakla birlikte Müslüman köylerinde dağınık bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir. Kreşinlerin tekrar İslam'a dönmelerinin çeşitli sebepleri olmakla birlikte 1802-1803, 1827-1830, 1856-1870, 1895 yılları yeni Kreşinlerin topluca İslamiyet'e geçiş yaptıkları yıllar olmuştur.⁹⁷

1799 yılından sonra alınan karar ile birlikte artık yeni yönetime geçilmiş ve yerli din adamlarının eğitimi en mühim konu haline gelmiştir. Bu konuda çeşitli görüşleri olan Rahip Ambvrosiy Podobedov'un Kazan Seminarisinde eğitimin yükseltilmesi konusunda çalışmaları olmuştur. Ambvrosiy Podobedov'un bu çalışmaları İmparator I. Pavel'in girişimleriyle Kazan Seminarisinin din akademisi olmasını sağlamıştır. Kurumda rahiplerin girişimiyle Tatarca çeviriler de yapılmıştır. Ayrıca akademiye yerel dillerin misyon faaliyetlerinde öneminin anlaşılmasıyla birlikte Çuvaş ve Çeremiş dillerinde sınıfların açılması önerilmiştir.⁹⁸

Kazan piskoposluğunda 1826 yılında göreve gelen Rahip Yona ve diğer rahipler de yerel dillerin önemini anlamışlar ve yerli halkın dilini iyi bilen ve iyi yetiştirilmiş papazlarla görev yapacaklarını beyan etmişlerdir. Bu doğrultuda Kutsal Sinod 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisinde Tatarca, Arapça, Moğolca ve Kalmukça dillerinde özel enstitü kurmuştur.⁹⁹

Velhasıl II. Katerina sonrasında Kazak Bozkırına Tatar molaların gönderilmesine devam edilmiştir. Bununla birlikte Kazan'da matbaa açılarak dinî eserlerin yayımlanmasına izin verilmiştir. Basılan eserler arasında Kuran'ı Kerim, elifba ve

⁹⁷ Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s. 210-214

⁹⁸ Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s. 211

⁹⁹ Topsakal, *a.g.e.*, 2021, s. 218, 220

diğer dinî eserler bulunmaktadır. Bu eserler Volga-Ural Müslüman Tatarlar vasıtası ile Kazak Bozkırına getirilmiştir. II. Katerina döneminde misyon faaliyetleri koşullar sebebiyle yasaklanmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde misyon faaliyetleri Hristiyan olan kişilerin eski inançlarına geri dönmesini engellemek üzerine yeniden şekillendirilmiştir. Yerli dillerin öneminin farkına varan misyonerler bu konuda çalışmalar yapmışlardır. Bu bağlamda Kazan İlahiyat Akademisinde yerli dillere önem verilmiş Tatarca, Arapça, Kalmukça dillerinin öğretilmesi için enstitüler açılmıştır.

4.2. Rus Milliyetçiliği ve Misyonerlik Faaliyetleri

Rusya İmparatorluğunun IV. İvan döneminden itibaren ilk olarak Don-Volga havzası işgalinde ve sonraki dönemlerde Sibiry'a doğru ilerleyişinde uyguladığı Ruslaştırma siyaseti ilk başlarda plansız ve resmi olmayan bir şekilde başlamıştır. Daha sonra bu politika Çarlığın diğer milletlere yönelik politikasının bir parçası haline gelmiştir. Ruslaştırma politikası çerçevesinde imparatorluk bünyesinde yaşayan Rus olmayan halkların kültürel ve dinî asimilasyon uygulamalarına maruz kalması hedeflenmiştir. Kültürel ve dinî asimilasyon programı çerçevesinde Rus dilinin diğer milletlere empoze edilmesi ve üstünlüğü sağlanmak istenmiştir. Dinî asimilasyonda ise Ortodoks mezhebinin diğer dinlere ve mezheplere mensup halklara dayatılması amaçlanmıştır. Ruslaştırma siyasetinin resmi olarak başlaması 1863 yılında Polonya İsyanından sonraki döneme denk gelmektedir. Bu bölgede güçlü kültürel yapının kırılması amaçlanarak bazı tedbirler ile Ruslaştırma siyasetine geçiş yapılmıştır. Orta Asya'yı bir koloni olarak gören imparatorluk demiryolları ile bölgenin merkeze bağlanmasını amaçlamıştır. Bununla birlikte İmparatorluk bölgeye Rus yerleşimcileri göndererek iskan politikasını uygulamaya başlamıştır. Bölgede Rus siyasal ve askeri etkisinin artırılması hedeflenmiştir.¹⁰⁰

II. Katerina'nın aracılar üzerinden idareye dayalı imparatorluk modeli Rus devleti ile İdil-Ural havzasındaki Müslüman tebaa arasında kısmen istikrarlı bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak 1860'lara doğru Rus kamuoyunun bazı kesimleri Müslümanların bu model içindeki konumundan rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Bu durumun sebebi dünyada yaşanan ihtilaller ile ulus devletlerin

¹⁰⁰ Öztürk, S. (2019). "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Sayı 16, C. 7, s. 1098-1101

ortaya çıkışı, Müslümanların Kafkasya’da Rus işgaline yıllarca direnmeleri, Leh ayaklanması, vaftiz olan kişilerin daha sonra Müslüman olarak tanınmak istenmesi gibi sebepler vardı. Ayrıca emperyal muhit olarak adlandırılan kesimlerin emperyal idareyi tehdit eder hale gelmesi de Çarlık yetkililerini İdil-Ural Müslümanları üzerinde kontrol mekanizmaları kurmaya sevk etmiştir.¹⁰¹

II. Katerina’nın oluşturduğu model, toplumu teşkil eden her kategoriye belirli bir yer tayin etmiştir. Fakat eğitim bakanı Tolstoy’un dönemine gelinceye kadar artık Rusya’da içtimai hareketler hızlanmış ve eşitlikçi bir ortam yaratmaya başlamıştı. Rus devleti her şeyden önce Rusça konuşan Ortodoks köylülerle özdeşleştiği için önce onları aydınlatma yoluyla terakki ettirmenin ve üstün kılmanın gerekli olduğu düşünülüyordu. Tolstoy gayri Rus halkların eğitimi için bir heyet toplamıştır. Bu heyetin anlaşılmaya vardığı ilk konu Rusya sınırları içerisinde yaşayan gayri Rusların eğitimindeki temel amacın onların Ruslaştırılması olduğu düşüncesi idi. Ruslaştırma siyaseti kültürel dönüşümü ve mümkünse kimlik değişimini de içeriyordu. Bununla birlikte eski dengelerin de muhafaza edilmesi amaçlanmıştı.¹⁰²

1552 yılından II. Katerina dönemine kadar misyonerlik faaliyetleri çok sayıda Müslüman ve animist olan halkları vaftiz etmeyi amaçlıyordu. Eğitim politikası uygulamak yerine baskı ve şiddet yöntemleri kullanılmış, vergi ve askerlik muafiyeti ile de din değiştirenler ödüllendirilmiştir. Misyonerlik çalışmalarının sonucu olarak Hristiyanlık kişilerin nezdinde sadece şekil olarak kalmıştır. Hristiyanlığı kabul eden kişiler inanç ve ruhanî olarak eski dinlerini devam ettirmişlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise kitlelerin toplu din değiştirmesi ve vaftiz etmek yerine sözde Hristiyan olan kişileri gerçek birer Hristiyan haline getirmek amaçlanmıştır. Bu yüzden misyonerlik faaliyetinin kapsamı genişletilerek din eğitiminin verilmesi gerekli görülmüştür. Bu durum yerli diller ve kültürler hakkında ciddi soruları beraberinde getirmiştir. Din eğitimi yerlilerin Rus toplumuna kültürel asimilasyonunu hedeflemeli midir? Dinî okullarda yerli diller mi kullanılacak yoksa Rusçanın kullanımı zorunlu kılınmalı mı? Çok uluslu yapıya sahip olan Rusya İmparatorluğu 19. yüzyılda diğer halkların asimilasyonuna yönelik milliyetçi

¹⁰¹ Tuna, M. (2022). *Rusya İmparatorluğu’nun Müslümanları: İslam, imparatorluk ve Avrupa Modernitesi (1788-1914)*, İstanbul, Küre Yayınları, s. 85-86

¹⁰² Tuna, a.g.e., 2022, s. 102-103

politikalara bağılı kalmış ancak asimilasyonun nasıl ilerlemesi gerektiği konusunda misyonerler arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁰³

Kazaklara yönelik politikaların ve uygulamaların temelinde onların yüzeysel Müslüman olduğu görüşü hakimdir. 1890 yılındaki misyoner faaliyet raporlarında İslam'ın Hristiyanlığa düşman bir öğretiyeye sahip olduğu belirtilmiştir. Raporlarda Kazakların da Müslüman olduğu belirtilmiş fakat dinî kimliklerinin yüzeysel olduğu yönünde açıklamalar yapılmıştır. Bu yüzden Kazakların Orta Asyalı Müslümanların etkisi altında kalabilecekleri ve bu durumun önüne geçilmesi gerektiğine dair tavsiyeler verilmiştir. Misyonerlerin tedirgin oldukları husus aslında İslam'ın Kazaklar ile Orta Asya Müslümanlarını birbirine yakınlaştırmasıydı.¹⁰⁴ 19. yüzyılda Müslümanların İmparatorluk içindeki sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Kazan, Kırım ve Kazak toprakları dahil olmak üzere bütün Türkistan'da İslam'ın ve Türk dilinin birleştirici bir unsur olmasından endişe eden yetkililer misyonerlik politikalarını bu hususları göz önüne alarak değerlendirmişlerdir.

4.3. İlminskiy ve Kazaklar Üzerindeki Misyon Faaliyeti

Nikolay İvanoviç İlminskiy 23 Nisan 1822 tarihinde Penza'da doğmuştur. İlminskiy'in babası Penza'da görev yapan bir rahipti. Penza'da kilise okullarında eğitimine başlayan İlminskiy daha sonra 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisinde eğitimine devam etmiştir. 1845 yılında Akademi müfredatına inoredets olarak adlandırılan kavimlerin lisanları eklenmiştir. Bu durum İlminskiy'nin dil öğrenimine ilgi göstermesini sağlamıştır. Kazan bölgesinde Rus olmayan topluluklarla yakın ilişki içerisinde büyüyen İlminskiy Kazaklar arasında da üç yıl yaşamış ve aynı zamanda Ortadoğu'da iki yıl bulunmuştur. İlminskiy yaşı ilerledikçe Arapça, Farsça Yunanca, Altay Dilleri ve Kilise Slavcası üzerinde uzmanlık elde etmiştir. İlminskiy, bu dil bilgisini daha çok misyoner çalışmaları için kullanmıştır. Akademide iken Tatarca öğrenen İlminskiy mezun olduktan sonra hocası Prof. Kazambek ona Müslümanların yaşantısı hakkında bilgiler sunmuştur. 1847 yılında Tatar kasabasına taşınan İlminskiy burada bir medresede eğitim almıştır. Bu eğitim ile Tatarca ve Arapçasını ilerletmiştir. Bu arada hocası Prof. Kazambek'in derslerini de yakından

¹⁰³ McCarthy, F. (1973). "The Kazan Missionary Congress", *Cahiers Du Monde Russe Et Sovietique*, Vol 14 No 3, s.309

¹⁰⁴ *Otçet O Missiyah Tomskoy Eparhii Altayskoy i Kirgizskoy Za 1890 God*, (1891) Tip. Mihaylova i Makuşina, Tomsk, 2. Ek, s.13

takip etmiştir. 1847 yılında I. Nikola tarafından alınan bir karar ile kiliselerde Rusça dışında ibadet edilmesine dair kanunun çıkmasıyla birlikte İlminskiy de çeviri yapacak komisyona seçilmiştir.¹⁰⁵ Çeviri faaliyetlerini vefatına kadar devam ettiren İlminskiy'nin tercümelere yaklaşımı zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır. Hocası Prof. Kazembek'in çeviri sistemi sıradan halkın anlamakta zorlandığı ve konuşma dilinin görmezden gelindiği bir yaklaşım üzerineydi. Yapılan çevirilerde Arapça ve Farsça unsurlar çok sık kullanılıyordu. İlminskiy ilk başlarda bu durumu pek sorgulamasa da 1856 yılında Kazembek'in komitesinin çevirilerinin sahada araştırılması kendisinden istenmiş ve bu görevi sırasında çok farklı bir durumla karşılaşmıştır. Burada yaptığı saha araştırmalarında vaftiz olan Tatarlarla iletişime geçmiş ve gözlemleri sonucu çevirilerin genel olarak halka hitap etmediğini ve anlaşılabilir olmadığını görmüştür. Daha sonra çeşitli sebeplerle akademiden ayrılan İlminskiy 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonu başkanı olan V.V. Grigoryev'in daveti üzerine Orenburg'a gitmiş ve Kazakları araştırma imkanı elde ederek Kazakça ve Kırgızca'yı öğrenmiştir.¹⁰⁶

İlminskiy'nin 1860 yılına kadar olan tecrübesi Rus olmayan halkların misyonu konusunda farklı bakış açıları elde etmesini sağlamıştı. İlminskiy, faaliyet yıllarındaki tecrübesi ile Ortodoksluktan geri dönüşlerin artması, misyon uygulamalarının vaftiz olan Kreşinler ve Kreşin olmayan gruplar üzerindeki etkisizliğinin sebeplerini bizzat tespit etmiştir. Bu yüzden misyon uygulamalarının farklı yöntemlerle icra edilmesini gerekli görmüştür. İlminskiy'e göre bu yöntemin en önemli unsuru Rus olmayan halklara ana dilleri ile eğitim yapmaktır. İlminskiy'den önce misyon çalışmaları ve ayinler Rusça ve Kilise Slavcası ile yapılıyordu. Rusça bu konuda yani vaftiz konusunda hem araç hem de amaç konumundaydı. İlminskiy'nin geliştirdiği misyon uygulamalarında ana dil üzerinden Hristiyanlık kültürünün aşılması ve konuşma dili ile bu uygulamaların yerine getirilmesi en önemli hususlardandı. Yani İlminskiy çevirilerin halkın anlayabileceği bir şekilde yapılmasını istemiştir. Meseleye pragmatik olarak yaklaşan İlminskiy Hristiyanlaştırma konusunda araç konumunda olan unsurların Hristiyanlaştırma ve

¹⁰⁵ Tuna, M.Ö. (2004). "Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğunun Müslümanları İçin İki Kimlik Politikası", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed. Hakan Kırımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.9, s.142-143; Topsakal, a.g.e., 2021, s. 293-294; İnörödets Rus olmayanlar için kullanılan bir tabirdir. Bknz Topsakal, a.g.e., 2021 s. 27

¹⁰⁶ Kreindler, İ. (1979). "Nikolai İlminskii and Language Planning In Nineteenth Century Russia", *International Journal of The Sociology of Language*, Issue 22, s. 6-7; Topsakal, a.g.e., 2021, s. 295

Ruslaştırma konusundaki amacını ön planda tutarak hareket etmiştir. İlminskiy bölgeye gezileri sırasında Kiril alfabesi ile hazırlamış olduğu Tatarca metinleri çocukların okuyabildiklerini görmüştür. Bu yüzden öncelikle Kiril alfabesi kullanılarak ana dil ile eğitime başlanması ve sonrasında Rusça eğitime geçilecek olan bir sistem oluşturmuştur. İlminskiy'in bu sisteminde Kiril alfabesinin vaftiz olmuş Tatarlar üzerinde uygulanması onların Müslüman Tatarlar ile arasındaki bağı zayıflatmak anlamına da geliyordu. Yardımcısı olan Vasili Timofiyev'in köyünden üç çocuk Kazan'a Timofiyev'in evine getirilerek burada ana dilleri olan Tatarca ile dersler verilmiştir. Bu sisteme göre çocuklar ilk önce ana dillerinde okuma ve yazmayı ardından Ortodoksluğun temellerini öğreneceklerdi. Daha sonra ise Rusça ve Kilise Slavcası öğrenmeye başlayacaklardı. Dersi öğreten kişi öğrenciler ile aynı dili konuşacak ve bütün eğitim Hristiyanlığın özünü ve ruhunu aksettirecek şekilde işlenecekti. Zamanla Timofiyev'in evinde uygulanan bu sistemin ünü de artmıştı. İlminskiy'in bu yöntemi devam ettirebilmesi 1866 yılında Kutsal Sinod'un başında bulunan D. A. Tolstoy'un ilgi göstermesi ve destek olmasıyla yerine getirilmiştir.¹⁰⁷

Kazaklar üzerindeki misyon uygulamalarına dair unsurlar ise bölgede görev yaptığı sırada belirginleşmiştir. İlminskiy Orenburg Sınır Komisyonunda Başkan Grigoryev'in talimatı üzerine bir belgeyi Kazakça'ya çevirmeye başlamış ancak uzun yıllar boyunca Tatarca resmi dil olduğu için bu görevi yerine getirirken çok zorlanmıştır. İlminskiy bu görevi yerine getirirken yanında bulunan Kazaklar bile çoğu zaman Tatarca kelimelere başvurmuşlardır. İlminskiy Tatarca kelimeleri kabul etmemiş ve ancak bu şekilde Kazakça doğru bir çeviri yapabilmiştir. Kazaklar üzerindeki Tatar etkisine ilk dikkat çeken Grigoryev bölgede Tatar dilinin hariç bırakıldığı bir plan hazırlamış fakat St. Petersburg'a gitmesiyle birlikte bu plan uygulanamamıştır. Hatta Grigoryev İlminskiy'e Kazaklar için Kiril alfabeli Rusça ders kitabı hazırlama görevi vermiştir. Fakat İlminskiy o dönem henüz Arap alfabesini bırakmaya hazır değildi ve 1861 yılında Arap alfabesi ile hazırladığı *"Kırgızlar İçin Kendi Kendine Öğretilen Rusça"* metni basılmıştı. İlminskiy bölgede görev yaptığı dönemde topladığı materyaller ile ilk Kazakça sözlüğü hazırlamış ve 1860-1861 yıllarında yayımlamıştır. Kazaklar ve onların lisanını sevmeye başlayan İlminskiy onların harika bir konuşma sanatına sahip olduklarını belirtmiştir.

¹⁰⁷ Tuna, *a.g.m.*, 2014, s. 147-149; Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 67-68

Kazaklara olan ilgisi ve manevi yakınlığı artan İlminskiy mektuplarında artık kalben Kazaklara bağlandığını yazmıştır. İlminskiy Müslümanların az Müslüman ve daha fazla Müslüman ayrımı olduğu kanaatindeydi. Ona göre Kazaklar üzerindeki İslamiyet'in etkisi daha azdı. İlminskiy'nin Kazaklara yönelik bu sevgi ve alakası tabi ki onların Ortodoksluğa kazandırılabilceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu yüzden İlminskiy, sistemini vaftiz olmuş Kazaklar üzerinde yoğunlaştırmış ve onları gerçek inananlar haline getirmek için geliştirmiştir. Bölgedeki Tatar-Müslüman etkisini Kırgız-Rus etkisine dönüştürmeyi amaçlamıştır. O yüzden Kreşin Tatarları için oluşturmuş olduğu bu sistemin Kazaklar için de uygulanmasını gerekli görmüştür. Burada İlminskiy ile İbrahim Altınsarin ilişkisi çok önemlidir. Kazak aydınlarından birisi olan İbrahim Altınsarin 1841 yılında Kostanay'da doğmuştur. Dedesi tarafından büyütülen Altınsarin Orenburg Kazak okulundan mezun olmuş ve daha sonra Orenburg Sınır Komisyonuna atanmıştır. Orenburg Sınır Komisyonunda Vasili Vasiyeviç Grigorev'in kişisel tercümanı olan Altınsarin boş vakitlerinde Rusça kitaplar okuyor ve bilmediği kelimeleri Grigorev ve İlminskiy'e soruyordu. Zaman içerisinde İlminskiy ve Altınsarin arasındaki yakınlık artmıştı.¹⁰⁸

İbrahim Altınsarin kendi döneminin bir eğitimcisi olarak Kazak çocuklarının ilim öğrenmesi için ilk Kazak okullarını açmış ve ilkokulları kurmuştur. İleri görüşlü bir insan olan Altınsarin ilk önce halka inmeyi hedeflemiş ve halkın ihtiyaçlarına yönelik yeniliklerini oluşturarak geleceğe dönük bir plan oluşturmuştur. Kendisini Kazak halkına adanmış Altınsarin çalışmalarını da bu yönde sürdürmüştür. 47 sene yaşamış olan Altınsarin Kazakların her yönden aydınlanması için uğraşmış ve okullar açmıştır. Kazak dili üzerinde de çalışmaları olan Altınsarin Arapça, Farsça ve Rusçanın Kazakça üzerindeki etkisini azaltmak için çaba sarfetmiştir. İlminskiy Orenburg'da tanıştığı İbrahim Altınsarin'in Kazak halkı için uğraştığını fark etmiş ve ondan bazı konularda faydalanmak istemiştir. İlminskiy, alfabe çalışmalarını Tatarlar üzerinde uygulamış ve bunun Kazaklara da uygulamayı gerekli görmüştür. İlminskiy bu amaçla Kiril harfleri ile Kazaklar için yeni bir alfabe hazırlamış ve bu alfabeyi Altınsarin vasıtası ile Kazaklara öğretilmesini amaçlamıştır. İlminskiy'in planına göre Altınsarin'in Kazaklar için bir okul açması ve bu okulda Kiril alfabesini

¹⁰⁸ Kreindler, *a.g.m.*, 1979, s. 7-8 ; Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 68 ; Kreindler, İ. (1983) "İbrahim Altınsarin, Nikolai İlminski and the Kazakh National Awakening", *Central Asian Survey*, Vol. 2 C.3 s.103-106

kullanmasını kendi hedefleri için önemli olduğunu düşünmekteydi. İliminskiy böylece açılan okulun halk nezdinde Ruslar tarafından açıldığı izlenimi verilmeyeceğini öngörmüştür. Bu şekilde halkın okullara daha çok sahip çıkacağı ve Kiril alfabesine de karşı çıkmayacağı düşünülmüştü. Bunun için okulların gösterişten uzak sade bir okul olması ve bu okullarda Kazakçanın Kiril alfabesi ile öğretilmesi gerekiyordu. Okul Rus bölge idarecileri tarafından da her daim kontrol altında tutulacaktı.¹⁰⁹

1870 yılına gelindiğinde Rusya Eğitim Bakanı Tolstoy Rus milliyetçilerinin muhalefetine rağmen İliminskiy'nin sistemini temel alan bir eğitim yönetmeliği hazırladı. 1870 yılında hazırlanan ve yayımlanan bu yönetmelik yerlilerin eğitimine yönelikti ve sistemde ana dil temel araç olarak kullanılacaktı. Bu sistemde öğretmenler ise Rusça bilen kişiler ya da yerlilerin dilini bilen Rus öğretmenlerden oluşacaktı. Bu kararın ardından bakanlık Müslüman okulları ve Kazakların eğitimi konusunda Rus çıkarları doğrultusunda hareket edilebilecek bir ortam hazırlamıştır. Alınan bu kararlardan bir süre sonra Orenburg'da okul bölgesi oluşturulmuş ve Tatar dili ortadan kaldırılacağı için İbrahim Altınsarin'e yeni okullarda kullanılmak üzere Kazakça ders kitabı yazma görevi verilmişti.¹¹⁰

İliminskiy'nin bu sistemine birçok misyoner karşı çıkmıştı. Eğitimin yerliler için ana dilde olması ve tedrisatın milli unsurlar içermesine karşı çıkılmıştı. İliminskiy'nin düşüncesine göre ise İslamiyet'in giderek güç kazanmasına engel olunmazsa 50-100 yıl içerisinde İslamiyet hakimiyet kuracaktı ve böyle bir tehlikeye karşı Rus olmayanların Hristiyanlığı kendi isteği ile kabul etmesini ve öğrenmesini sağlayacak yöntemlerin icra edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Bunu sağlamak için ana dil temel bir araç olmak zorundaydı. İliminskiy'in düşündüğü şey kalbin derinliklerinde başlayan içsel bir yeniden doğuştu. Biçim olarak ulusal, içerik olarak Ortodoks olan ve ana dilde programlanan okullar ve kiliseler için çağrıda bulundu. İliminskiy'nin ana dil üzerinde bu kadar fazla durmasının asıl sebebi aslında Türkçe konuşan ve ortak bir iletişim diline sahip olan halkları birbirinden ayırmak ve bu şekilde ortaya

¹⁰⁹ Akgül, S., Durmuş M. (2009). "18. Ve 19. Yüzyıllarda İliminski'nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan'ın Milli Eğitim Politikası ve İbray Altınsarin", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Sonbahar, s.13; Ayan, E, (2008)"İbray Altınsarin ve Nikolay İvanoviç İliminski'nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History or Turkish Or Turkic*, Vol. 3/7, s.130-131

¹¹⁰ Kreindler, a.g.m., 1983, s, 106

daha küçük milletlerin çıkacağına dair düşünceleriydi. Tasarladığı plana göre dilleri lehçe ve şivelere ayırarak Rus alfabesi temelinde yazı dilleri üretilmiş ve aracı dil olarak da Rusça'ya mecbur bırakılmasını düşünmüştür. Hedefe ulaşılması için adım adım ilerlenerek Rus okulları aracılığı ile bu alfabeler halka benimsetilmeye çalışılacaktı. Bu siyasetin devamında ise Tatarların bölgede etkisinin azaltılması ve böylece İslamî unsurların ve Müslümanlığın bölgede güç kaybedeceği görüşü hakimdi. İlminski'nin gerçek amacı bu şekilde daha küçük halklara ayrılan halkların birbirleri arasındaki akrabalığı ve iletişimi kopararak daha küçük milletler oluşturmak ve bu yöntem ile Ruslaştırmaktı.¹¹¹

21 Mayıs 1869 tarihinde İlminski'nin Türkistan Genel Askeri Valisi K. P. Kaufman'a Kazaklara yönelik Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasına yönelik sunduğu plana göre:

1. Kazaklara yönelik eğitim Kazakça üzerinden ilerletilmeli ve resmi dil olarak kullanılmalıydı. Kazakça için Kiril alfabesi hazırlanmalı ve bu şekilde Tatarca'nın Kazakça üzerindeki etkisinin kırılması gerekmektedir. Bu yüzden İbrahim Altınсарın'ın niteliklerinden faydalanmak gerektiğini belirtmiştir.
2. Okullarda okutulacak olan Kazakça ders kitaplarının iki yıl içerisinde hazırlanması gerekmektedir. Ders kitapları hazır olunca okullar açılmalı ve İbrahim Altınсарın bir köye gönderilerek sanki kendisi açmış gibi bir okul açılmalı ve burada Kiril alfabesini kullanarak eğitim yapması sağlanmalıdır. Açılan okul Rusların değil de Altınсарın'ın kendisi açmış gibi bir izlenim verilmeli ve halkın bu okulu Rusların açtığını düşünmemeleri sağlanmalıydı.
3. Açılan bu okul Altınсарın'ın okulu olacak ve daha sonra onun öğrencilerinin bu yeni sisteme göre çeşitli yerlerde okullar açılmasının desteklenmesi gerekmektedir.
4. Hristiyanlığı kabul eden Kalmuklara dinî unsurlar Kazakça öğretilmeliydi. Bu durum Kazakların Hristiyanlığı kabul etmesinde katkısı olacaktır.

Tatarların Kazaklar üzerindeki tesirini ortadan kaldırmak için Kazakların millî unsurlarının ve Kazakçanın önemini artırmak gerekiyordu. Bu yüzden resmi yazışmalara Kazakça ile devam edildi. Okullarda Rusça ve Kazakça okutulacaktı.

¹¹¹ Adilbayev, *a.g.m.*, 2002, s. 71; Akgül, *a.g.m.*, 2009, s 11-12; Kreindler, *a.g.m.*, 1979, s. 5

Ancak okullarda okutulan İslam dinî dersleri Kazakça değil Tatarca üzerinden yürütülmeliydi. Bunun sebebi ise Kazak dili İslamiyet üzerinden güç kazanırsa o zaman halkın İslamiyet'e karşı ilgisi artar ve bu durum Müslüman Türk halklarının birleştiren bir durum haline gelebilirdi. Burada İlminskiy sistemindeki detaylar göze çarpmaktadır. İlminskiy'in oluşturduğu sisteme göre eğer ki eğitim Kiril alfabesiyle oluşturulan ana dil ile yani Kazakça yapılırsa bölgede Tatarca'nın etkisi azalacak ve böylece Arap harfleriyle Tatarca üzerinden din dersinin anlatılmasının da bir etkisi olmayacaktı.¹¹²

İlminskiy'in Müslüman Türk halklarının birleşmesi konusunda tedirgin olmasının sebebi önceki sayfalarda belirttiğimiz üzere hem Ortodoksluktan geri dönüşlerin artması hem de İsmail Gaspıralı'nın Müslüman eğitim kurumlarını yeni yöntemler ile düzeltmeye çalışmasıdır. Kutsal Sinod başkanı olan Pobedonostsev'e ilettiği mektubunda İlminskiy, İsmail Gaspıralı'nın tek bir amacının olduğunu ve onun da Rusya'nın yönetimi altında yaşayan milyonlarca Müslüman'ı çağdaş bir eğitimle bilinçlendirmek istediğini belirtmiştir. İlminsky'e göre bu durum Rus Ortodoksluğu için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bunun için İlminskiy İsmail Gaspıralı'nın ve onun yayımladığı Tercüman gazetesinin susturulması gerektiğini beyan etmiştir.¹¹³

İbrahim Altınsarin Kazak bozkırlarında eğitim merkezlerini oluşturmuş ve ilerleyen dönemlerde bunların sayısı artmıştır. Altınsarin, çalışmaları sonucunda Turgay ve Orınbor yerleşim bölgelerinde ve daha sonra tüm Kazak bozkırlarında okullar açmıştır. Altınsarin halkın ihtiyaçlarına yönelik ilk başta temel eğitim için ilkokullar açmış ve daha sonra diğer okulların açılmasını sağlamıştır. Kız çocuklarının eğitimine büyük önem veren Altınsarin her ne kadar halk ile karşı karşıya gelse de ilk kız okulunu da açmıştır. Altınsarin bu eğitim merkezlerindeki öğrenciler için yararlı olacağını düşündüğü Rusça eserleri Kazakçaya çevirmiştir. Altınsarin eğitim merkezlerinde Rus alfabesini ve Rusça'nın öğretilmesini sağlayarak öğrencilerin zengin kitap arşivlerinden istifade etmelerini amaçlıyordu. Altınsarin'in Rusça'yı Türk çocuklarına öğretmek istemesindeki esas gayesi Kazak Türkçesi ile kaleme alınmış güçlü eserlerin bulunmaması idi. 1879 yılında Rus Eğitim Bakanlığı'nda Turgay bölgesinin eğitim müfettişi olarak atanınca Turgay bölgesinin köylerine bile okul açmıştır. İlminskiy bu okullarda ihtiyaç duyulan öğretmenleri doğrudan

¹¹² Adilbayev, *a.g.m.*, 2002, s.72-73

¹¹³ Ayan, *a.g.m.*, 2008, s.132

kendisinin seçtiği ve misyoner olarak yetiştirdiği talebelerini göndermiştir. Öğretmen olarak gönderilen öğrenciler “Orta Asya Türk Halkları Eğitim Politikası” çerçevesinde faaliyet göstermişlerdir. İbrahim Altınsarin öğretmen eksikliği sorununu gidermek için 10 Nisan 1883 tarihinde İlk Öğretmen Okulunu açmıştır. Açılan bu okul sayesinde Kazaklara kendi halkından öğretmenler yetiştirmiştir.¹¹⁴

İbrahim Altınsarin her ne kadar İlimskiy’in Kazaklar için oluşturduğu Kiril alfabesini kullanmış olsa da bu konuda ciddi çekinceleri vardı. 1871 yılında Altınsarin İlimskiy’e yazdığı mektubunda Rus alfabesinin Kazakça için kullanılması fikrini eleştirmiştir. Altınsarin Arap alfabesinin uzun yıllar boyu Kazakça için kullanıldığından dolayı Rus alfabesinin hayata geçirilmesinin zor bir durum teşkil ettiğini belirtmiştir. Altınsarin’in amacı aslında Kazakların gelişmesini ve bu sayede müspet ilimler ile tanışmasının faydalı olmasını düşündüğünden dolayı idi. Yani o millete hizmet etmek istiyordu. İlimskiy’in amacı ise alfabe üzerinden Kazakları Ortodoksluğa yaklaştırmaktı. Altınsarin, İlimskiy’in Kazak çocuklarına İslam dinini Kazakça değil Tatarca öğretilmesine de karşı çıkmıştır. İslam dinî kaidelerini Kazakça açıklayan Şeriatul İslam isimli kitabı kaleme almıştır. Hatta İbrahim Altınsarin derslerde kullanmak için hazırladığı kitabın ilk sayfasına “Bir Allah’a sığınarak, gelin çocuklar okuyalım” mısrasını da eklemişti. Altınsarin Şeriatul İslam isimli kitabın yayımlanması için İlimskiy’den yardım istemiştir. Fakat İlimskiy bu kitabın etkisiyle İslamiyet’in güç kazanmasından endişe ediyordu. Kitabın yayımlanması konusunda bazı çekinceleri olan İlimskiy, ünlü misyonerlerden Efimiy Malov’un belirttiğine göre; İbrahim Altınsarin’den Ortodoksluk konusunda umutları olduğunu fakat bu konuda yanıldığını belirtmiştir. İlimskiy bir Müslüman’ın Ortodoksluk menfaatleri için hareket etmeyeceğini bu sebeple Altınsarin’i bulunduğu görevden uzaklaştırmanın çarelerini arayacağını dile getirmiştir. Altınsarin’in amacı kendi halkının kurtuluşu idi. O, Kazakların bölgedeki Ruslar ile aynı haklara sahip olması ve eğitim sayesinde teknolojik kabiliyetlerin artırılması ile kendi milletinin yükselmesinin ve kurtuluşunun sağlanmasını istiyordu. Altınsarin Rus eğitim sistemini açtığı okullarda uygulamış fakat misyonerlik faaliyetlerine ve bu ideolojilere karşı çıkmıştır.¹¹⁵

¹¹⁴ Akgül, *a.g.m.*, 2009, s. 14-16

¹¹⁵ Kreindler, *a.g.m.*, 1979 s.17; Ayan, *a.g.m.*, 2008 s.132-133; Adilbayev, *a.g.m.*, 2002, s.74

Altınsarin kendi döneminin din adamlarının tutumlarına da karşıydı. Altınsarin yüzeysel dinî eğitim veren kurumları ve mollaları şiddetle eleştirmiştir. O, şiirlerinde zararlı insanlar olarak gördüğü kişileri tasvir etmiştir. Tasvir ettiği bu kişilerin üfürükçülük yaptığını, muska yazdığını açıklamış ve bu kişilerin batıl inançlarla halka zarar veren insanlar olduğunu belirtmiştir. Altınsarin cahil olan ve cahil olduklarını kabul etmeyen mollalara da karşı çıkmıştır. Şiirlerinde bu konuya da değinen Altınsarin mollaların ikiyüzlü bir halde olduklarını öne sürmüştür. Onların fakir insanları din üzerinden sömürdüğüne dikkat çekmiştir. Dini kendi menfaatleri için kullanan din adamlarının ve mollaların birçok hurafeyi din gibi göstermelerinden rahatsız olmuştur.¹¹⁶

Nikolay İvanoviç İlminskiy vaftiz olan Tatarlar ve diğer halklar için geliştirmiş olduğu sistemini Kazaklar için de uygulamak istemiştir. İlminskiy, Orenburg Sınır Komisyonundaki görevi sırasında Kazakları daha yakından tanımış ve onların Hristiyanlık inancına çekebileceğini düşünmüştür. İlminskiy'e göre Rusya Müslümanları inanç olarak az Müslüman ve daha fazla Müslüman şeklinde iki gruptu. Ona göre Kazaklar az Müslümandı. Bu bağlamda geliştirmiş olduğu sistem ile Kazakların üzerindeki Müslüman Tatarların etkisi kırılacak ve bu etki Kazak-Rus etkisine çevrilecekti. Rusya Müslümanlarının güçlenmesinden ve siyasi olarak yükselişe geçmelerinden korkan İlminskiy sistemini Türk halklarını ayırıştırmak için geliştirmiştir. Tatarların Kazaklar üzerindeki etkisinin farkında olan İlminskiy Rusya içerisindeki Türk halklarının her birine Kiril alfabesi ile farklı bir alfabe oluşturulmasını gerekli görmüştür. İlminskiy İslamiyet'in güç kazanmasından ve ilerleyen yıllarda bütün Rusya Müslümanlarının ortak Türkçe ve İslamiyet üzerinden siyasi ve kültürel olarak yükselişe geçmesinden endişe ediyordu. Vaftiz olan Tatarları, Kazakları ve diğer Türk gruplarını geliştirmiş olduğu sistem ile hem Müslüman soydaşlarından ayırmak istemiştir hem de Türk gruplarının lehçe farklılıklarını ön plana çıkararak ortak bir Türkçe üzerinde birbirleri ile iletişime geçmelerinin önünü kesmeyi amaçlamıştır. İlminskiy Kazaklar üzerinde geliştirdiği sistemini Kazak aydını olan İbrahim Altınsarin ile yerine getirmeye çalışmıştır. İbrahim Altınsarin kendisini milletin ilim ve irfan ışığında aydınlanmasına adan

¹¹⁶ Sembı, N. (2021). *Çarlık ve Sovyet Dönemi Kazak Aydınlarının Din, Eğitim ve Değerlerle İlgili Görüşleri*, T.C.Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Isparta, s. 124-127

bir eğitimciydi. İbrahim Altınsarin Rusça eserleri Kazakçaya çeviriyor ve Kazakların ilim sahibi olması için çalışmalarını sürdürüyordu. İbrahim Altınsarin, İliminskiy ile Orenburg'da tanışmıştır. İliminskiy İbrahim Altınsarin'i kullanarak kendi sistemini uygulatmak istese de bu konuda başarılı olamamıştır. İbrahim Altınsarin İliminskiy'nin sistemindeki bazı unsurları Kazak dili ve kültürü için uygun bulmadığını ve çekincelerini belirtmiştir. Nitekim İliminskiy de İbrahim Altınsarin konusunda yanıldığını mektuplarında dile getirmiştir.

4.4. Türkistan Vilayetin Kuruluşu ve Kaufman'ın Bölgeye Vali Olarak Atanması

Rusya İmparatorluğunun Türkistan toprakları üzerinde askeri ilerlemesinin sonucu olarak Taşkent ele geçirilmiştir. Bunun devamında ise Ruslar Hokand Hanlığı bölgesinde işgal ettiği topraklar üzerinden 12 Şubat 1865 tarihinde Türkistan bölgesini oluşturarak bu bölgeyi askeri merkez haline getirmişlerdir. Bölgenin ilk askeri valisi General M. G. Çernayev olmuştur. Rusya İmparatorluğu bölgeyi entegre edebilmek için yoğun bir şekilde idari ve askeri düzenlemeler yapmıştır. 6 Ağustos 1865 tarihinde Türkistan bölgesi için düşünülen idari düzenlemelerin belirlendiği esaslar “Muvakkat Nizamname” şeklinde kabul edilmiştir. Bu nizamnamenin amacı işgal edilen bölgelerde oluşturulacak Rus idari yapısını bir bütün olarak belirlemektir. Çar II. Alexander'ın buyruğu ile 1865 tarihinde bir komisyon oluşturularak Batı Sibirya Genel Valilikleri, Orenburg ve Türkistan bölgesinin durumunun tespit edilmesi istenmiştir. Komisyon heyeti tarafından Yedisu ve Sır derya vilayetleri birleştirilerek Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Sonuç olarak 11 Temmuz 1867 tarihinde Sır Derya ve Semireçi vilayetlerini de içine alan ve merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği ihdas edilmiştir. 1900 yılına gelindiğinde Sır Derya, Fergana, Semerkand, Yedisu ve Zakaspi (Hazar ötesi) oblastları olarak toplam 5 oblastı içine alan bir Valilik haline gelmiştir. Nüfusun çoğunluğunu Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmenler oluşturmaktaydı. Türkistan Genel Askeri Valisi olarak Konstantin Petroviç Von Kaufman atanmıştır.¹¹⁷

K. P. V. Kaufman 19 Şubat 1818 tarihinde Polonya'nın Deblin şehrinde doğmuştur. Bürokrat bir aile geçmişi olan Kaufman Nikolaev Mühendislik Okuluna seçilmiş ve

¹¹⁷ Somuncuolu, a.g.t., 2006, s. 19-20; Egamberdiyev, M. (2002). *Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi'ne Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti* (1870-1917), T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, s. 37-38

okul yıllarında başarıları ile öne çıkmaya muvaffak olmuştur. Subay sınıfını 1838 yılında bitiren Kaufman, 18 yaşına geldiğinde saha mühendisi asteğmen olarak görevine başlamıştır. Beş yıl süren bu görevinin ardından Rus ordusuna bağlı olarak Novo Georgievskaya’da mühendis olarak, daha sonra 1839 yılında ise Brest Litovsk bölgesinde görev yapmıştır. 1843 yılında Tiflis Mühendislik Birliğine tayini gerçekleştirilen Kaufman daha sonra 1851 yılında Dağıstan Piyade Alayı’na gönderilmiştir. Kafkas ordusunda 13 yıl görev yapan Kaufman burada dağlı kabileler ile bazı çatışmalar yaşamıştır. Kaufman 1855 senesinde meydana gelen Kars savaşında da görev almıştır. Kaufman’ın bu bölgedeki görevi ona doğu halkları ve devletleri hakkında bilgi edinme fırsatı sunmuştur. Askeri başarıları ödüllendirilen Kaufman 1862 senesinde tümgeneral rütbesine tayin edilmiştir. 1795 yılında Litvanya’nın ilhaki sonrası burada baskı siyaseti yürürlüğe girmiş ve Latince eserlerin basımı yasaklanmıştır. Rusya İmparatorluğu Kaufman’ı 1865 yılında bu bölgeye göndererek Vilna Valisi olarak görevlendirmiştir.¹¹⁸

Daha sonra Kaufman’ın Türkistan bölgesine görevlendirilmesi ile birlikte askerî ve sivil bürokrat kadrosu ile çalışmalarına başlamıştır. Rusya İmparatorluğunun amacı Çarlık otoritesini bu bölgede güçlendirmektir. Kaufman’ın uygulamaya çalıştığı politikalar bu esas üzerinden yürütülmüştür. Fakat Çarlık idaresinin Türkistan’daki yapıyı anlama sürecindeki faaliyetleri bölgenin önde gelen kişileri ve din adamları tarafından tepki ile karşılanmıştır. Kaufman bölge ile ilgili analizinde yüzyıllardır bu topraklarda çok iyi organize olmuş bir eğitim sistemine karşı hareket ettiklerini Çar’a sunduğu raporunda belirtmiştir. Ayrıca Tatarların, Türkistanlı Müslümanların ve işanların 19. yüzyıl içerisinde konargöçerlerin ikamet ettiği yerlerde İslam’ı yaydıkları anlaşılmıştır. Kaufman özellikle Kazakların kültürel açıdan Tatarlara benzemesinin zararlı bir durum olarak değerlendirmiş ve Tatarların bölgedeki faaliyetlerine karşı çıkmıştır. Bölgenin durumunu göz önüne alan Kaufman gerek halkın gerekse de din adamları sınıfının bölgedeki Rus idaresine ve yetkililerine karşı nefretini uyandırmamak ve karşı hamle yapmalarının önüne geçmek için bu yapıları

¹¹⁸ Yılmaz, O.A. (2020). *Konstantin Petroviç Von Kaufman’ın Türkistan’daki Faaliyetleri*, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, s.6-9

ihmal etme ve görmezden gelme siyasetini uygulamış ve bu politikayı görev süresinin sonuna kadar savunmuştur.¹¹⁹

Kaufman göreve başladıktan sonra bölgede uygulanacak olan din siyasetini belirlemiştir. Ona göre açık bir şekilde uygulanacak olan misyonerlik faaliyetleri bölgede Rusya İmparatorluğunun menfaatlerine aykırıydı. Bundan dolayı misyonerlik faaliyetlerinin doğrudan uygulanmasına müsaade etmemiştir. K. P. Kaufman, 1869 senesinde eğitim konusu ile alakalı olarak Türkistan Valiliğinde bölgesel ihtiyaçları her yönüyle araştırabilecek, doğru bilgiye ulaşabilecek, bölgedeki eğitim kurumları olan mektep ve medreseler hakkında bilgi toplayabilecek yeterliliğe sahip bir yetkilinin bölgeye gönderilmesini istemiştir. Dönemin Rusya Halk Eğitim Bakanı'na bu konuda başvuran K. P. Kaufman, bölgede uygulanması gereken eğitim programının doğru temeller üzerinde kurulması gerektiğine inanıyordu. Fakat Rusya Halk Eğitim Bakanlığından gelen cevapta bu vazife için uygun birinin olmadığı belirtilmiştir.¹²⁰

1869-1870 yıllarında N. İ. İlminskiy'in geliştirmiş olduğu sistemi Volga-Ural, Sibirya ve Kırım bölgesinde yaygınlaştırmak ve bu sisteme yönelik okullar açmak için dönemin Rusya Eğitim Bakanı D. A. Tolstoy bir tasarı hazırlamıştır. Bu tasarıda ortaya konulan temel anlayış *“ülkede yaşayan bütün gayri-Ruslara karşı uygulanan eğitim siyasetinin nihai amacı, onları Ruslaştırmak ve Rus halkına yakınlaştırmak (sblizhenie) olmalıdır”* şeklinde belirtilmiştir. Bu tasarı Rusya'daki *“Gayri-Rusların Eğitimleri ile İlgili Tedbirler”* başlığı altında yasalaştırılmıştır. K. P. Kaufman bu yasayı Türkistan Valiliği sınırları içinde kendisine verilmiş olan yetkisini kullanarak uygulamama kararı almıştır. Kaufman'ın bu yasayı uygulamamasına sebep olan bir sebep vardı. Bu tespiti göre 1870 yılında Rus olmayan halkların yaşam şartları ve durumları farklılık arz etmekteydi. Belirlenmiş olan bu eğitim programının bölge için uygun olmadığını belirten ilk genel vali K. P. Kaufman olmuştur. Bu olayların

¹¹⁹ Eshenkulava, a.g.t., 2007, s. 66-67

¹²⁰ Yılmaz, a.g.t., 2020, s. 64; Eshenkulava, a.g.t., (2007). s. 68; *Proekt vsepoddannejšago otçeta General-Adyutanta K. P. Von Kaufmana I Po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 Noyabrya 1867- 25 Marta 1881g.*, 1885. St. Petersburg, Tip. Voennaya, s. 435

devamında Kaufman Türkistan bölgesi için eğitim programının ve siyasetinin temelini kendisi oluşturmuştur.¹²¹

1870 yılında Kaufman'ın talimatı ile Taşkent'te özel bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon tarafından hazırlanan Türkistan'da Eğitim Kurumu ve Halk Eğitiminin Oluşturulması Planı 1873 yılının sonlarına doğru Kaufman'ın gözden geçirmesi ile hükümete sunulmuştur. Kaufman bölgedeki halk eğitiminin Rus çıkarları doğrultusunda, vatandaşlık ve dayanışmanın geliştirilmesi, Rus temelleri ile bütünleşmesi çerçevesinde olması gerektiğini savunuyordu. Başında tarım mühendisi M.İ. Brodovskiy'nin bulunduğu komisyonun oluşturduğu tasarıda Türkistan bölgesinde uygulanması için uygun görülen eğitim programının esasları yer almaktaydı. Bu esaslar arasında Rus okullarının çekiciliğini artırmak için çeşitli zanaat derslerinin ve okullarının açılması ve böylece yerli çocukların Rus okullarını tercih etmesi için iyi bir gerekçe olacağı konusunda hususlar vardı. Tasarıda belirlenen esaslar Taşkent'te erkek gimnazyumunun açılması ve Türkistanlı çocukların okutulması, kız çocuklarının eğitime dikkat edilmesi, yerli öğrencilerin ve Rus öğrencilerin olduğu bir öğretmen okulu açılması üzerineydi. Bu okulda yerli dillerin okutulması, Kazak çocukları için okuma ve yazmayı öğreten eğitim kurumlarının açılması, halkın maneviyatına ve dinî akidelerine karışmamaya ve okulların da dinî hüviyetlerin olmamasına dikkat edilmesi üzerinde duruluyordu. Ayrıca halk eğitimi Rus menfaatleri doğrultusunda, vatandaşlık ilkesini ve dayanışmayı imparatorluğun temelleri ile birleştirmek yönünde olması kararı alınmıştır. Komisyonun amacı Rus kültürünün eğitim vasıtasıyla daha geniş kitlelere yayılmasıydı. Bu esaslara göre Türkistan Genel Valiliğinde eğitim Rus menfaatleri doğrultusunda ve asimilasyon amacıyla olacaktı. 1875 yılında bu kararlar onay almış ve uygulanmaya başlanmıştır. Kaufman Rus okullarının başarısını göstermesiyle birlikte mektep ve medreselerin kendiliğinden çökeceğini düşünüyordu.¹²²

İlminskiy'in eğitim sistemi Kaufman'ın dikkatini çekiyordu. İlminskiy Türkistan Valiliğinin çoğunluğunu oluşturan Kazakları yakından tanıdı ve oluşturduğu eğitim sistemi büyük ölçüde Kazakları kapsıyordu. Her ne kadar Kaufman eğitim bakanlığının tasarısı haline gelen İlminskiy'in fikirlerini Türkistan Valiliğinde

¹²¹ Eshenkulova, K. "Kaufman'ın İslam Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmalı", *TURAN-SAM*, Sayı 25, C. 7, s.60; Somuncuoğlu, a.g.t., 2006, s.77

¹²² Eshenkulova, a.g.t., 2007, s. 69; Somuncuoğlu, a.g.t., 2006, s. 101-103; Bendrikov, K. E. (1960). *Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovania v Turkestane (1865-1924 godı)*, Moskova, s. 63-64

uygulamamış olsa da yerlilerin eğitimi hususunda bazı konular üzerinde ikisi de ortak düşüncelere sahiptiler. İlminskiy ve Kaufman açılması planlanan Rus-Kazak okullarının Kazaklar üzerindeki Özbek ve Tatarların oluşturduğu İslamî etkiyi azaltacağını düşünüyorlardı. Kaufman İlminskiy'in Türkistan'da eğitim işlerinin başına geçmesini istiyordu fakat İlminskiy bu teklifi kabul etmemiştir. İlminskiy'nin sistemi Ortodoksluğa geçen gayri Ruslar için hazırlanmıştı. Bu sistem Ortodoksluğa geçen yerlilerin İslam'a dönmelerinin engellenmesi için oluşturulmuştu. Ancak Kazaklar bu sistemde bir istisna idi. Bunun sebebi Kazakların Hristiyanlık için kazanılabileceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Türkistan bölgesinde ise ciddi bir çalışmaya ihtiyaç vardı. İlminskiy sistemi oluşturduktan sonra bir okulda tecrübe edilip süreç içerisinde en iyi yöntemlerin bir bütün haline getirilerek bölgede uygulanması gerektiğini Kaufman'a bildirmiştir. Kaufman'ın ise bu kadar zamanı yoktu. Aralarındaki bazı fikir ayrılıkları olduğu ve İlminskiy'in bu yüzden Türkistan'a gelmediğini belirtenler de mevcuttur. Sonuç olarak hem Kaufman hem de İlminskiy gayri Rusların Hristiyanlaştırılması hususunda aynı düşüncede olmalarına rağmen misyonerlik yöntemi üzerinde görüş ayrılığı vardı. Kaufman ve İlminskiy eğitimi bir araç olarak görüyorlardı. Fakat İlminskiy misyonerlik çalışmalarının olumlu neticeler vermesi ve Ortodoksluğun yayılması için pedagoji yöntemini kullanarak hareket etmeyi planlıyor iken Kaufman ise Türkistan'da Ortodoksluğun yayılmasına karşıydı. Kaufman'a göre Türkistanlı çocukları Rus medeniyetine hazırlayacak laik okul sisteminin kurulmasını gerektiriydi. İslam genellikle Rus imparatorluğuna düşmanlığı ve geri kalmışlığın bir göstergesi olarak algılanıyordu. Bu sebeple Türkistan'da misyonerlik faaliyetlerinin uygulanması konusunda tartışmalar yapılıyordu. Hatta Eğitim Bakanı D. A. Tolstoy ve Kutsal Sinod Baş Savcısı Türkistan'a göndermek üzere iki misyoner hazırladı ve Kaufman'a gönderilen mektupta bölgede Ortodoksluğa geçen kişilerin her zaman siyasi faydalarının olacağını savunmuştu. Fakat Kaufman Türkistan'da Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma uygulamalarına karşı çıktı. Kaufman yerli halk arasında bir huzursuzluk çıkmasından endişe duyuyordu ve Rus Ortodoks kilisesinin hoşnutsuzluğuna yol açarak bölgede misyonerlik faaliyetlerini yasakladı. Kaufman İslam'ın bölge üzerinde çok etkin olduğunun farkındaydı ve buradaki Müslüman ahalinin fanatik olduğundan dolayı misyonerlik girişimlerinin önü alınamaz ve baş edilemez zorluklar ortaya çıkaracağı kanısındaydı. Kaufman'a göre Rus okulları

medenileştirmek konusunda yerli halka bir zemin oluşturmadığı sürece Müslüman halkı Ortodoks Hristiyan yapma girişimleri çok erken sayılırdı. Kaufman bölgedeki Rus misyonunun laik bir karakter taşıdığını ve buradaki görevin bir haç ile değil kitap ile ifâ edilmesi gerektiğini eğitim bakanı Tolstoy’a yazdığı mektubunda belirtiyordu. Kaufman yerli halka Hristiyan medeniyetinin tanıtılmasını ancak bölgede Ortodoks inancının yaymaya çalışılmaması gerektiği görüşündeydi. Kaufman’ın düşüncesine göre Rusya’nın bölgede uygarlaştırma adımları ve laik yönetimi Hristiyanlık için temayül gösterilmesine neden olacaktı. Oryantalist bir eğitimden geçmiş ve Türkistan’da görev yapmış olan Mihail A. Terentev(1837-1917) bölgedeki düzenin Hristiyan ilkelerine dayandığını ve Hristiyanlıkla çelişen eylemleri cezalandırdığını belirterek bu şekilde hukuk ve din açısından sağlam bir zemin hazırlandığı görüşündedir. Mihail A. Terentev bölgede Rus yasalarının ve değerlerinin hakim kılınması ile Hristiyanlaştırma uğraşlarının yakın bir ilişkisi olduğunu düşündüğünden dolayı bölgedeki misyoner uygulamalardan vazgeçilmesinin bir gerekçesi olarak açıklamıştır.¹²³

Böylece Kaufman Türkistan Valisi olarak atandıktan sonra Türkistan bölgesinde uygulanacak olan din politikasını bölge şartlarına göre belirlemek istemiştir. 1870 yılında Rusya Eğitim Bakanlığının aldığı kararlar, İlminskiy’nin geliştirmiş olduğu sistem üzerinden belirlenmiş ve verilecek eğitimin amacı Rus olmayan halkların Ruslaştırılması üzerine tasarlanmıştır. Kaufman ise bu eğitim ile ilgili alınan kararların Türkistan Valiliğinde uygulanmasını sakıncalı görmüştür. Diğer Rus yetkilileri gibi Kaufman da Rusya Müslümanlarının dinî duygularının az ve daha fazla olarak iki gruba ayrıldığını düşünüyordu. Kaufman Türkistan bölgesinde yerleşik Müslümanların dinî değerlerinin ve duygularının çok derin olduğunu bu yüzden doğrudan misyonerlik faaliyetlerinin icra edilmesinin Rus çıkarları için tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Bölge halkının misyoner faaliyetlere karşı ihtimal dahilinde olan ciddi bir direnişi bölgedeki Rus idaresini ve Kaufman’ın konumunun sarsılmasına sebep olabilirdi. Kaufman’ın düşüncesine göre doğrudan Ortodoksluk öğretilerini misyonerler aracılığı ile yaymak yerine bölgede Rus yasaları ve değerleri hakim kılınmalıydı. Bununla birlikte Rus okulları üzerinden Rus kültürü aşılacak

¹²³ Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 85-87; Kreindler, *a.g.m.*, 1983, s.105; Hofmeister, U. (2016). “Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860-1917”, *Journal of World History*, Volume27, No 3, s.423-426

ve okullarda okutulan dersler ile ortak vatandaşlık duygusu oluşturulacaktı. Kaufman'ın düşüncesine göre bu sürecin devamında ise yerli halk Rus kültürüne alışacak ve Hristiyanlık için temayül gösterecekti.

4.5. Görmezlikten Gelme Siyaseti

Rus yöneticilerinin İslam'a yönelik olan anlayışı İslam'ın artık kendini yenilemekten uzak ve eskidiğine dair görüşlerin olduğu bir anlayıştır. Rus yöneticilerine göre İslam ve Müslüman kültürü artık ölmekte olan bir kültürdü. Müslümanların teknik alanda geri kalmaları ve dünyayı takip edemeyerek çağdaş yeniliklerden ve gelişmelerden uzak olmaları Rus yöneticilerinin bu görüşünü destekliyordu. K. P. Kaufman'ın Türkistan Valiliğinde uyguladığı görmezden gelme politikasının temel sebebi İslam'ın artık ölmekte olan bir kültür olduğunu düşünmesinden kaynaklanıyordu. K. P. Kaufman, İslam'ın bölgedeki siyasi gücünü bir tehlike olarak görmekteydi. Bununla birlikte Müslümanların ve kurumlarının desteklenmemesi ile İslam'ın bölgedeki geçerliliğini yitireceğine inanıyordu. Eğer ki Ruslar tarafından bölgede misyonerlik faaliyeti ya da herhangi bir baskı durumu oluyorsa Müslümanlar arasındaki birlik ruhu canlanabilirdi. Kaufman Müslümanlar ve onlara ait olan kurumların kendi başlarına bırakıldıklarında ve bu kurumlara sağlanan yardımlardan da muaf olurlarsa zaten gerilemiş olan bu kurumların kendiliğinden çökeceğini düşünüyordu. K. P. Kaufman'a göre din iki alanda mevcuttu. Kamu ve özel alanda din esasları hakimdi. Müslüman din adamlarının resmi görevlerden dışlanması kamusal alanda İslam'a verilen desteğin durdurulmasına neden oldu. Türkistan Valiliği kurulmadan önce bölgedeki idareci olan Çernyayev döneminde yerli ahali Kadı Kelan olarak isimlendirilen baş kadıların Orenburg müftüsünün sahip olduğu haklara tekabül eden yetkilerin kendilerine verilmesi için Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy'e başvurmuşlardır. General Çernyayev Baş Kadı ve Şeyhülislamlık makamına dokunmamış ve devam etmesini sağlamıştır. Fakat Kaufman bölgeye ilk vali olarak atanmasından hemen sonra bu kurumları ortadan kaldırmıştır. Sadece aynı statüye sahip dört kadının görevlerine karışmamış ve böylece yönetimin desteğini kestiği kurumların süreç içerisinde güç kaybedeceğini düşünmüştür. Ayrıca Kaufman

Orenburg Müftülüğünün yetkilerinin genişletilmesini ve Türkistan'da bu kurumu etkili kılacak haklar elde etmesini engellemiştir.¹²⁴

Kaufman'ın görmezden gelme politikası Müslüman din ve eğitim kurumları üzerinde uygulanmaktaydı. Kaufman kendisine tanınan geniş yetkileri kullanarak merkezden alınan kararları çoğu zaman uygulamamıştır. Kaufman 1875 yılında bütün Rus okullarının, mektep ve medreselerin Halk Okulları Müfettişliğine bağlanmasını içeren bir kanunun Türkistan'da etkin bir şekilde uygulanmasının önüne geçmiştir. Kaufman'ın planına göre bu klasik eğitim kurumlarını görmezden gelinerek denetimsiz bir halde bırakılması durumunda kolay bir şekilde zayıflamasını ve kendi kendini yıkıma götüreceğini umuyordu. K. P. Kaufman Kazakistan'ın güney bölgesinde ilk önce eski yöntemlerle eğitim yapan mektep ve medreseler için bir plan oluşturmuştur. Bunun için öncelikle bu kurumların eğitim programlarına Rusça ve Rus Tarihi derslerinin verilmesini zorunlu kılmıştır. Bu şekilde Müslüman eğitim kurumlarında din görevlileri vasıtası ile Rus etkisinin artmasını hedeflemiştir. Bununla birlikte Rus idaresi Müslüman eğitim kurumları olan mektep ve medreselere 500 ruble maddi destekte bulunmuştur. Böylece Rusların işgalci olarak değil aksine bir kurtarıcı olarak geldiğini göstermeye çalışmışlardır. Türkistan bölgesinde dinî konularda tedbirli davranan Rus yetkilileri bölge halkının tepkilerini almamak için, dinî kurumlarına karışmayıp onları desteklemenin Rus imparatorluğunun menfaatine uygun olduğunu ve böylece Han ve Sultanların kendi tarafına geçtiğini beyan etmişlerdir. Rus idaresi Müslüman dinî kurumlarına karışmama siyaseti ile müderrislerin ve onların vasıtasıyla bölge halkı üzerinde kendilerine karşı olumsuz bir etki oluşturmamaya gayret göstermiştir. Fakat Rus idaresi 1890'lı yılların başına doğru bu yöntemden vazgeçmeye başlamış ve Müslüman eğitim kurumlarında çeşitli zorluklar ortaya çıkarmıştır.¹²⁵

13 Ocak 1879 yılında alınan bir karar ile Türkistan halk okulları müfettişleri için bir talimat onaylanmıştır. Buna talimata göre, halk okulları müfettişlerinin iyi bir eğitim almış şarkiyatçılardan seçileceği, müfettişlerin halkın Ruslara yakınlaşmasını engelleyecek şekilde dinî duyguları aşağılamayacağı esasları belirlenmiştir.

¹²⁴ Somuncuğlu, a.g.t., 2006, s. 96-98; Duishembieva, J. (2015). *Visions of Community: Literary Culture and Social Change Among The Northern Kyrgyz. 1856-1924*, Near And Middle Eastern Studies Program, Doctor Of Philosophy, University of Washington, s. 94-95

¹²⁵ Eshenkulova, a.g.t., 2007, s. 71; Egamberdiyev, M, Dinasheva, L "Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850-1914), *belleten*, Sayı 297, C.83, s. 666-669

Talimatta ayrıca okulların sistemlerini zayıflatmak için kabilecilik duygularının aşılmasının Rus çıkarları için uygun olduğu, bölgedeki Rus olmayan devlet okulları için hazırlanan kitapların Rus alfabesi ile hazırlanması gerektiği ve bu durumun halkın Rusçaya aşına olmasına hız kazandıracak görüşü belirtilmiştir. Bu talimat 7 Ocak 1888 tarihine kadar devam etmiştir. Fakat K. P. Kaufman'ın bölgedeki görmezlikten gelme siyaseti çerçevesinde Müslüman eğitim kurumlarındaki teftişler yerine getirilmemiştir. Kaufman'ın Müslüman eğitim kurumlarına karışmama siyaseti mektep ve medrese idarecilerinin, mütevellî heyetinin vakıf gelirlerine el koymaları, medreselerin bakımsız bir hale gelmesiyle müderris ve talebelerin bu durumdan rahatsız olmaları sonucunu doğurmuştur. K. P. Kaufman'ın Çar'a göndermiş olduğu raporda medreselerin sürekli gerilediği, müderris sayısının öğrenci sayısından daha fazla olduğunu açıklamıştır. 1875 yılında Turkestankiya Vedomosti gazetesinde mektep ve medreselerin zaman içerisinde en parlak dönemlerinden sonra durgun bir dönem içerisine girdiğini ilmi üretimin olmadığını anlatan bir makale yazılmıştır.¹²⁶ Kaufman, İlminskiy ve V.V. Grigoryev mektep ve medreselerin bu şekilde denetimsiz bırakılması taraftarı idi. İlminskiy'in misyoner öğrencisi olan Nikolay Petroviç Ostroumov'a 1877 yılında gönderdiği mektubunda müfettişlerin mektep ve medreseler konusunda sorumluluk almamalarının doğru olacağını belirtmiştir. Yine İlminskiy mektubunda Müslüman eğitim kurumlarının kendi haline bırakılarak önem verilmemesi ve bunun yerine Rus-Yerli okullarının açılması önerisinde bulunmuştur. İlminskiy, Müslüman eğitim kurumlarına yönelik herhangi bir düzenleme ve reform teşebbüsünün yapılmamasını ve müspet ilimlerin okutulmamasını önermiştir. İlminskiy'e göre reform girişimleri ve müspet ilimlerin halkın milli bilincini uyandırabileceğini ve bu durumun Rus İmparatorluğunun menfaatlerine aykırı olacağını belirtmiştir. Nitekim 1881 yılında

¹²⁶ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s. 74-75; Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin çıkarılması hakkında: 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği kurulduktan sonra bu toprakların kaynaklarını tespit etmek amacıyla gerek valilik kurulmadan önce gerekse de valilik kurulduktan sonra keşif heyetleri oluşturulmuştur. 1869 yılında Orta Asya İlim Araştırmaları Kurumu kurulmuştur. Yine aynı yıl Rusya Tabiat Araştırmaları kurumunun Türkistan şubesi açılarak Taşkent ilim merkezi haline gelmiştir. Türkistan ile ilgili Rusça ve diğer dillerde yapılan araştırmalar Kaufman'ın ilgisini çekiyordu. Türkistan'la ilgili araştırmaların sonuçlarına dair bir rapor hazırlanmasını isteyen Kaufman'ın bu teşebbüsü Turkestanskiye Vedomosti Gazetesinin çıkarılmasına temel oluşturmuştur. Daha sonra bölgede Rus nüfusunun tespit edilmesini isteyen Kaufman gazetesinin çıkarılması için bölgede yeterli nüfusun olduğuna kanaat getirmiştir. 1869 yılında gazetenin çıkış amacını belirten Kaufman Genel Valinin kararlarının kısa sürede halka duyurulması gerektiği ve Türkistan bölgesi hakkında bilgi verilmesinin gerekli olduğu için gazetenin çıkarıldığını belirtilmiştir. Bknz. Egamberdiyev, *a.g.t.*, 2002, s.15-17

A.P. Maslovskiye¹²⁷ gönderdiği mektubunda İlminskiy bu tutumunu devam ettirmiştir. Türkistan halkının eğitilmesinin Moğol istilasından daha ağır ve dehşet sonuçlar ortaya çıkaracağını yazmış ve yerlilerin kendi dil bilgisi kurallarını öğrenmelerinin, onların ilkokul düzeyinde bile bilgi sahibi olmalarının zararlı olduğunu öne sürmüştür.¹²⁸

Kaufman görmezlikten gelme politikası ile Türkistan'daki dinî kurumların, mektep ve medreselerin denetim dışı bırakılarak bu kurumların kendi kendini ortadan kaldıracığını düşünüyordu. Kaufman'a göre İslam ve İslam'a ait olan kurumlar, düşünceler ve değerler artık kendini yenilemekten uzak ve çağa ayak uyduramayan bir hale gelmişti. Türkistan bölgesindeki yerleşik Müslüman halkın dinî duyguları yüksek ve fanatik olduğu için bu bölgede uygulanması tasarlanan açıktan misyonerlik faaliyetleri yerine İslam kültürünü temsil eden kurumların mali kaynakları kesilerek ve denetimsiz bırakılarak kendiliğinden çöküşe geçmesi öngörülmüştür.

4.6. Türkistan'da Açılan Rus Okulları

Türkistan Valiliği kurulmadan önce bölgede Rus dilinde eğitim veren okullar açılmıştır. 1789 yılında Omsk şehrinde açılan Asya Okulu, Kazak seçkinlerinin ve soylularının çocukları için açılmıştır. Doğrudan Kazaklar için oluşturulan ve yedi yıllık bir eğitim süresi olan ilk Kazak okulu Orenburg'da açılmıştır. 1860'lardan itibaren de Rus-Kazak okullarının sayısı hızla artmıştır. Bozkır bölgesinin entegrasyonu ve Rusya'ya katılma süreci idari ve eğitim alanlarında sürdürülmüştür. Bu bağlamda Bozkır Genel Valiliğinde Rus-Kazak okulları, eğitim politikası üzerinden entegrasyon için önemli bir araç haline gelmiştir. Bozkır Valiliğinde nüfusun etnik ve dinî özellikleri göz önüne alınmış ve bu durum yetkilileri bu doğrultuda özel eğitim kurumları oluşturmaya yöneltmiştir. Rus-Kazak okulları bölgede inorodik okullar kapsamındadır. Bu okullarda eğitimin içeriği doğrudan bakanlık tarafından şekillendirilmiştir. Bu sebeple Rus-Kazak okulları Ruslaştırma politikasının doğrudan bir aracı haline gelmiştir. İlminskiy bölümünde bahsettiğimiz üzere İlminskiy'nin oluşturmuş olduğu pedagojik sistem bu okulların işleyişinde

¹²⁷ A.P.Maslovski Rus İmparatorluğunda zengin bir misyoner iş adamı idi. Ölümünden sonra kalan servetini misyonerlik çalışmaları için bırakmış ve bu amaçla Rus din okullarının açılmasını talep etmiştir. Vasiyeti üzerine Türkistan'da üç din okulu açılmıştır. Bknz. Egamberdiyev, *a.g.t.*, s. 71, 91-93

¹²⁸ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007 s.73; Egamberdiyev, *a.g.t.*, 2002, s.71

büyük önem taşıyordu. Bu sistem tüm eğitimin kademeli olarak Rusça üzerinden yapılmasına dayanan bir sistemdi. Bu sebeple Rus-Kazak Okulları doğrudan Ruslaştırma siyasetinin dahilindeydiler. Bu sistemde Kazak ve Rus çocuklarına ortak eğitim ilkesi uygulanmıştır. Rus-Kazak okullarının oluşturulmasında Kazakların ekonomik geçim kaynağı olan hayvancılık ve buna bağlı olarak yarı göçebe yaşam tarzı ve kültürel özellikleri dikkate alınmıştır. Burada öğrencileri doğrudan eğitime çekerek diğer yükümlülüklerden kurtarmak ve bu şekilde direkt olarak eğitime katmak amaçlanmıştır. Bu yüzden mali olanaklar sağlanarak bir aul okulunun açılması amaçlanmıştır. Rus-Kazak okullarına diğer Müslüman eğitim kurumlarına göre iyi bir avantaj sağlayabilecek bir kurum olma vazifesi eklenmiştir. Kazaklara yönelik eğitimde oluşturulan bir yenilik Kiril harfleriyle oluşturulan Kazak alfabesi olmuştur. İlminskiy bölümünde bahsettiğimiz üzere İlminskiy bu konuda tek başına sorumluluk almamış ve Kazakların kendi içinden bu alfabeye taraftar bulup Rus-Kazak okullarında uygulatmıştır. 1868-1870 yıllarında Bozkır bölgesinde Rus-Kazak okulları inşa edilmiştir. Ural ve Akmola bölgesinde okullar açılmış ve 24 Rus-Kazak okulu faaliyet göstermiştir. Açılan okulların bir kısmı iki ya da tek sınıflı olmuştur. Bununla birlikte zaman içerisinde Rus-Kazak okulları Kazak çocukları için çekiciliğini kaybetmiştir. Bunun sebebi ise yatılı okulların bölge veya ilçe merkezlerinde oluşturulmasındandır. Devlet okullarına ihtiyacın duyulması bozkır bölgesinde Rus yerleşimcilerin sayısı arttığında ve yerleşik yaşama geçen Kazakların sayısında artış meydana geldiğinde olmuştur.¹²⁹

Kazakların eğitim gördüğü Rus-Kazak okullarından ayrı olmak üzere Türkistan bölgesinde açılan başka Rus okulları da mevcuttur. Diğer vilayetlerde ve 1858 yılında Hazar Ötesi bölgelerinde bulunan Rus çocukları için okul açılması gündeme gelmiştir. Bununla ilgili olarak Ural bölgesinin papazı Sır Derya hattında okul açılması konusunda tavsiyede bulunmuştur. Yapılan öneriler neticesinde 1859 yılında Kazalı ve Perovsk'da birer okul açılması kabul edilmiş ve yetkililer bu okullara Kazak çocuklarını çekmek istemiştir. Sır Derya Hattında açılması kabul edilen okulun ders programı da onaylanmıştır. Okuma yazma, Ortodoks din dersi ve aritmetik gibi dersler belirlenmiştir. 1860 yılında hem Kazalı'da hem de Perovsk'da

¹²⁹ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s. 98; Sturova, M.V. (2018). "Rusko-Kazakskie Şkolı V Sisteme Gosudarstvennovo Upravleniya Obrazovatel'nim Prospanstvom Ctepnovo General Guvernatorstva Naçala XX.B"., *Narodı İ Religii Evrazii*, No 3(16), s.90-92

hem erkek hem de kızlar için Rus okulları açılmıştır. Türkistanlı çocuklar bu okula rağbet göstermemişlerdir. İlerleyen zamanlarda bu okullarda öğrenci sayısının azalması üzerine 1863 yılında okullar kapatılmıştır. Bununla birlikte 1865 yılında Kazalı'da bir Kazak okulu açılmış ve bu okula 17 Rus ve 6 Kazak öğrenci kaydolmuştur. Öğretime devam eden Perovsk okulunda ise 1869 yılında 25 Kazak ve 27 Rus öğrenci öğrenim görmekteydi. Perovsk ve Kazalı'daki bu okullar için uygulanan ders programında Rusça ve Kazakça okuma yazma, çeviri dersleri, dört işlem ile ilgili dersler bulunmaktaydı. Dersler genellikle hocaların kabiliyetli öğrencilere dersi anlattıktan sonra bu öğrencilerin de dersi diğer çocuklara anlatması şeklinde işleniyordu. Dört sene süren bu okulu bitiren öğrencilere mezuniyet belgesi de verilmiştir. Türkistanlı öğrencilerin bu okullara rağbet etmesini sağlamak için yurtlar yapılmıştır. 1860'lı yıllarda kızlar için de okul açılmıştır. 1861 yılında açılan okul 1862 yılında kapanmıştır. 1866 yılında kız ve erkek öğrenciler için iki ayrı okul açılmıştır. Bu okulda da okutulan dersler daha önce okutulan ders programı ile hemen hemen aynıdır. Din dersleri, Rusça okuma yazma aritmetik, tarih ve coğrafya dersleri okutulmuştur.¹³⁰

Tarih	Yer	Okullar
1860	No.1 Kale/Kazalı	Rus Okulu
1860	Perovsk	Rus Okulu
1861-62	Kazalı	Kız Okulu
1863	Perovsk	Rus-Kazak Okulu
1865	Kazalı	Rus-Kazak Okulu
1866	Taşkent	Erkek Rus Okulu
1866	Taşkent	Kız Rus Okulu

Tablo 4.1. Türkistan Genel Valiliği Açılmadan Önce Sır Derya Hattında Açılan Rus Okulları

Kaynak: Eshenkulova, *a.g.t.*, (2015). s. 101

1867 yılında Türkistan Valiliğinin kurulması ile birlikte General Kaufman bölgedeki okullara yönelik yaptığı gezilerde Sır Derya ve Yedisu vilayetindeki okullardaki eğitim sisteminden memnun olmadığını belirtmiştir. Okullar için yaptığı gezilerde çeşitli gözlemlerde bulunmuştur. Yedisu ve Perovsk vilayetinde Hristiyan ve

¹³⁰ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s.99-101

Müslüman çocukların aynı yerde eğitim görmediklerini ve bu yüzden Kazak öğrencilerin Rusça dersi için çok yetersiz bulunduğunu açıklamıştır. Eğer ki Rus çocukları ile yerli çocukları aynı yerde eğitim görürler ise yerli çocukların Rusçayı öğrenmelerinin daha kolay olacağına dair yazılar kaleme alıp 1867-1868 yılında vilayetlere göndermiştir. Bunun dışında vilayetlere gönderdiği yazılarda okullarda Rus tarihi ve coğrafyası, aritmetik, okuma yazma ve ilahi kanunların öğretilmesini istemiştir. Kaufman okullarda din ayrımının olmaması gerektiğini ve bu şekilde yerli öğrencileri Rusya için faydalı vatandaşlar haline getirmeyi düşünmüştür. Rus öğrenciler Ortodoks din dersi alabildiği gibi Müslüman öğrencilerin de İslam dini ile alakalı dersleri mollalar tarafından almasını istemiştir. Kaufman bu tip okullarda yerli halkın tepkisini çekmemek için Müslüman çocukların din dersi almasına karışmamış olsa da mollaların Müslüman çocuklara İslamiyet'le alakalı dersler verdiğine dair bilgi bulunamamıştır. Kaufman bu okullarda Ruslarla aynı yerde eğitim alan Müslüman çocukların Rus kültürüne yakınlık gösterip asimile olacağını düşünmüştür. Kaufman daha önceki görev yeri olan Vilna Valiliğinde de halk eğitiminin üzerinde dikkatle durmuştur. Kaufman'a göre manevi yönden işgalin daha başarılı olacağı ve bunun da tek yolunun halk eğitimi olacağı görüşündeydi. Kaufman kızlar için okulların yetersiz kaldığını bu yüzden daha fazla okulun açılmasını gerekli görmüştür. Ayrıca bununla birlikte hem erkek hem de kız okulları için zanaat derslerinin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Bu zanaat dersleri erkekler için marangozluk, demircilik, çömlekçilik, bahçıvanlık dersleri, kızlar için kürkçülük, yemek pişirme, ekmek yapma gibi derslerin olmasını tavsiye etmiştir. Kaufman öncesi dönemde de kız öğrencilerin eğitimine çok önem verilmiştir. Kaufman da dahil olmak üzere bölgedeki Rus yetkililer kız öğrencilerin Rus kültürü ile yetiştirilmesini gerekli görmüşlerdir. Bu şekilde yetiştirilen kız öğrenciler kendi çocuklarını da Rus kültürü çerçevesinde yetiştireceklerdi. Bölgedeki yetkililere göre yerli kız çocuklarına Rus hayat tarzının benimsetilmesi gerekliydi. Bu yüzden Rus yetkililer Türkistanlı kadınların Rus kadınları ile yakın olmaları durumunda zaman içerisinde Hristiyanlık düşüncelerini benimseyeceğini ve bu durumun Türkistanlı çocuklara da etki edeceğini düşünmüşlerdir. Bu yüzden Rus yetkililer Türkistanlı kadınların, Rus Ortodoks din kurumlarında, manastırlarda çalıştırılması görüşündeydiler. Bu görüş Turkistanskiye Vedomosti gazetesinde yayımlanan makalede de dile getirilmiştir. Türkistan'ın korku ile Ruslaştırılamayacağı, ilk önce

kız çocuklarının Ruslaştırılması gerektiği ve Rus nüfusunun bölgede çoğalmasıyla Rus düşüncesinin ve fikirlerinin yayılacağı düşünülmüştür. Özellikle yatılı okullara büyük önem verilmiştir. Ruslaştırma politikası bağlamında Türkistanlı kız öğrencilerin ve Rus kız öğrencilerin birlikte kalması ve böylece Türkistanlı öğrencilerin Rusçayı öğrenmeleri çok önemliydi. 1 Ekim 1876 yılında eğitim süresi 4 sene olan Taşkent Orta Okulu açılmıştır. Halk Eğitim Bakanlığının kabul edilen ders müfredatına göre Rusya tarihi ve coğrafyası, aritmetik, din dersi, Almanca ve Fransızca dersleri okutulacaktı. Okul müdürlüğüne tayin edilen K.İ.Gratsianski'ye göre kız öğrenciler dersler konusunda daha dikkatli ve sorumluluk sahibiydi. Öğrencilerin birinci sınıfa geçebilmeleri için Rusça ve Kiril harfleri ile yazı yazabilmeleri, Hristiyanlık dinî kurallarını, duaları ve ibadetleri öğrenmeleri gerekiyordu. İkinci sınıfa geçmeleri için Hristiyanlık tarihini, Rusça okuma yazma, konuşma ve Rusça cümleleri sınıflandırmayı bilmeleri gerekmektedir.¹³¹

Türkistan Valiliğinin kuruluşundan önce 1863 yılından itibaren Perovsk'ta ve 1865 yılından itibaren Kazalinsk'te kızlar için Pazar okulları ve Kazak öğrencileri için yatılı okullar bulunmaktaydı. Valiliğin kuruluşundan sonra 1870 yılında ise ilk Rus okulu Semerkant'ta açılmıştır. Daha sonra Taşkent'te 1871 yılında üç yıllık halk okulu ve 1875 yılında yerli bir papazın maddi desteği ile halk okulu açılmıştır. Açılan bu okullar 1878 yılında daha önce kabul edilen yönetmeliğe göre düzenlenmiştir. Açılan Kazak okulları Ruslar tarafından istenilen sonucu vermemiştir. N.P. Ostroumov'a göre bu okullar ne Ruslaşmış bir Kazak ne de eğitilmiş birisini yetiştirmiştir. Bazı Rus yetkililerine göre bölgede eğitim ile ilgili girişimlerinin yerli halkın hazırlıksız olduğu düşüncesi nedeniyle henüz erken olduğu kanaatindeydi. Devlet okullarında eğitim gören yerli öğrenci sayısı her geçen yıl daha da azalıyordu. Taşkent Seminarisinde (1879-1904) ilk 25 yıl içerisinde 415 öğrenci eğitim almıştır. Bu öğrencilerden 54'ü Kazak ve 13 öğrenci ise Sart, Tatar ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Bazı yıllar seminaride düşüş ve yükseliş dönemi olmuştur. Seminaride yerli öğrencilerin sayılarının az olması sebebiyle Barthold'a göre yerli halk arasında Rus eğitiminin yayılması ile onların Rus halkına yakınlaştıracacağı düşüncesi istenilen sonucu vermemiştir.¹³²

¹³¹ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s. 102-104; Egamberdiyev, *a.g.t.*, 2002, s. 96-99

¹³² Barthold, W. (2020). *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, (ÇEV.G. Aynakulova), Astana Yayınları, Ankara, s.180-183

Açılan okullarda İslam din dersleri okutulmaması yerli halk için bir güvensizlik sebebiydi. Okullardaki yerli öğrenci sayısı yıllara göre değişkenlik göstermiştir. En çok yerli öğrenci 1910 yılında Türkistan şehir okulundadır. 82 öğrenciden 28'i yerlidir. Bu 28 öğrenciden 23'ü Kazak, 4 Sart ve 1'i Tatardır. Rus-Yerli okullarının açılması planı ile İslam din dersleri devlet okulunda program kapsamına alınmıştır. Rus-Yerli okullarının fiili bir şekilde açılışı Genel Vali Rozenbah (1884-1889) zamanında olmuştur.¹³³

19 Aralık 1884 yılında İlk Rus-Müslüman okulu açılmıştır. Daha sonra bu okullar için Rus-Yerli okulu terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu okulların sayısı 1896'da 28 iken 1906 yılına gelindiğinde bu sayı 83 olmuştur.¹³⁴

Türkistan'da Rus çıkarlarını tehlikeye atacağı gerekçesi ile misyonerlik girişimlerine karşı çıkan Kaufman bölgede okullar üzerinden Rus medeniyetini ve kültürünü yaymak istemiştir. Türkistan Valiliğinin kurulmasından önce ve sonra açılan okullar Rus kültürünü ve düşüncesini yerli çocuklara aşılama amacıyla olmuştur. Türkistan Valiliği açıldıktan sonra Kaufman açılacak olan okullarda Müslüman ve Hristiyan çocuklar ile Rus öğrencilerin bir arada eğitim almasını gerekli görmüştür. Rus öğrencilerle birlikte eğitim alan Kazak öğrenciler böylece Rusçayı daha kolay öğreneceklerdi. Okullarda öğrenciler ders olarak Rus tarihi ve coğrafyası, aritmetik ve okuma yazma gibi dersler görecekti. Kaufman okullara erkek ve kız öğrenciler için mesleki dersler eklenmesini de gerekli görülmüştür. Eğitim üzerinden Rus ve Hristiyan medeniyetini aşılama isteyen Kaufman kız çocuklarının Rus okullarında eğitilmesine de büyük önem vermiştir.

4.7. Kaufman'ın Görmezden Gelme Politikasının Kazaklar Üzerinde Uygulanmaması

Türkistan bölgesindeki Rus yetkililer, bölge ahalisinin yerleşik ve konargöçer olmak üzere farklı yaşam şekli ve görüşü olduğunu fark etmişlerdir. Kazak Türklerinde Din ve İslam bölümünde açıkladığımız üzere konargöçerlerin İslam ile bağının daha az resmî ve yüzeysel bulan Rus yetkililer Kazakların Rus kültürüne meyilli olduğunu düşünüyorlardı. Buna karşılık büyük ölçüde yerleşik ahaliyi oluşturan Özbeklerin ise mektep ve medrese geleneğinin güçlü olduğunu ve bu grubun Rus kültürüne daha

¹³³ Barthold, *a.g.e.*, 2020, s. 184-186

¹³⁴ Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s.160-162

mesafeli olduğunu ileri sürüyorlardı. İlerleyen zamanlarda açılan Rus okullarına yerleşik nüfus daha az rağbet göstermiştir. Bölgedeki Rus yetkililer tarafından belirlenen politikalarda ilk olarak yerleşik Müslümanların Kazaklar üzerindeki etkisinin azaltılması meselesi gündeme gelmiştir. Hatta sonraki bölümde açıklayacağımız üzere Tatarların da Kazaklardan uzaklaştırılmaya çalışılması meselesi ele alınmıştır. İlk olarak Kazaklar için dört yıllık uyezd okullarında yatılı kısımlar açılması planlanmış ve okulları daha cazip hale getirmek amacıyla öğrencilerin bazı masrafları karşılanmıştır. Ayrıca Kaufman bu okulların bölge ahalisi tarafından kabul görmesi için yerli olan zengin hayırseverleri okulların eğitimini tanıması ve destek olması için teşvik etmiştir. Bununla birlikte Kazaklar ile Rusların aynı yerde eğitim almasının daha doğru olduğunu savunan Kaufman bu yöntem ile Rusçanın ve Rus değerlerinin Kazaklar arasında yayılacağını hesap etmiştir.¹³⁵

K. P. Kaufman görmezden gelme politikasını her ne kadar Türkistan ahalisi için uygulamış olsa da konargöçer Kazakları büyük ölçüde bu politikanın dışında tutmuştur. Rus okullarında Kazakça ve İslam dersleri olduğunu Kaufman'a bildiren eğitim müfettişi İslam derslerinin ve Kazakçanın okutulmasının Rus menfaatlerine aykırı olacağı gerekçesi ile yasaklanması gerektiğini bildiren bir mektup yazmıştır. Kaufman ise Rus değerlerinin öğrencilere aktarılması için Kazakça dersine karışmamış fakat İslam derslerinin kaldırılmasını istemiştir. Yukarıda açıkladığımız üzere Kazakların İslamiyet konusunda daha az fanatik ve Rus okullarına meyilli gördükleri için Kazaklara yönelik misyonerlik politikalarına her zaman karşı çıkmamıştır. Bununla ilgili olarak Kaufman 1870 yılında Sır Derya valisine gönderdiği mektubunda Bozkır Komisyonu'nun Hristiyanlaştırma tavsiyelerine desteğini belirtmiştir. Kaufman'a bağlı olan Kolpakovski'nin Semireç bölgesinde Kazaklara ve Kalmuklara yönelik Hristiyanlığı yayma çalışmalarının önüne geçilmemiştir. 1871 yılında Taşkent'te açılmasına izin verilmeyen piskoposluk Verniy'da açılmıştır. Kolpakovski'nin desteği ile Isık göl kıyısında 1881 yılında Türkistan Piskoposu'nun önerisi ile misyoner manastırı kurulmuştur. 1882 yılında Bozkır Valiliğinin ilk genel valisi olan Kolpakovski Kazaklar üzerindeki Hristiyanlaştırma faaliyetlerine devam etmiştir. Kolpakovski bölgede vaftiz olmuş

¹³⁵ Somuncuoğlu, *a.g.t.*, 2006, s. 79-81

fakir Kazaklardan oluşan köyler teşekkül etmek suretiyle bu toprakları manevi yakınlık sağlayarak asimile etmeyi hedefliyordu. Her ne kadar Kazaklar üzerinde misyonerlik politikalarına karışılmamış olsa da Kaufman'ın görmezden gelme politikası Rus milliyetçileri tarafından eleştiriliyordu. Görmezden gelme siyasetinin Rusya'nın Ruslaştırma politikası ile birlikte uygarlaştırma misyonunun da önüne geçtiğinden yakınmışlardır. Nitekim Oryantalist Ostroumov, Kaufman'ın yanında bulunduğu dönem görmezden gelme politikasına karşı çıkmamış olsa da Kaufman'ın görevinin vefatı itibari ile sona ermesinin ardından özellikle konargöçerlere karşı daha kesin bir tavır alarak, konargöçerlerin Hristiyan inancı ile aydınlanmalarının en doğru yol olduğunu açıklayan broşür (Asya'nın Göçebe Halkları Hristiyan İnanç Kültürünü Benimseyebilecek Kadar Yetenekli mi?) yayınlamıştı. Sadece eğitim üzerinden halkları medeniyete ulaştırmanın yeterli olmadığını Kaufman'ın vefatı sonrasında savunan Ostroumov konargöçerlerin kültürel olarak yeniden doğumu için din değiştirmeleri ve ancak bu şekilde Rus halkı ile kalıcı bir birliktelik olabileceğini savunmuştur.¹³⁶

4.8. Orenburg Müftülüğünün ve Tatarların Kazaklar Üzerindeki Etkisinin Zayıflatılması

II. Katerina döneminde bahsettiğimiz üzere Tatar din adamı, molla ve tüccarların Kazak topraklarına gönderilmesine ilişkin teşvikler söz konusudur. Tatar tüccarların Rusya genelinde ticaret yapmalarına, Orenburg şehrine yerleşmelerine ve cami yapımına izin verilmesi Rusya imparatorluğunun menfaatleri doğrultusunda bir girişimdi. II. Katerina döneminde genel bir politika değişikliği olmuştur. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. İlk olarak 1773-1775 yılında vuku bulan Pugaçev ayaklanması ve ardından 1783-1797 yılında Sırım Datov liderliğinde Küçük Cüz Kazaklarının ulusal kurtuluş için başlattıkları mücadele etkili olmuştur. Bununla birlikte Orta Asyalı din adamlarının Kazaklar üzerinde faaliyet göstermeye başlaması da Rus yetkilileri Müslüman din adamları üzerinde kontrol mekanizması oluşturmaya yöneltmiştir. 1783 yılında Kırım'ın Rus imparatorluğuna katılmasıyla birlikte İmparatorlukta Müslüman nüfusta artış meydana gelmiştir. Bu durum II. Katerina ve çevresindekileri Müslümanlara yönelik politikalarda ihtiyatlı ve esnek olmaya sevk

¹³⁶ Tomohiko, U. (2007). "A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia", *In Empire, İslam, and Politics in Central Eurasia, Slavic Eurasian Studies*, (Ed. Uyama Tomohiko),14, s. 30-32; Hofmeister, a.g.m., 2016, s. 429-430; Somuncuoğlu, a.g.t., 2006, s. 85

etmiştir. Rus yetkililer Kazakların Tatarları örnek alarak yerleşik yaşama geçmelerini bekliyorlardı. Tatarların Kazaklar ile yakın ilişki kurmasının onların Rusya'ya yakınlaşmasına katkıda bulunacağına inanılıyordu. 8 Temmuz 1782 yılında Kırgız ve Kazakların inatçılığını kırmak için tedbirler ilan edilmiştir. Bunun öncesinde ise 29 Temmuz 1770 kararnamesi ile II. Katerina yönetimi tarafından Orenburg eyaletine tercüman atanmasına yönelik adımlar atılmıştır. Ancak açıklanması gereken bir husus Kazak Hanlarının da yanlarına gönderilmesi için Tatar katip ve molla isteğinde bulunmalarıdır. Kazak hanlarının böyle bir istekte bulunmasının sebebi aslında ihtiyaç dahilinde olan bir durumdur. Böyle bir istekte bulunmalarının sebebi Rus yetkilileri ile olan ilişkilerinde Rus imparatorluğu yasalarını bilen, bürokratik işleri düzene sokacak ve tercüme yapacak kişilere ihtiyaç olmasındandır. Kazak hanlarının yanında bulunan Tatar katip, molla ve danışmanların bir kısmı (çoğu zaman bu üç görev birden yerine getirildi) Rus menfaatleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Tatar mollaların seçilmesinde güvenilirlik ön planda tutuluyordu. Kazakların yasalara boyun eğmesini sağlamak, sınırlardaki yağmaların durdurulması için çaba sarf etmek, Kazaklar arasındaki barışı sağlamada arabuluculuk yapmak gibi görevleri vardı.¹³⁷

Kazak bölgesinde ilk idari birimlere ihtiyaç duyulan Tatar mollalara 100 ruble maaş ve yol masrafların için de 15 ruble verilmiştir. 1804 yılından sonra da Tatar mollalar Orenburg Sınır Komisyonu için büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Kazak Bozkırındaki faaliyetleri ile Rus idaresinin uygulamalarının meşruiyet kazanmasını sağlayan Tatar mollalar zaman zaman muhbir olarak görev yapmış ve Kazak Hanları hakkında birçok bilgiye sahip olmuşlardır. Ayrıca mollalar gerek Kazak boyları arasındaki gerekse de Kazaklar ile Ruslar arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde arabulucu olarak görev almışlardır. 1747 yılında Orenburg Valisi Neplüev'in dışişlerine gönderdiği raporda Kazak Hanı EbulHayr Han hakkında bilgi toplayan Al Muhammed'e yönelik övgülerde bulunmuştur. Böylece Al Muhammed'e hem 20 ruble verilmiş hem de bölgedeki diğer Tatar molla ve katiplerden ayrı olarak yıllık beş ruble artış sağlanmıştır. Bölgeye gönderilen molla ve katiplerin eğitim düzeylerine göre görevleri belirlenmişti. Yazışmaları düzgün bir şekilde okuyup

¹³⁷ Sultangaliyeva, G. (2012). "The Russian Empire and the Intermediary Role Of Tatars İn Kazakhstan: The Politics of Cooperation and Rejection", *Asiatic Russia*, (Ed.Uyama Tomohiko), New York, s. 54-57

yanıt verebilmeleri için temel olarak Tatarca'yı iyi bir şekilde bilmeleri gerekiyordu. Bunun yanında Kazakça ve Tatarca'nın yanı sıra bazı görevler için diğer doğu dillerini de bilmeleri gerekiyordu. Tatarların Kazak bozkırındaki varlığı Ruslar için bazı önemli sorunların çözümünde büyük rol oynamıştır. Rus esirlerin geri dönüşü, sınır hatlarının düzenlenmesi, Kazaklar ile Başkurt ve Kalmuklar arasındaki toprak sorunlarının çözümü konusunda Tatarların aracı rolü çok önemliydi. Tatarlar vasıtasıyla Rusya'nın bölgedeki bilgi toplama stratejisi aslında geniş ölçekteydi. Rusların bölgeden haber almak için çaba sarf etmelerinin sebebi ise bölgenin merkeze uzak olmasından kaynaklanıyordu. Bu yüzden bölge idarelerine özel görevler yüklenmiştir. Türkistan ile ilgili strateji geliştirmek için çeşitli bilgilere ihtiyaç duyuluyordu. Kazak Bozkırına gönderilen Tatar mollaların, tüccarların faaliyetleri ve Orenburg'a gelen ticaret kervanlarının Tatar tüccarlarıyla bağlantısı sayesinde bilgiler toplanmış ve yerel yönetime bildirilmiştir. Bu bilgiler sadece Kazakların durumu hakkında değildi. İngilizlerin Türkistan üzerindeki niyetleri, Türkistan hakkında jeolojik bilgiler, iklim ve su kaynakları hakkındaki malumatları, ticaret kervanlarındaki bağlantılar, elçilik tercümanları vasıtası ile ilgili bilgiler Rus yetkililerine aktarılmıştır. Bu durum Rus yetkililerin raporlar üzerinden hareket ederek hem Türkistan'a yönelik hem de doğrudan Kazaklara yönelik politikalar belirlemesine ve sonraki adımların ana hatlarının oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.¹³⁸

Rusya 19. yüzyılın ortalarına doğru bir politika değişikliğine gitmiştir. Bunun sebebi İmparatorlukta Müslüman nüfusun artış göstermesi ve Rusya'nın Türkistan Hanlıklarına yaklaşmasıydı. Ayrıca dönemin şartları gereği İslam dünyasındaki siyasi meselelerin kendisini etkilemesinden tedirgin olan Rusya İmparatorluğu bölgedeki siyasetini değiştirme kararı almıştır. Kazakların Tatarlar ile yakın ilişki içerisinde olması onların Tatarlaşma problemini beraberinde getirmiştir. Tatarların bölgeye gönderilmesi Kazakların Rus sınırlarına saldırı yapmalarının önüne geçmek, Rus yasalarını kabul ettirmek ve bölgeyi Rusya'ya entegre etmektir. Her ne kadar Rusya İmparatorluğu menfaatlerine uygun bir şekilde hareket eden molla, katip ve danışmanlar olmuş olsa da Kazaklar üzerinde kültürel etki yaratan Tatar din adamları da olmuştur. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Tatarca'nın ve İslam'ın kültürel

¹³⁸ Sultangaliyeva, *a.g.m.*, 2012, s. 57-63

etkisinin Kazaklar üzerinde yayıldığı Rus yetkililer tarafından fark edilmiş ve artık Tatarların bölgedeki varlığı Rusya imparatorluğu menfaatlerine aykırı olarak görülmüştür. Böylece Tatarlara göre daha az fanatik olarak görülen Kazaklar için bazı önlemler alınması istenmiştir. Orenburg valisi ve generali Nikolai Krijanovski'nin önerilerine göre Kazak çocuklarını Tatar mollalarının okutmasının yasaklanması gerekiyordu. Vali Krijanovski bölgedeki tüm yazışmaların da Rusça yapılmasını istemiştir. Aynı şekilde ticaret yapmasına izin verilen Tatar tüccarların ticari faaliyetlerinin kısıtlanması, vergi muafiyetlerinin de kaldırılması gerektiği Ural bölgesi askeri valisi tarafından istenmiştir. Bölgede Tatarca'nın etkisinin kırılması ve Rus nüfuzunun artması için Kazak dili ön plana çıkarılmış fakat Kazakçayı Arap alfabesi ile değil İliminskiy'in politikası üzerinden Kiril harfleri esas alınarak okutulması istenmiştir. Bununla birlikte Tatarların idaresini yaptığı küçük okulların yerine Rus-Kazak okullarının çoğaltılması önerilmiştir. Böylece yerli halk arasından Rusça bilen tercümanların yetiştirilmesine önem verilmiş ve Tatar tercümanların bölgeden uzaklaştırılması sağlanmıştır. Bu yüzden Rus okullarında eğitim gören Kazak öğrencilere maddi destek sağlanmıştır. Bununla birlikte 1871 yılında oluşturulan müfettişlik ile Türkistan'daki Tatar okullarının kontrol altında tutulması amaçlanmış ve Tatar hocaların diğer Türk halklarına öğretmenlik yapmasının önüne geçilmiştir. 1886 yılında ise Tatarların Türkistan'da geniş arazi elde etmeleri sınırlamalara tabi tutulmuştur. Ayrıca bölgede 1890'a kadar yeni cami inşası için gönderilen talepler yerine getirilmemiştir.¹³⁹

Açıklanması gereken bir diğer husus ise Orenburg Müftülüğünün 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık Rus yetkililer tarafından baskı altında tutulmak istenmesidir. Orenburg ve Batı Sibiry Genel Valiliklerindeki Kazakların din işleri Orenburg Müftülüğünün yetki alanından çıkarılarak sivil idareye aktarılmış ve oradan da İç İşleri Bakanlığına sevk edilmiştir. 1891 yılında kabul edilen karara göre Ural, Turgay, Akmola, Semey bölgesinde seçilen mollalara unvan vermek genel valinin yetkisi altına alınmıştır. Müftülüğün kapatılmasını isteyen kişiler de bulunmaktaydı. 1872 yılında Ufa Valisi Uşakov Orenburg Müftülüğünün kapatılması gerektiğine dair iç işleri bakanlığına yazı göndermiştir. Bunun sebebi Orenburg Müftülüğünün Tatarları, Başkurtları, Kazakları ve diğer yerli halkı Rus idaresine

¹³⁹ Sultangaliyeva, *a,g,m*, 2012, s. 65-67

karşı baş kaldırmaya sevk ettiğine dair düşünceleriydi. Ufa Valisi Uşakov Orenburg Müftülüğünün, Müslümanların dinî ve milli beraberliğini çağrıştırdığını eğer kapatılırsa otoritesinin sarsılacağını da öne sürmüştür 1875 yılında din işleri başkanlığını kontrol etmek için bir kişi yetkilendirilmiştir. Orenburg Müftülüğünün baskı altında tutulması için Rus Ortodoks kilisesi de çaba sarf etmiştir. Sinod Baş Savcısı olan K. P. Pobedonossev bir raporunda Ortodoks din adamlarının müftü unvanını ve bu kurumu gereksiz gördüklerini açıklamıştır. 19. yüzyılın sonuna doğru Orenburg Müftülüğü üzerindeki baskı daha da artmış ve her türlü istekleri Rus yetkililer tarafından reddedilmiştir. Orenburg Müftülüğü hem İç İşleri Bakanlığının hem de Yabancı Dinler Başkanlığının denetiminde olmuştur. Yetkililer kurumun kapatılması gerektiğini sürekli tavsiye etmiş olsalar da Rusya imparatorluğu bundan çekinmiştir.¹⁴⁰

Kaufman döneminde de Tatarların bölgede etkisinin azaltılmasına yönelik bazı tedbirler alınmıştır. Kaufman gerek Tatar mollaların gerekse de Semerkant ve Taşkentli din adamlarının ve ticaret yapmak için gelen kimselerin bölgede İslam'ın propagandasını yaptıklarını bununla birlikte Rus çıkarlarını baltalamakta olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden Kaufman Tatarların Türkistan topraklarındaki yerleşimini engellemeye çalışmış ve Kazakların daha fazla İslam'ın etkisi altında kalmasını engellemek için Rus-Kazak okullarının çoğalmasını istemiştir. Tatarların ve Orenburg Müftülüğünün bölgedeki etkisi Kaufman'dan sonraki dönemlerde de tehlike olarak görülmüştür. Türkistan Genel Askeri Valisi olan S. M. Duhovskiy (1898-1901) Tatarların Kazak çocuklarını Rus karşıtlığı üzerinden dinî ve millî ayrılıkçılık temelinde yetiştirdiklerinden şikayetçi olmuş ve Müslüman Dinî İdaresinin bölgedeki konumundan da rahatsız olduğunu belirtmiştir. Duhovskiy'e göre Dinî idarenin başında olan müftü Rus karşıtıydı ve Kazakları Rus idaresine karşı kışkırtıyordu. Ayrıca bu dinî İdare ile birlikte kuzeydoğu Müslümanları ortak bir idarî kuruma kavuşmuş oluyordu. Bu yüzden Duhovskiy İdil boyu Tatarlarını Türkiye'den gelen ajanlardan bile daha tehlikeli olarak görüyordu.¹⁴¹

¹⁴⁰ Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s. 40, 60-62

¹⁴¹ Zardykhan, Z. (2007). *Depicting the Enemy: Russians and Ottomans In the Press During The First World War*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Tezi, s. 200; Eshenkulova, *a.g.t.*, 2007, s. 108; Somuncuoğlu, B.T. (2008) "19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 37, s. 323

II. Katerina döneminde Müslümanlara yönelik uygulanan dinî hoşgörü siyaseti onun vefatından sonra bir süre daha uygulanarak dinî eserlerin basımına ve yayılmasına izin verilmiştir. Bu dönemden sonra misyonerlik faaliyetleri, artık toplu Hristiyanlaştırma uygulamaları yerine vaftiz olan kişilerin eski dinlerine geri dönmelerini engellemek üzerine yeniden şekillendirilmiştir. Bu bağlamda vaftiz olan kişilere doğru hitap edebilmek ve Hristiyanlık öğretisini doğru bir şekilde aktarabilmek için yerli dillerin önemi fark edilmiş ve bunun için Kazan İlahiyat Akademisinde Tatarca, Kalmukça, Arapça dil sınıfları açılmıştır. 19. yüzyılda Rus milliyetçiliğinin yükselmesi ile inoredets olarak adlandırılan bu yabancı grupları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için misyonerler tarafından çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bunlardan en önemlileri Kazan Tatarlarına ve Kazaklara uygulanmak istenilen İlminskiy'nin politikasıdır. İlminskiy'nin Kazan İlahiyat Akademisinden mezun olup göreve başladığı yıllar vaftiz olan Tatarların topluca İslam'a geçtiği yıllar olmuştur. İlminskiy yaptığı saha araştırmalarında çeviri komisyonunun yaptığı çevirilerin vaftiz olan halka hitap etmediğini fark etmiştir. İlminskiy'nin gözlemlerine göre İslamiyet giderek güç kazanmaktaydı. Dönem itibariyle İsmail Gaspıralı önderliğinde Cedit hareketinin güç kazanması ve bu hareketin Rusya'daki Müslüman Türk gruplarının milli bilinçli bir şekilde eğitilmesine dayanan sistemi İlminskiy'i tedirgin etmiştir. Bu durumun önüne geçilmezse Rusya içerisindeki Türk grupları hem İslamiyet hem de ortak bir Türkçe ile bir araya gelecekler ve Rusya'nın karşısında siyasi bir güç olarak belireceklerdi. İlminskiy bu durumun önüne geçmek için Türk halklarının ortak bir iletişim diline sahip olmamasını sağlamak amacı ile lehçe farklılıklarını öne çıkarmış ve vaftiz olan Türk halklarının her birine Kiril alfabesi ile farklı bir alfabe hazırlamasını gerekli görmüştür. İlminskiy bu şekilde Türk gruplarının dil üzerinden küçük gruplara ayırarak Müslümanlar ile iletişime geçmelerinin ve İslamî metinleri anlamalarının önüne geçmek istemiştir. Kazaklar için de Kiril alfabesi ile yeni bir alfabe hazırlanmasını isteyen İlminskiy Kazakları Hristiyan yapabileceğini düşünüyordu. Bu faaliyetini Kazak bozkırında doğrudan kendisi icra etmeyip Kazakların içinden birisini kullanarak yapmak istemiştir. Fakat bu konuda istediği sonucu alamamıştır. İlminskiy'nin yöntemi dönemin Eğitim Bakanı Tolstoy tarafından desteklenerek yasa haline getirilmiştir. Türkistan Valisi Kaufman misyonerlik politikalarına Türkistan Valiliği sınırlarında büyük ölçüde izin vermemiştir. Bu durumun sebebi Türkistan bölgesindeki yerleşik Müslüman

grupların dinî açıdan fanatik olmaları ve bölgede ciddi bir direnişin çıkmasından endişe edilmesidir. Yerleşik ahali üzerinde misyonerlik politikalarına izin vermeyen Kaufman konargöçer olan Kazaklar üzerinde uygulanmasına pek karışmamıştır. Kaufman da diğer Rus yetkilileri gibi Kazakların dinî duygularının derin olmadığını ve bu sebeple misyonerlik politikalarına yerleşikler kadar ciddi bir tepki vermeyeceğini düşünüyordu. II. Katerina döneminde Kazak Bozkırına Tatarların gönderilmesi ile Tatarların Kazaklar üzerindeki etkisi ve buna bağlı olarak İslamî eğitim kurumlarında artış gözlenmiştir. Bu yüzden Tatarların Kazak Bozkırındaki faaliyetlerine sınırlama getirilmiştir.

5. MİSYON FAALİYETİNE YÖNELİK ÇALIŞMALAR VE BÖLGEYE RUS KÖYLÜLERİNİN YERLEŞTİRİLMESİ

5.1. Rus Köylülerin Bölgeye Yerleştirilmesi ve Rus Kilisesinin Bölgede Yapılanması

1732 yılında Küçük Cüz'ün Rus himayesine girmesiyle birlikte Rusya Or nehrinin Ural nehrine döküldüğü kısımda bir kale inşa etmek için hak kazanmıştır. Bu durum Rusların artık Kazak bölgesine daha rahat bir şekilde müdahalede bulunmalarına imkan tanımıştır. Bu durumun sebebi bölgede Rusların diğer halklara yönelik bazı girişimlerde bulunmak istemesiydi. Bölgede Kazak ya da Başkurtlardan herhangi bir grup isyan girişiminde bulunduğu zaman Rusya bu isyanı bastırmak için halkın birini diğerine karşı kışkırtma politikası uyguluyordu. Bölgedeki ilerleyişi hızlandırmak için Ruslar 1734 yılında Orenburg komisyonunu kurarak bölge hakkında daha derin araştırmalar yapılmasını gerekli görmüşlerdir. Daha sonra bölgede Orenburg merkezli bir yönetim kuran Ruslar 1744 yılında ilk vali olarak Neplüev'i atamışlardır. Kazak bölgesinde daha sıkı tutunabilmek için Ural, Orenburg ve Yedisu bölgelerinde Ruslardan oluşan yerleşim birimleri kurulmuştur. Yerleştirilen Ruslar İrtiş nehri boyunca oluşturulan ve yeni hat adı verilen yapıyı oluşturmuşlardır. Bunlara ilaveten Rus köylülerine çeşitli desteklerde bulunulmuş ve kendilerine tarım yapmaları için gerekli olan eşyalar verilerek sınır bölgelerine gönderilmiştir. Bölgeye gelen Ruslara yerleşim için araziler verilmiş ve bu durum Türkistan'ın Rus yerleşimciler tarafından kuzeyden kuşatılmasını sağlamıştır.¹⁴²

Bundan sonra Çarlığın sınır bölgelerinde askeri ve siyasi olarak daha sağlam tutunması, bölgedeki idarî unsurların Ruslaştırılması ve Rus vatandaşlığının oluşturulması meselesi gündeme gelmiştir. Rus yayılmacılığı sınır bölgelerinin imparatorluğun merkeziyle birleştirilmesini amaçlıyordu. Yabancı toprakların yerli ve Rus toprağı haline getirme sürecindeki en önemli aktörlerden birisi Rus köylüleriydi. Çarlık Rusya'nın sağlamlaşması ve bütünlüğünün sağlanması için ele geçirilen yerlerde demografik temelde önemli bir Rus kitlesine ihtiyaç duyuluyordu. Bu bağlamda 17. yüzyılın ortalarından itibaren sınır bölgelerindeki Rus yerleşimleri devletin meselesi haline gelmiştir. Bunun için emperyal açıdan güçlenmek amacıyla ele geçirilen yeni topraklar kullanılmıştır. Rusların bölgeye yerleştirilmesi ile ilgili

¹⁴² Çapraz, *a.g.m.*, 2011, s.54-55

olarak araştırmacılar tarafından çeşitli yorumlar yapılmıştır. Buna göre Rusların bölgedeki yerleşimi bir tarımsal gelişme mi yoksa emperyalizmden mi kaynaklanıyordu? Ya da bu durumun sömürgeci genişlemenin mi yoksa iç gelişimin mi hikayesi olduğu sorgulanmıştır. Yapılan yorumlarda yerleşim ve sömürgeleştirme terimleri üzerinde durulmuştur. Yerleşim köylünün sosyal sorunlarını ve tarımsal önceliğini vurgularken, sömürgeleştirme konusunda ise köylülerin siyasi çıkarları olduğu belirtilmiştir. Zaman içerisinde köylülerin yerleşimi askeri genişlemenin bir tamamlayıcısı olarak algılanmıştır. Böylece askeri hareketlerinin arkasından kültürel ve etnografik çalışmalarının yapılması gerekli görülmüştür. Bunun için Rus sancaklarının hemen arkasından Rus sabanının getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun sebebi olarak köylülerin Rus geleneklerinin taşıyıcısı olduğu ve toprağa bağlılığının olması öne sürülmüştür. Bu konuyla ilgili farklı görüşler de vardır. Bu konuyla ilgili olarak köylü yerleşimcilerin emperyal ideolojileri aslında pek umursamadıklarını ve bu şekilde bir misyon duygusuna sahip olmadıkları açıklanmıştır. Ancak yine de eski inançlı Rusların uzak sınır bölgelerinde İmparatorluk ideallerinin gerçekleşmesi için, iyi niyetli olsa bile kendi gelenekleri ve kültürel özelliği yabancı kalan ve Rus olmayan kişilerden daha yakın olduğu görüşü hakim olmuştur.¹⁴³

Sınır bölgelerindeki yerleşim 17. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun sağlamlaştırılması amacıyla bir endişe haline gelmiş ve bu yerleşim hareketinin yönünü Rus yetkililerin bizzat yönlendirmeleri gerektiği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Rus yerleşimciler için savunma alt yapısı oluşturulup, bu yerleşim yasal akitlerle düzenlenmiştir. Rus idareciler yeni bölgelerin asimile edilmesi ve bu bölgelerin devletin merkez eyaletlerine bağlanması için Rus köylüsünün içgüdüsel bilincinden faydalanmak istemişlerdir. Ayrıca köylülerin yerleştiği bazı topraklarda imparatorluğun tarihsel mülkiyet hakkı elde ettiği düşünülmüş ve Amur bölgesindeki yerleşimlerde ele geçirilen toprakların geri dönüşü olarak yorumlanmıştır. Bu durum Türkistan bölgesinde ölü toprakları diriltmek ve Asya halklarını uygarlığa döndürmek olarak belirtilmiştir. Bozkır bölgesinde uygarlaştırma misyonu fikri Rusya'nın Türkistan'a yayılmasını meşrulaştırmanın ana aracı haline gelmiştir. Rus

¹⁴³ Remnew, A. (2012). "Colonization and Russification In The Imperial Geography Of Asiatic Russia From the nineteenth to early twentieth centuries, *Asiatic Russia*, (Ed.Uyama Tomohiko), s. 102-106 New York; Hofmeister, a.g.m., 2016, s.412

emperyal ideologları uygarlaştırmayı Türkistan’da Rus egemenliğinin sonsuza kadar güçlü ve sağlam tutulmasının bir yolu olarak görüyorlardı. Bu sebeple uygarlaştırma süreci bölgenin Ruslaştırılmasıyla önemli ölçüde uyuşuyordu. Aynı zamanda sık sık medeniyet taşıyıcısı olduğu ya da medenileştirme sorumluluğuna atıfta bulunulması da Rusya’nın Avrupa karşısında geri kalmış olduğu savlarını ortadan kaldırmaya hizmet etmiştir. Yerleşimlerin devlet tarafından yönlendirildiği gibi izinsiz olduğu durumlar da meydana gelmiştir. Daha iyi bir yaşam için devletten kaçan bu gruplar Sibiry, bozkır ve Türkistan’ın iç topraklarına yerleşmişler ve arkalarından devleti sürüklemişlerdir. Altay, Mançurya, İran’ın kuzeyindeki topraklarda vuku bulan yerleşimler bu bölgelerin resmî olarak imparatorluğa katılmasından önce meydana gelmiştir. Bozkır bölgesine köylülerin yerleşimlerinde düşüş ve yükseliş dönemleri yaşanmış fakat sürekli olarak yüksek bir seviyede kalmıştır. 1861 yılından 1885 yılına kadar yılda ortalama on iki bin kişi Ural bölgesi boyunca yerleştirilmiştir. 1886-1895 yılları arasında 1891 yılındaki kıtlık sebebiyle bu sayı artmış ve Sibiry demiryolunun açılması ile yerleşimlerin sayısı yükselmiştir.¹⁴⁴

Yerel yöneticiler çoğu zaman Ukrayna, Beyaz Rusya ve Rusya’nın orta bölgelerinden gelen kişileri etnik köken tanımlamaları ve mezhep ayrımı konusundaki karmaşıklığı görmezden gelmişler ve Rus nüfusu olarak kaydetmişlerdir.¹⁴⁵

Kazak bozkırının Yedisu bölgesi gibi bazı bölgelerinin stratejik öneme sahip olması Çarlık Rusya için ticari ve siyasi olarak önem arz etmekteydi. 19. yüzyılın ortalarında bölgenin ticari askeri ve jeopolitik öneminin anlaşılması ve bununla birlikte Verniy kalesinin kurulmasından hemen sonra bölgede Rus kontrolünün sağlamlaştırılması için girişimlerde bulunulmuştur. Bu sebeple Rus yerleşimleri için adımlar atılmış ve bölgeye askeri güçler, köylüler göç ettirilmiştir. Bölgeye yapılan askeri göçler 1847 yılından itibaren yaklaşık olarak 20 yıl devam etmiştir. Kozakları bölgede iskan etmek için 14 yerleşim yeri kurulmuş ve bu yerleşim yerlerine Yedisu Savunma Hattı adı verilmiştir. Bölgeye yapılan ikinci göç safhası 1861 yılında serfliğin kaldırılmasıyla ilgili kanunun çıkarılmasıyla meydana gelmiştir. Böylece yoğun bir şekilde Yedisu bölgesine göç hareketleri yönlendirilmiştir. Bu göçlerin ardından Rus yetkililer bölgede bürokratik yapıyı kurmak için Yedisu vilayetinde

¹⁴⁴ Remnev, *a.g.m.*, 2012, s.104-105; Hofmeister, *a.g.m.*, 2016, s. 411-412

¹⁴⁵ Remnew, *a.g.m.*, 2012, s. 106

görev yapacak olan memurlara çift maaş, yıllık ikramiye, dört aylık maaşlı izin her beş yılda %25 zam olmak üzere çeşitli ayrıcalıklar sağlamışlardır. Bu teşvikler bölgeye yapılan göçlerin hızlanmasına sebep olmuştur. Yapılan göçler ve yerleşimler belirli bir plan çerçevesinde yapılmıştır. Bölge ile ilgili araştırmalar yapılarak raporlar oluşturulmuş ve Rus yerleşiminin uygun olduğu yerler belirlenmiştir.¹⁴⁶

Kozaklar bölgedeki ilk Rus yerleşimcilerdi. 20. yüzyılın başlarında Kozaklar Omsk piskoposluk bölgesindeki cemaatçilerin büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Bunun öncesinde 18. yüzyılda İrtiş nehri boyunca Sibiry hattını oluşturan kaleler inşa edilmiştir. 1716 yılında Omsk, 1718 yılında Semipalatinsk, 1719 yılında Ust Kamenegorsk ve 1720 yılında Pavlodar kurulmuştur. İmparatorluğa askerlik hizmeti sağlayan bu köylü- asker Kozak grupları inşa edilen kalelerde yaşamışlardır. Yetkililer bu topluluklara toprak parçaları vermiştir. Bölge Kozaklardan başka suçluların ve siyasi sürgünlerin merkezi haline gelmiştir. 1744 yılında ölüm cezasına güvenmekten vazgeçmiş olan yetkililer tarafından Sibiry bu dönemde sürgün cezalarının uygulandığı yer olmuştur. 1861 yılında serflerin özgürleşmesi ile Batı Sibiry'ya göç eden Rus nüfusu artış göstermiştir. Bölgedeki Rus nüfusunu oluşturan bir diğer grup da dinî muhaliflerdir. Rusya'dan dinî muhaliflerin ve mezhepçilerin sürgün edilmesi ve bu grubun göç etmesiyle bölgeye yerleşen gruptur. Eski inananlar olarak adlandırılan bu grup gerçek Ortodoksluk olarak gördükleri dinî anlayışlarını uygulayabilmek için imparatorluktan kaçıp bu bölgeye yerleşmişlerdir. Ayrıca 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar mürted olarak görülen bu gruplar devlet tarafından sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra kurulacak olan Omsk piskoposluğunun yetki alanına giren bölgelere gelip yerleşen bu gruplar bölgede eski inanan nüfusunu oluşturmuşlardır. Eski inanan grubu ile birlikte mezhepçiler de bulunmaktaydı. Mezhepçiler Ortodoks kilisesinden ayrılanları ifade ediyordu. İmparatorluk yetkilileri Skoptsy, Doukhobors, Molokan, Baptistler gibi mezhepçi ve muhalifleri bölgeye sürgün etmiştir. Yetkililer her ne kadar bu grupları bölge için çalışkanlık ve tutumluluk gibi güçlü sömürge yetenekleri olarak görse de zamanla mezhepçi ve muhalif grupların bölgedeki varlığı Ortodoksluk için tehlike olarak görülmüştür.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Ercilasun, G. (2008). *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bışkek, s. 35-38

¹⁴⁷ Friesen, A.E. (2020). *Colonizing Russia's Promised Land: Orthodoxy and Community on the Siberian Steppe*, University of Toronto Press, s. 14-16

Bu durumun sebebi 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde artık birçok yetkilinin Ortodoks kilisesi üyeliğini Rus milletine mensup olmanın bir kısaltılması olarak görmeleridir. Bu yüzden Ortodoks kimliklerini bir kenara bırakıp başka mezheplere meyleden yerleşimcilerin sadık olmadıkları ve bu nedenle siyasi olarak güvenilmez oldukları ima edilmiştir. Hatta bu durum Ortodoks misyonerlerin faaliyet raporlarına dahi geçmiştir. Omsk Piskoposluğunun yetki alanına giren bölgede Ortodoks olmayan bir diğer grup ise Kazaklar yani Müslümanlardı. Yetkililer Kazakların dinî kimliklerinin siyasallaşması ile onların bozkırda daha sağlam tutunabilecekleri görüşündeydiler. Rus yetkililer bölgede dinî kimliğin siyasallaşması ile İslam, mezhepçilik ve Ortodoks yerleşimi ile ilgili konuların iç içe geçtiğini görmüşlerdir.¹⁴⁸

Piskoposluk liderlerine göre mezhepçilik günden güne büyüyordu. Piskopos Gavril Kutsal Sinod'a bir rapor sunarak, mezhepçilerin mezheplerini her yerde yaydıklarını özellikle tren vagonlarında, aktarma istasyonlarında kendi dinî öğretilerini anlattıklarını belirtmiştir. Kilise yetkililerine göre tren yolu istasyonları imparatorluk için bu konuda bir açık oluşturunuyordu. Bu yüzden kilise yetkilileri bazı tren istasyonlarını mezhepçiliğin dönüm noktası olarak tanımlamışlardır.¹⁴⁹

Omsk Piskoposluğundaki yetkililer imparatorluğun bölgedeki kültürel ve siyasi çıkarlarını korumak için Ortodoksluğu bir kale olarak görüyorlardı. Bu yüzden hem Rus yerleşimcilerin İslam'a geçişini engellemek hem de Ortodoks sakinlerin mezhep değiştirmesinin önüne geçmek için önleyici tedbirler uygulanmıştır. Serfliğin kaldırılmasının hemen ardından Rus köylülerinin Kazakistan'a yerleşimi hız kazanmıştır. Bu yüzden Rusya İmparatorluğu ve Rus Ortodoks kilisesi Hristiyanların yoğun yaşamadığı bir yerde bulunan yerleşimcilerin dinî hayatını ihmal etmemeye çalışmıştır. Burada yürütülen misyonerlik faaliyetleri hem İslam'a karşıt bir propaganda hem de Rus yerleşimcilerin mezhepçiliğe ve bölünmeye karşı korunmasını içeren eşit bir mücadeleyi içeriyordu. Rus halkının kilise haraçlarından bıkmış olması ve halkın kilisenin manevi desteğini görememesi mezheplerin yayılmasına yol açmıştır. Mezhepçilerin yaşamak için seçtikleri yerler ulaşılması zor

¹⁴⁸ Friesen, *a.g.e.*, 2020, s. 126-127; Almanca konuşan Baptistlerin mezheplerini yayarken bu mezhebi seçen kişileri Alman kültüründe bir araya getirmesi meselesi Ortodoks olmayan inançların Sibirya'ya gelişi bölgenin imparatorluğa entegrasyonuna bir tehdit olarak algılanmıştır. Bknz: Friesen, *a.g.e.*, 2020, s.126

¹⁴⁹ Friesen, *a.g.e.*, 2020, s.134-135

olan ve etrafı dağlarla çevrili olan bölgelerdir. Misyonerlere göre böyle bir yer seçmelerinin sebebi hem kendi inançlarını, mezheplerini korumak hem de devlet görevlilerinden kaçmak içindi. Mezheplerin yayılmasına sebep olan amiller tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak din adamlarının hazırlıksız olması da mezheplerin yerleşimci Ruslar arasında yayılmasını engelleme konusunda etkisiz kalmalarına sebep olmuştur. 1887 misyoner kongresinde çok sert önlemler söz konusu olmuş fakat Rus halkı tarafından sert bir şekilde karşılanmıştır. Bu yüzden bu önlemlerin uygulanmamış olması daha ağır basmaktadır. 1891 yılında düzenlenen sonraki misyonerlik kongresinde ise şizmatiklere yönelik misyonerlik faaliyeti yapılması düşünülmüştür. Buna göre ibadetler, kilise hizmetleri ve ayinlerine dikkat edilmesi, eski ve dokunaklı şarkılara bağlı kalmak, yabancı bir kiliseye ait olan şarkılardan uzak durmak yönünde bazı uygulamalar geliştirilmiştir. Ayrıca şizmatiklerle mücadele etmek için onların düşüncelerinin dikkatle dinlenmesi ve Ortodoksluk üzerinde kısa bir konuşma ve açıklamalar yapılması kararı da Orenburg Ruhani Birliği tarafından alınmıştır. Misyonerlerin ise bölgede zararlı öğretileri yayan kitapları ve bu türden olaylar hakkında piskoposluk yetkililerine haber vermesi gerekiyordu. Bölge rahiplerine de şizmatiklerin ve mezhepçilerin kaydını tutma talimatı verilmiştir. Mezhepçiler arasında yapılan çalışmalar sonucu Misyoner Cemiyetinin 1912 yılındaki raporuna göre 6622 eski inanan Ortodoksluğa yeniden katılmış fakat 4249 kişi de Ortodoksluktan uzaklaşmıştır. Şizmatikler sadece kilise ve bakanları değil aynı zaman da Çar aleyhine de yorumları vardı. Misyonerlerin aktardığı üzere şizmatikler kiliseye mensup kişileri kendi taraflarına çekmeye çalışıp Ortodoksluğa baskı yapmaya başlamışlar ve misyonerler onların kiliseye ve imparatorluğa verdiği zararı dikkate alıp bu gruplarla mücadele etmişlerdir.¹⁵⁰

İlerleyen zamanlarda Omsk piskoposluğunun yetki alanına girecek olan Akmola ve Semipalatinsk topraklarında Rus yerleşimlerinden önce çoğunlukla Kazak boyları yaşıyordu. Straganov ailesinden Ermak Timofiyev ve paralı Kozak gruplarının bölgeye düzenledikleri ilk seferinden sonra Ortodoks Kilisesinin de kurumsal yapısı Sibirya topraklarında yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. 1621 yılında Sibirya'nın ilk Başpiskoposu olan Kiprian, Tobolsk'a gelmiştir. Kiprian yerli halk için kiliselerin

¹⁵⁰ Sadvokasova, Z.T. (2022). "Missionerskaya Diyatelnost Sredii Raskolnikov V Kazakstanye (Vtaraya Palavina XIX- Naçala XX Veka), *Vestnik İvanovskaya Gasudarstvennaya Universiteta*, Issue 1, s. 115-121

yapılması ve Ortodoks dinî faaliyetler için çaba sarf etmiştir. Kilise inşası üzerinden bölgede Ortodoks temeline dayanan bir gelenek oluşturmak amaçlanmıştır. İmparatorluğun merkezinden ayrı olan yerlerde Rus kontrolü altında kültürel ve demografik çalışmalar ile bölgenin kazanılması konusunda kilise önemli görevlerde bulunmuştur. Kilisenin bölgedeki varlığı zaman zaman imparatorluk merkezinde alınan kararlar ile değişikliğe uğramıştır. Büyük Petro döneminde misyonerlik faaliyetleri aktif bir şekilde sürdürülmüş olmasına karşın II. Katerina döneminde Kazakları kendi tebaaları haline getirmek ve yerleşik yaşama geçmelerini sağlamak için İslamî müesseseler ve Müslüman din adamları bir araç olarak kullanılmıştır. Kazakların Orenburg Müftülüğü gibi İmparatorluğa bağlı bir kurumda olup ruhanî yaşamlarının gözetim altında tutulması gerekli görülmüştür. Bu sebeple II. Katerina döneminde Sibirya'daki kilise topraklarına el konularak kiliseler feshedilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde bozkır bölgesinin imparatorluğa entegrasyonu konuları gündeme gelmiş ve bu durum yetkililerin Akmola ve Semipalatinsk bölgelerinde daha az cami bulunduğu ve Türkistan'da yaşayan diğer Müslümanlar gibi fanatik olmadıkları kanaatine varmalarına sebep olmuştur. Böylece misyonerlik uygulamalarının bozkırda başlaması için harekete geçmişlerdir.¹⁵¹

Rusya İmparatorluğu ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olmak ve bölgeyi merkeze entegre etmek için Rus yerleşimcilerden faydalanmıştır. Rusya İmparatorluğu ilk olarak sınır hatlarında inşa edilen kalelerde Kozak adı verilen Slav asıllı asker köylü gruplarından faydalanmıştır. İlerleyen süreçlerde Rusya İmparatorluğu'nun serfligi kaldırmasıyla birlikte daha fazla Rus köylüsü Sibirya ve Kazak Bozkırına göç etmiştir. Bu göç hareketleri büyük çoğunlukla yetkililerin yönlendirmesi ile olmuştur. Bölgeye sadece Ortodoks Ruslar değil aynı zamanda eski inanan ve mezhepçi olarak adlandırılan gruplar da gelmiştir. Bu grupların bölgede Ortodoks kilisesine ve İmparatorluğa karşı eylemleri söz konusuydu. İmparatorluk ve Çar aleyhinde faaliyetlerde bulunan ve diğer Rus gruplarını etkileyen bu mezhepçilere karşı bölgede Rus Ortodoks kilisesi çeşitli önlemler almışlardır. Sibirya ve Kazak topraklarında yapılan Rus kilisesi, bölgeye göç ettirilen grupların ve Müslüman Kazakların dinî açıdan Ortodokslukta eşitlenerek merkeze entegre etmeyi amaçlamıştır. Rus kilisesi mezhepçiler ve eski inanan gruplarından başka konargöçer

¹⁵¹ Friesen, *a.g.e.*, 2020, 14-19

bir şekilde yaşayan Kazakları da hedef tahtası haline getirerek imparatorluğun sadık birer vatandaşı haline getirmeyi amaçlamıştır.

5.2. Kazak Boylarına Yönelik Misyon Faaliyetlerinin Gelişimi

Kazak boylarına yönelik misyonerlik faaliyetleri 19. yüzyılın sonlarından itibaren sistemli bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır. Bunun öncesinde 17. yüzyılda münferit olarak Hristiyanlığa geçen Kazaklar da olmuştur. Bu durum Ceti Cargı hükümlerinden de anlaşılmaktadır. Ceti Cargı’da “*Hristiyan olan bir kişinin tüm mal varlıkları akrabalarının olacaktır*” hükmü yer almaktadır. Misyonerlik faaliyetlerinin Kazaklar arasında yavaş ilerlemesine ek olarak bazı bürokratik engeller de söz konusuydu. 1804 tarihinde onaylanan kanuna göre rahiplerin Orenburg Sınır Komisyonunun izni olmadan Kazakları vaftiz etme hakkı bulunmamaktaydı. Rahiplerin komisyondan herhangi bir engel olup olmadığını sormaları gerekiyordu. Çocukların vaftizi için ailesinin yanı sıra kabile büyüklerinin de yazılı olarak izninin alınması şartı getirilmişti. 19. yüzyılın ortalarından itibaren şartlar gereği Kazakların sınır boylarındaki yerleşim yerleri Başkurt bölgesi ve çevresinde olmuştur. 1846 yılından itibaren Sibiry Ordusuna Kazakların alınmasına izin verilmiştir. Kazakların orduya katılması için vaftiz olmak şartı bulunmaktaydı. Bununla birlikte din değiştirenlere imparatorluk mevzuatı gereği ekonomik yardımların, vergi muafiyetinin ve nakit yardımının olması Kazaklar arasında Ortodoksluğa geçmek isteyenlerin sayısının artış göstermesine sebep olmuştur. Vaftiz olan Kazakların çoğunluğu hayvanlarını kaybeden parasız kalan ve Ruslar arasında yaşayan kişilerdi. 1838 yılında 21, 1839’da 25, 1840’ta 27, 1841’de 28, 1842’de 23, 1843’te 14, 1849’de 16, 1850’de 24, 1851’de 19, 1852’de 12, 1853’te 30, 1854’te 14, 1855’te 11, 1856’da 17, 1857’de 16, 1858’de 19, 1859’da 12, 1860’ta 8, 1861’de 10, 1862’de 11, 1863’te 10, 1864’te 13 kişi vaftiz edilmiştir.¹⁵²

1808 yılında Kazak Bozkırında yoksul Kazaklardan çocuk satın alınmasına dair bir karar ile çocuk satışı yasal hale getirilmiştir. Her ne kadar 1825 yılında bu karar yürürlükten kaldırılrsa da kız çocuklarının satın alınmasına ve takas edilmesine izin verilmiştir. Satın alınan kız çocukları Rus kültürünün ve geleneklerinin olduğu bir ortamda büyütülmüş ve doğal olarak vaftiz edilmiştir. Ortodoks ile evlenmesiyle

¹⁵² Gorbunova, S.V. (2003). “Kreşeniye Kazakhi Rosiyskoy İmperii”, *Sentralnaya Aziya İ Sibir: Perviy Nauçniye Çteniya Pamyati E.M. Zalkinda*, s. 248-249

birlikte bu çocuklar aslında zaman içerisinde Kazak toplumu için kaybedilmiş ve Rus toplumu için kazanılmış oluyordu.¹⁵³ Yanlarında aileleri olmadığı için ve kendi kültürlerinden, geleneklerinden farklı bir ortamda büyütülen çocuklar doğal olarak yetiştirildikleri ortama hakim olan din, kültür ve alışkanlıkları benimsemişlerdir.

Kazakistan topraklarındaki misyon faaliyetleri hem Rus yerleşimcileri daha önce bölgeye gelen yerleşimcilerin mezhepçiliğine karşı korumak hem de Kazaklar arasında İslam'ın etkisini azaltmak için eşit derecede bir görev olarak görülmüştür. Kazaklar arasında din politikasının uygulanmasının sebeplerinden biri imparatorluğun Kazak topraklarındaki konumlarını sağlamlaştırmak içindir. Rus yetkililer sadece Kazak ileri gelenlerinin Rusya'ya sadık olmasının bu amacı gerçekleştirmek için yeterli olduğunu düşünmüyorlardı. Yerel idare halkın geneli için endişeliydi ve Kazakların sürekli korku ile baskı altında tutulması da mümkün değildi. Bu yüzden dinî bir politika izleyerek Ortodoks kilisesinin ve din adamlarının sadece yerleşimciler arasında değil Kazaklara da yönelmesi gerekiyordu. Kazakların Dini bölümünde açıkladığımız üzere Rus yetkililer Kazakların İslam dinî kaidelerine kayıtsız kaldıklarını ve dinî kurallardan habersiz olduklarını sıkça vurgulamışlardır. İmparatora ve onun dinine bağlı olan insanların sadakatli olacağı anlayışında olan yetkililer misyon faaliyetlerini teşvik etmişlerdir. Dinî politika konusunda Kazaklardan önce Tatarlar ve diğer bazı halklar üzerinde tecrübe sahibi olan Ortodoks din adamları Kazak boylarını Hristiyanlaştırma konusunda benzer sonuçların olacağını umuyordu. Öyle ki bazı münferit din değiştirmeler büyük başarılar olarak görülmüştür. 1828 yılında Tobolsk Piskoposluğu Bozkır bölgesinde bir misyon kurmak amacı ile öneride bulunmuştur. Ancak Batı Sibiry'a Genel Valisi İvan Veliaminov bu siyasetin henüz erken olduğu gerekçesi ile bu öneriyi kabul etmemiştir. Bu dönemde sınırlı olmak üzere misyonerlik çalışmaları yapılmıştır. Kazak bozkırının batı kısmı Orenburg Kırgız Oblastı'na bağlıydı ve bu bölgede 1855 yılından 1864 yılına kadar 127 Kazak, Sibiry'a Kırgız Oblastında ise 1860 yılından 1864 yılına kadar 109 Kazak Ortodoksluğa geçmiştir.¹⁵⁴

¹⁵³ Tulehanovna, *a.g.m.*, 2013, s. 1829-1830

¹⁵⁴ Sadvokasova, *a.g.m.*, 2022, s.115; Sadvokasova, Orazbayeva, *a.g.m.*, 2016, s. 3680 ; Tomohiko, *a.g.m.*, 2007 s.26; Kazak topraklarındaki misyon faaliyetleri zaman zaman bölge idarecileri tarafından reddedilmiştir. Halkın nasıl tepki vereceğinin tam olarak tahmin edilememesi ve bölgede Rus idaresine karşı ciddi bir direnişin meydana gelmesinden duyulan endişeler vardır. Çin'de meydana gelen isyanın bir benzerinin misyoner politikalara karşı çıkabileceğine dikkat çekmişlerdir. Bknz:Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s.36

Rus yetkililer Türkistan'ı daha iyi incelemek ve bölge üzerinde idare yasaları oluşturmak için Bozkır Komisyonu'nu (1865-1868) oluşturup komisyona bazı görevler yüklemişti. Buna göre Bozkır Komisyonu'nun Kazaklar arasında Hristiyanlığı yaymanın ve İslam dininin etkisinin nasıl azaltılabileceği yönünde araştırmalar yapılması isteniyordu. Bozkır Komisyonunun yaptığı araştırmalar sonucunda İslam'ın Kazak topraklarına köklü bir şekilde yayıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Batı Sibirya Genel Valiliği bölgesinde 32 tane resmi cami bulunduğu, Orenburg Genel Valiliğinde resmi olarak cami bulunmadığı fakat resmi olmayan camilerin olması gerektiği, bölgede mollaların bulunduğu ve bu mollaların da sadece Tatarlardan ibaret olmayıp Hz. Peygamberin veya ilk dört halifenin soyundan geldiklerini iddia eden ve hoca adı verilen Kazakların da bulunduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca komisyon II. Katerina dönemi politikalarını eleştirmiş ve Kazaklar ile Avrupa Rusya'sındaki Müslümanların ve İç Asya Müslümanlarının birleşip birleşmeyeceğinin önemli bir sorun olduğunu öne sürerek Ortodoksluğu yaymak için artık uygun zamanın geldiğini tavsiye etmiştir.¹⁵⁵

Kilisenin Volga bölgesinde Tatarların toplu bir şekilde İslam'a geri döndüğü yıllarda 1866 yıllarında St. Petersburg Misyoner Cemiyeti Kırgız (Kazak)misyonu kurmayı teklif etmiş ve 1870 yılında Kutsal Sinod bu öneriyi yinelemiştir. Buna karşılık Tobolsk Piskoposluğu geniş bir alana dağılmış olan Kazakları ve diğer Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetinin zor olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶

Çarlık Rusya 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bozkır bölgesinin imparatorluğa entegrasyonu ve katılması meselesini ciddiye alarak Kazaklar arasında misyonerlik çalışmalarının başlatılmasını gerekli görmüştür. Sibirya'daki misyonerlik faaliyetleri için 1885 yılında Irkutsk, Tomsk ve Kamçatka piskoposları ile sivil yetkililer kilise ve devlet ortaklığını görüşmek için bir araya gelmişler ve çeşitli kararlar almışlardır. Konseyin gündeminde Buryatların Hristiyanlaştırılmasından başka Kazaklar üzerinde uygulanması düşünülen misyonerlik faaliyetleri konuşulmuştur. Tomsk Piskoposu olan Vladimir Petrov Kazakların sözde Müslüman olduğu konusunda ısrar ederek Akmola ve Semipalatinsk eyaletlerinin bir misyon alanı oluşturduğunu ve bu yüzden Batı Sibirya'da yeni bir piskoposluk açılmasını desteklemiştir. Piskoposlar konseyde Kutsal Sinod'dan Omsk ve Transkbaykal olmak üzere iki piskoposluğun

¹⁵⁵ Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s.27

¹⁵⁶ Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s. 28

açılmasını gerekli görmüşler ve talepleri doğrultusunda Kutsal Sinod 1887 yılında bu piskoposlukların açılmasını kabul etmiştir. Irkutsk konseyinde yeni piskoposlukların açılması talebi ve Kutsal Sinod'un bu talebi kabul etmesine karşın Tobolsk piskoposluk yetkilileri bu kararı doğru bulmamışlardır. Tobolsk piskoposluk yetkililerine göre bir piskoposluk kurmak mali açıdan külfetliydi, ayrıca Hristiyanlığın yayılması için piskoposluk açmak yerine papaz piskoposluğu açıp bölgede bir süre deneyim elde etmenin daha iyi olacağını belirtmişlerdir.¹⁵⁷

1865 yılında Kutsal Sinod'un girişimleriyle Ortodoks misyoner vakfı kurulmuştur. 1869 yılında Kazan'da ilk kez kongre düzenlenerek bir tüzük kabul edilmiştir. Vakfın amacı Hristiyan olmayan kişilerin Ortodoks inancına dönüştürülmesi ve Ortodoks misyonlarına yardımcı olmak amacıyla açıldığı belirtilmiştir. Vakfın açılış tüzüğünde mevcut misyonların geliştirilmesi, misyonlara ait okulların açılması, Ortodoksluğa dönüşümler için ve yeni Hristiyan olanlar için yararlı olabilecek çeşitli kurumların oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Kazaklar arasında Hristiyanlığı yaymak için bazı bölgelerde şubeler açan cemiyetin faaliyet alanı 19. yüzyılın sonuna doğru genişlemiştir. Irkutsk bölgesinde yapılan misyonerler toplantısında bölgede iki piskoposluğun açılması kararı alınmış ve 1887 yılında bu karar kabul edilmiştir. Kazaklar arasında misyonerlik faaliyetlerini canlandırmak amacıyla 1895 yılında Omsk piskoposluğu açılmıştır. Omsk piskoposluk sınırları içerisinde Kırgız (Kazak) Ortodoks misyonu Tomsk Piskoposluğundan devralınmıştır.¹⁵⁸

Bozkır Genel Valisi Kolpakovskiy'in 1887-1888 yılındaki raporunda bozkır bölgesinin yönetimine dair geçici nizamnamenin getirilmesiyle Kırgızların yaşam tarzının büyük ölçüde kırıldığını aktarmış ve burada icra edilen reformların neticeleri konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Kolpakovski Kazakların volost idari birimlerine ayrılmasıyla örf ve adetlerin değiştiğini, Kazakların manevi temellerinin uygulanamaz hale geldiğini ve bununla birlikte eski ahlakî dayanaklarının sarsıldığını belirtmiştir. Kolpakovski bütün bu durumların Kazakların dinî konulara yönelmesini ve burada manevî bir dayanak aramasına sebep olacağını öne sürmüştür. Kolpakovski bu nedenle Kazaklar arasında İslam etkisinin yayılmasının da doğal olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden Kazaklar arasında Hristiyan etkisinin artması için

¹⁵⁷ Friesen, *a.g.e.*, 2020, s. 19-20

¹⁵⁸ Kudaibergenov, *a.g.t.*, 2019, s. 41; Friesen, *a.g.e.*, 2020, s.19-20; Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s.34 ; *Sbornik sbdnyy Pravoslavnikh Missiyakh I Pravoslavnavo Missionerskavo Obşitva*, Moskva, (1872), s. 3, 8

bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Kolpakovski'ye göre Kazaklar bölgedeki Rus idaresinin reformları sonucu yoksullaşıyordu. Yoksullaşan Kazaklar fabrikalarda ve tarımsal işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Kolpakovski bu grupları şanssız olarak nitelendirmiş ve bu grubun içinde bulunduğu durum sebebiyle Hristiyan dinî öğretileri kabul etmeye yatkın olduğunu dile getirmiştir. Bu yüzden Kolpakovski bu gruplar için özel yerleşim yerleri oluşturularak misyoner rahipler tarafından manevi olarak desteklenmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Kolpakovski'nin teklifine göre Ortodoks kilisesi dışlanmış olanlara özen göstermeliydi ve bazı tarım araç, gereçleri ve arazi verilerek bu grup (dışlanmış olan ve zengin olup göçebe hayatın zorluklarından bıkmış olan grup) Kazakların yavaş yavaş kalabalık köyler oluşturacaklarını düşünmüştür. Kolpakovski Hristiyan olmayı kabul edenlere nakit para ve hediyeler verilmesini tavsiye etmiştir. Kolpakovski bu öneriyi Kazakları Hristiyanlığa çekmek için önermiştir. Böyle bir önerinin sebebi Hristiyan olan Kazaklara yönelik bazı avantajlı durumlar ve Hristiyan olanlara özen gösterilmesi diğer Kazak grupları için cezbedici olabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.¹⁵⁹

Sonuç olarak Kazaklara yönelik misyon faaliyetleri 19. yüzyıla kadar yavaş bir şekilde ilerlemiştir. 19. yüzyılın başında Sibiry'a da misyon çalışmalarında önde gelen kişiler Kazaklar için misyon şubeleri kurmak istemiş fakat üst yetkililer henüz erken olduğu gerekçesi ile bu çalışmalara izin vermemişlerdir. Bozkır Komisyonunun Kazaklar üzerindeki araştırmaları sonucunda İslam'ın Kazak topraklarında yayıldığı, bölgede resmi olmayan camilerin ve mollaların bulunduğu bu yüzden Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin başlatılması gerektiği önerilmiştir. 19. yüzyılda Misyonerlik faaliyetlerine destek olmak için Ortodoks Misyoner Vakfı gibi çeşitli kurumlar oluşturulmuş ve bu kurumların açılmasının ardından Kazak topraklarına yakın yerlerde piskoposluklar açılmıştır. Bölgeye idareci olarak atanan valiler de misyonerlik politikalarını desteklemişler ve bu politikalara yön vermişlerdir. Bozkır Genel Valisi Kolpakovski Rusların bölgede icra ettikleri bazı düzenlemelerin Kazakların hayatını yaşanmaz bir hale getirdiğini ve bazı Kazakların yoksullaştığını belirtmiştir. Kolpakovski bu grup Kazaklara özel ilgi gösterilmesini, nakit yardımlar ve hediyeler verilerek Hristiyanlığa yaklaştırılması gerektiğini belirtmiştir.

¹⁵⁹ Sadvakasova, Z.T. (2021).“Materiali.TSGA RK Kak Istočnik Po İzučeniyu Missionerskoy Diytelnosti Pravoslavniñ Propovednikov (XIX-Naçalo XX Vekov), *Vestnik Kargu*, 3 (103) s. 103

5.3. Altay ve Kırgız Misyonlarının Misyonerlik Faaliyetleri

1828 yılında açılan Altay misyonunun yetki alanına giren bölgelerde Teleutlar, Kalmuklar, Kumanlar ve Kazak boyları yaşamaktaydı. Altay misyonu bölgedeki Altay gruplarının yanı sıra 1844-1848 yılları arasından kurulan Çörnıy-Anuy şubesi bölgesinde yaşayan Kazakları da hedef olarak belirlemişti. Böylece Altay misyonunda İslam karşıtı çalışmalar Çörnıy-Anuy şubesi üzerinde yoğunlaşmıştı. 1872 yılında 32'si Kazak olmak üzere 114 kişi vaftiz edilmiştir. Bu durum Altay Misyonunun Müslüman Kazaklar üzerinde deneyim kazanmasına sebep olmuştur. Ancak hala Kazaklara yönelik bir tedirginlik söz konusuydu ve yetkililer bu bölgede yaşanacak olan bir hoşnutsuzluktan endişe ediyorlardı. 1881 yılından itibaren misyonlara ait faaliyet raporlarında Kırgız Misyonu zikredilmekte olup çalışmaların önemine dair bilgiler verilmekteydi. Altay ve Kırgız Misyonun merkezi Biysk'te bulunmaktaydı ve her iki misyonda benzer özellikler taşıyordu. Bu durumun sebebi hedef aldıkları halkların yaşam tarzı ve özelliklerinin ortak olmasıydı. Kırgız misyonunun çalışmaları Altay misyonu örnek alınarak oluşturulmuş ve çeşitli bölgelerde Kırgız Misyonuna ait şubeler açılmıştır. 1882 yılında Kırgız Misyonunun çalışma alanı olarak ilk açılan şube Ust Kamenogorsk bölgesinde açılan Bukonskiy şubesidir. Şubenin ilk misyoneri daha önce Altay Misyonunda Çörnıy-Anuy şubesine başkanlık eden ve Kazaklar arasında misyonerlik tecrübesi olan Filaret Alekseyeviç Sinkovski olmuştur. 1890 yılında Kırgız Misyonunun ikinci şubesi İrtiş ve Narın Nehirlerinin kesiştiği Bolşenar bölgesinde oluşmuştur. Altay Misyonunda görev yapan rahip Stenav Borisov bu göreve getirilmiştir. Kırgız Misyonunun üçüncü şubesi Dolonskaya köyü olmuştur. 1892 yılında açılan dördüncü kamp ile Kırgız misyonunun faaliyet alanı Güney Altay bölgesinden Biysk'e kadar uzanmaktaydı. 1895 yılında Kırgız Misyonu Altay Misyonundan ayrılarak bağımsız bir statü kazandığında dört kamp ve bir bölümden oluşmaktaydı.¹⁶⁰

Kırgız Ortodoks Misyonunun çalışmaları iki alanda olmuştur. Bu çalışmalardan birincisi Rus yerleşimcileri İslam'a karşı korumaktı. Kilise din adamları Kazaklar arasında Ortodoksluğa geçenlerin sayısını artırmak için çalışmalar yürütürken beklenmeyen birtakım din değiştirmeler olmuştur. Bu din değiştirmeler Ortodoks

¹⁶⁰ Lisenko, Y. A. (2010). *Missionerstvo Ruskoy Pravoslavnoy Tserkvi V Kazakhstane(Vtoraya Plovina XIX- Naçalo XX V.)*, İzdatelstvo Altayskovo Gosudarsvennoy Universiteta, Barnaul, s. 56-60

Rusların bölge halkının etkisiyle İslam dinini kabul etmeleri şeklinde kendini göstermiştir. Bu yeni durum kültürlerarası etkileşimin istenmeyen bir sonucuydu. Bu yüzden Kırgız misyonunda yeniden düzenlemeler yapılmış ve Ruslar arasında geniş bir şekilde dinî propaganda başlatılmıştır.¹⁶¹

Kırgız dinî misyonunun ikinci çalışma alanı Ortodoksluğun Kazaklar arasında yayılmasını sağlamaktı. İlk misyoner şubeleri Sibiry Ordusunun Kozak yerleşimlerinin topraklarında açılan Kırgız misyonu ve 19. ve 20. yüzyılların başında Kazak bozkırının iç bölgelerine kadar ilerlemişti. Bununla birlikte Kazaklar arasında çalışmalar yapmış ve Rus yerleşimcilerin bulundukları köylerde şubeler açmışlardı. Kırgız Ortodoks Misyonunun faaliyetleri konusunda kesin bir sonuç elde etmek zordur. Ortodoks nüfus arasındaki dinî çalışmalar konusunda Omsk ve Tomsk piskoposlukları yıllık raporlarında Ortodoks nüfusun kilise ayinlerine karşı isteksizliklerini belirtmişlerdir. İkinci çalışma alanı olan Kazaklar arasında Ortodoksluğu yayma faaliyetlerinin de istenilen sonuca ulaşmadığı ortaya çıkmıştır.

162

Kazaklara yönelik misyoner yöntemlerde Ortodoks vaizler Kazak bozkırlarına bizzat giderek bazı uygulamalarda bulunmuşlardır. Özellikle Kazakların zor zamanlarında onlara yardımcı olmuşlardır. Ortodoks kilisesinin ve Rus inancının, tanrısının her şeye gücünün yettiğini göstermeye çalışmışlardır. Yani Hristiyanlığı kabul edince bütün dertlerin son bulacağı anlayışı oluşturulmak istenmiştir. Hamile bir kadının doğum sırasında kutsal haçın uygulandığı durumlar vardır. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Kazaklar, Hristiyanlık inancında kutsal olan suyu hayvanlarının üzerine dökerek korumak istemişlerdir. (Özellikle hayvanlarının ölümü sırasında) Bu şekilde din değiştirme vakaları olmuştur. Misyonlarda görev yapan misyonerlere ihtiyatlı davranmaları tavsiye olunmuştur. Böyle bir tavsiye verilmesinin sebebi bir Müslümandan istenmeyen tepkiler gelebileceği düşüncesi idi. Bu yüzden misyonerlerin yaptığı ziyaretin amacını gizlemesi ve açıkça dinî vaaz vermemesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun için misyonerlere, muhatabı olan Kazaklara köylerden geçerken tesadüfen oraya gitmiş gibi bir izlenim vermesi istenmiştir. Misyonerler görevlerini icra ederken özellikle Kazaklar arasından misyonerlik konularına yatkın

¹⁶¹ Lisenko, Y. A. (2011). "Pravoslavie i İslam: Praktiki Etnokonfessionalnoy Kommunikatsii Na Primere Ruskikh I KazahovVerhnevo Priiptışya (XIX- Naçalo XX B.)", *Vestnik Arheologii, Antropologii I Etnografii*, No 2 (15), s. 198

¹⁶² Lisenko, a.g.m., 2011, s. 198

ve din adamlarına bağı olan kişilere ihtimam göstermişlerdir. Yerlilerin kendi halkının dilini, geleneklerini ve ruh hallerini iyi bildiklerinden dolayı dinî propaganda için uygun zamanda harekete geçmeleri yerli vaftizliler için daha kolaydı. Bu kişiler Ortodoks vaizler için Rus misyonerlerden daha fazla değerliydi.

163

Bozkır Komisyonu, Kazaklara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin sadece din adamları ile değil sıradan Hristiyanların da Kazak aullarına öğretmen, hekim, seyyar satıcı olarak giderek dinî tebliğ yapmalarını tavsiye etmiştir. Bu kişilerin de Kazakça ve Tatarca İncil'i kullanarak misyon faaliyetlerine yardımcı olmaları gerekli görülmüştür. Kazak topraklarında Hristiyanlığın yayılması için misyonerler, din adamları ve diğer yetkililer faaliyetlerde bulunmuşlardır. 1863 yılında "Rusya'da Kutsal İncil'i Dağıtım Derneği" kurulmuştur. Bu yapının misyonerlik uygulamalarının geliştirilmesi, yeni misyonlar oluşturulması ve Hristiyan olmayanları vaftiz etmek üzerinde görevleri vardı. 19. yüzyılın bitimine doğru Kazakların Hristiyanlığa geçme durumlarında herhangi bir artış olmamıştır. Omsk piskoposluğu ve Kırgız Misyonunun faaliyetleri sonucu yılda 50- 60 Kazak vaftiz edilmişti. Hristiyan olan Kazakların büyük çoğunluğu ise Jatak adı verilen elinde besi hayvanı olmayan kişilerdi. Bu kişiler maddi kaygılar ve umutlar sebebiyle Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Aynı zamanda suç işleyen, akranları ile arasında olumsuz ilişki bulunan kişilerin de kasabalara kaçıp din değiştirdiği durumlarda olmuştur.¹⁶⁴

Altay ve Kırgız Misyonuna ait raporlarda misyoner rahiplerin Kazaklara yönelik misyon faaliyetlerinde çeşitli yöntemler uyguladıkları görülmektedir. Kendilerine hedef olarak seçtikleri Kazakların eğitim durumu ve onların bazı özelliklerini dikkate alarak yaklaşmışlardır. 1885 yılında yazılan bir rapora göre Marsek isimli bir genci Ortodoksluğa dönüştürmek isteyen misyoner rahip Kuran-ı Kerim ve İncil'den alıntılar yaparak çeşitli karşılaştırmalarda bulunmuştur. Marcek'in Tatar dilinde İncil'i okumasını ve bunu Rusçaya tercüme etmesini isteyen misyoner burada çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Misyoner Kuran-ı Kerim'deki ayetlerin aslında İncil'den alınmış olduğunu belirtmiştir. Hatta daha önce İncil'de geçen ibadetlerin,

¹⁶³ Sadvokasova, Orazbayeva, a.g.m., 2016, s. 3682; Efrem, E. (1900). *Zapiski Missionera Bukonskogo Stana Kirgizkoy Missi Za 1892-1899gg*, S.Petersburg, s. 62

¹⁶⁴ Tomohiko, a.g.m., 2007, s. 28,37; Sadvokasova, Orazbayeva, a.g.m., 2016, s. 3684

uygulamaların ve ölümlerin dirilişinin Kuran'ı Kerim'den önce İncil'de yer aldığı ancak Kuran'ın bunları kimsenin bilmediği unsurlar olarak sunduğunu belirtmiştir. Kuran'dan çeşitli ayetler okuyan misyoner rahip örnekler vererek çelişkiler bulunduğunu ve Müslümanlara Kuran'da emredilenlerin tanrıyı memnun etmediğini açıklamıştır.¹⁶⁵ Misyoner rahip bir başka Kazak genci ile yaptığı görüşmede abdest gibi İslamî uygulamaları eleştirmiş bununla birlikte ellerin ve ayakların değil ruhun ve kalbin temiz olması gerektiğini açıklayarak hedefteki kişiyi bu şekilde sorgulamaya yönlendirmiştir.¹⁶⁶

Misyoner uygulamalarının vaftiz edilen kişiler üzerinde kalıcı olması için vaftiz edilenlerin sürekli dinî vaazlara maruz kalması gerekiyordu. Bunun için misyon şubelerinde sürekli olarak dinleyicilerin manevî ihtiyaçlarına göre kilise vaazları yapılmış, bölge halkının dilini bilmeyen misyonerler ise çeviri kitapları kullanarak vaaz vermişlerdir. Misyonerler çoğu zaman akşamları yeni vaftiz edilenleri evlerinde ziyaret ederek duaları öğretmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda misyonerler bazı zamanlar yolculuk yaparak çeşitli yerlerde bölge halkına dinî vaaz vermişlerdir. Bu durum faaliyet raporlarında misyonun başarısı olarak değerlendirilmiştir.¹⁶⁷

Kırgız misyonunun faaliyetleri bu şekilde ilerlerken bölgede halen yetkililer tarafından Kazak bozkırında misyoner faaliyetlerin başarıya ulaşması için hassas ve itidalli davranılması gerektiği vurgulanıyordu. 1891 yılında piskoposluk yetkilileri Tobolsk Piskoposluğunun güneyinde bulunan Karkaralı, Akmolâ ve Atbasar bölgelerinde üç misyoner şubenin açılması için dilekçe vermişlerdir. Mali sorunların çözümü ile 30 Nisan 1894 yılında şubelerin açılışına onay verilmiştir. Şubelere bir misyoner rahip, bir öğretmen ve bir tercüman atanmıştır. Ancak kadro eksikliği ve mali sebepler ile öğretmenin görevleri çoğunlukla misyoner rahip veya tercüman tarafından yerine getirilmiştir. Şubelerin açılışı 1895 yılında Omsk Piskoposluğunun açılışıyla aynı zaman denk gelmiştir. Tomsk ve Tobolsk Piskoposluklarının yetki alanına giren Kırgız şubeleri Omsk Piskoposluğunun yetki alanına devredilmiştir. Böylece oluşumu 1895 yılında tamamlaman Omsk Piskoposluğu yetki dairesinde

¹⁶⁵ *Missionerstvo Na Altaye İ Kırgızskoy Stepi V 1885 Godu*, (1886). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuşina, s. 81-83

¹⁶⁶ *Missionerstvo Na Altaye İ Kırgızskoy Stepi V 1885 Godu*, (1886). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuşina, s. 87

¹⁶⁷ *Missionerstvo Na Altaye İ Kırgızskoy Stepi V 1885 Godu*, (1886). Tomsk, Tip Mihaylova i Makuşina s. 55-56, 3

olan Kırgız Misyonunun çalışma alanı bozkır bölgesinin Semipalatinsk ve Akmola bölgeleri ile Altay bölgesine kadar genişlemiştir. Bu misyonunda esas görevi İslam'ın Kazaklar arasında yayılmasının önüne geçmektir. Bunun için seyahatler yaparak Kazaklarla dinî konuşmalar yapmak, vaftiz olanların dinî ve ahlakî durumlarına öncelik vermek, misyon şubelerinin yerleşimlerini sağlamak ve kilise ayinlerine uyulmasını yerine getirmek gibi çeşitli görevleri vardı. Artık misyonerlerin Kazakları vaftiz ederken herhangi bir yetkiliden izin alma zorunluluğu bulunmamaktaydı. 1911 yılına kadar Kırgız Misyonu bünyesinde ihtiyaç dahilinde yeni şubeler açılmış ya da açılması planlanan şubeler açılmamıştır. Kutsal Sinod tarafından açılışı onaylanan ve mevcut olan Akmola ve Karkaralı şubesi 1895 yılından itibaren raporlarda bahsedilmemiştir. Bu misyonların faaliyete geçmek için zamanlarının olmadığı görüşü ağır basmaktadır. 1895 yılında Akmola bölgesinde açılan Aleksandrovskiy kampı 1901 yılında Akmola'ya 60 km uzaklıktaki bir yere taşınmıştır. Atbasar bölgesindeki misyon ise faaliyetlerine devam etmiş fakat daha sonra başka bir köye taşınmıştır. Böylece Omsk Piskoposluğunun Kırgız Misyonu bünyesinde açılan şube sayısı dokuzu geçmemiştir.¹⁶⁸

Kırgız misyonunun diğer çalışma alanı Rus yerleşimcileri İslam'a karşı korumaktır. Kazaklar arasında Ortodoks misyonerlik çalışmaları yerine getirilirken beklenmeyen bazı din değiştirme olayları olmuştur. Bu din değiştirme vakaları Rusların bölge halkının etkisiyle İslam dinini kabul etmeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Ruslar tarafından kültürlerarası etkileşimin istenilmeyen bu sonucu karşısında Kırgız misyonunda yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Rahip F. Sokolov bölgeye bir gezi düzenlemiş Kazaklardan 23 kişiyi vaftiz ederek bölgede Ortodoks misyonunun açılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. 19 Ağustos 1893 yılında Orenburg Piskoposluğunda misyon şubeleri açılması kararı Sinod tarafından onaylanmıştır. Bu misyonun açılmasının başka bir nedeni F. Sokolov'un Turgay bölgesinde ziyaret etmiş olduğu Rus yerleşimcilerin dinî ve kültürel durumlarındaki değişikliklerdi. F. Sokolov bölgeye göç eden Rusların mali sorunlar sebebiyle Kazakların yanında işçi olarak çalıştıklarını görmüştür. F. Sokolov bu grupların Rus kültüründen uzaklaşarak Kazak adetlerini benimsediklerini, Müslüman Kazakların Ruslara baskı yaptığını ve böylece Ruslar arasında İslam'a geçişlerin olduğunu açıklamaktaydı. F. Sokolov'un

¹⁶⁸ Lisenko, *a.g.e.*, 2010, s. 63-66

aktardığı bu bilgiler Piskoposluk yetkililerinin ve Misyoner Cemiyetinin Orenburg Komitesi üyelerinin endişelenmelerine sebep olmuştur. Komite toplantısında Rus çocukları için yatılı okul açılması ve bu okul mezunlarının gelecekte Kırgızlar arasında Hristiyanlığı yaymak için görevlerde bulunacağı fikri ortaya atılmıştır. Bu yüzden Orenburg Piskoposluğuna bağlı olan Kırgız Misyonunun faaliyetleri geniş bir şekilde tanımlanmıştır. Kırgız Misyonu çalışanları hem Kazak nüfus arasında İslam'ın etkisini sınırlamak hem de bölgedeki Rus köylüler arasında Ortodoks inancının sağlamlaştırılması ve Müslüman Kazakların etkisinden korumaya yönelik çalışmalar yapması üzerine görevlendirilmiştir.¹⁶⁹

1905 yılına kadar Orenburg Piskoposluğunda beş şube açılmıştır. Bu şubelerde misyonerler hem Müslümanlar arasında Ortodokslik propagandasını yapmak hem de Rus nüfusunu Ortodoks inancında bir araya getirmek üzere iki görevi birleştirmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ortodoks misyonların gelişim sürecinde bozkır bölgesinde aynı anda iki Kırgız misyonu oluşmuştur. İlk kurulan misyon Akmola ve Semipalatinsk bölgelerinde diğer misyon Ural ve Turgay bölgesinde faaliyet göstermiştir. Omsk ve Orenburg Piskoposluklarındaki etnik ve mezhepsel farklılıklar Kazaklar konusunda hedeflerin belirlenmesinde tutarsızlığa sebep olmuştur. Omsk Piskoposluğu Kazak nüfusu arasında çalışmalarını sürdürürken Orenburg Piskoposluğu Kazakların yanı sıra Müslüman Kazakların etkisine giren Rus nüfusunu da çalışma alanına dahil etmiştir.¹⁷⁰

1869 yılında Türkistan Genel Valiliğinin Semireçenk ve Sır Derya bölgelerinin bir parçası haline gelen yerde Türkistan Piskoposluğu kurulmuştur. Türkistan Valiliğinin Müslüman nüfusun dinî yaşamına müdahale edilmesine karşı çıkan politikaları neticesinde Ortodoksluğun yerel Kazaklar arasında yayılmasını sağlamayı organize etme görevleri olmamıştır. Bölgede Semireçenk misyonunun faaliyeti Çinli göçmenleri kontrol altında tutmak yönünde geliştirilmiştir.¹⁷¹

Ortodoksluğa geçen Kazaklara bazı ayrıcalıklar da tanınmıştır. 1868 yılında yayımlanan Ural, Turgay, Akmola, Semipalatinsk bölgelerinin yönetimine ilişkin *Kırgız Halkının Haklarına Dair* yönetmelik Kazaklara verilen haklar üzerinedir. Buna göre; Hristiyanlığa geçen Kırgızların hakları korunacak, Rus yerleşim

¹⁶⁹ Lisenko, *a,g,m*, 2011, s. 198; Lisenko, *a,g,e*, 2010, 70-73,

¹⁷⁰ Lisenko, *a,g,e*, 2010, s. 77-80

¹⁷¹ Lisenko, *a,g,e*, 2010, 88-89, 95

yerlerinde ya da kendi topluluklarında kalmalarına izin verilecek, vaftiz olan kişiler belirlenen topluluklardan izin almaksızın şehir ve köy topluluklarına atanma hakkı elde edeceklerdi. Hristiyanlığı kabul eden Kazakların eski dindaşlarıyla aynı yerde yaşamaları zor bir hale gelmişti. Ayrıca Hristiyanlığı yeni kabul eden Kazakların Ruslarla aynı köyde yaşamaları onların kültürel ve sosyal uyumunu kolaylaştırması ve uyum sağlaması için gerekli bir koşul olarak görülüyordu. Aynı bölgede vaftiz edilmiş Kazaklar Rus kültürüne, yaşam biçimine ve Rus diline alışacaktı. Kazakların da bu şekilde yerleşim sürecine dahil olması beklenen bir olguydu. Misyonerler sadece ruhanî olarak değil maddî olarak da misyon faaliyetlerini geliştirmek için yetkililerden taleplerde bulunmuşlardır. Kazakların yaşam biçimlerinin dikkate alan misyonerler Hristiyanlığı kabul edenlere ev, hayvanlar (sığır) ya da tarım aletleri vermeye çalışmışlardır.¹⁷²

Sınır hatlarında Rus ve Kazaklar arasındaki karşılıklı ilişkiler dinî, kültürel değişime sebep olmuştur. Konargöçerlerin Hristiyanlığı kabul etmesinin temel sebebi maddi ve ekonomik faktörlerdi. Konargöçer yaşam tarzından dolayı Kazaklar için meralar büyük bir öneme sahipti. Mera alanlarının idareler tarafından kamulaştırılması Kazakların ekonomik olarak büyük sorunlarla yüzleşmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda Kazaklar diğer Kazaklardan (Kozak) iş alarak çalışmaya başlamışlardır. Jatak adını alan bu gruplar süreç içerisinde göçebe aul ile yakınlıklarını ve bağlarını kaybederek Kazak yerleşimlerinde kalıcı olarak yaşamaya başlamışlardır. Bu durum Hristiyanlığın maddi ve ekonomik durumlarını iyileştirmeye çalışan kişiler tarafından kabul edildiğini göstermektedir. Bir Rus yerleşim yerinde veya Kazak köyünde belirli bir süre kalmış olan Kazaklar Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Din değiştirdikten sonra Ortodoks işverenin himayesi altında olan Kazaklar bazı sosyal güvenceler, yüksek ücretler almışlardır. Ortodoksluk, ekonomik durumlarını düzeltmeye çalışan yoksul Kazaklar tarafından kabul ediliyordu. Bazı verilere göre 1860 yılında Omsk ve Petropavlovsk bölgelerinde 28 kişi, 1861 yılında on yedi, 1863'te 36, 1864 yılında ise 6 kişi vaftiz edilmiştir.¹⁷³

¹⁷² Tulehanovna Sadvakasova, *a.g.m*, 2013, s. 1830; Lisenko, *a.g.m*, 2011, s. 198; Sadvokassova, Z.T., Kabuldinov, Z.Y., Margulan, A.S. Orazov, R.E. (2022), "Methods Of Missionary Activity Of Orthodox Preachers Among Kazakhs In The XIX Century", *Bylye Gody* 17(1), s. 137

¹⁷³ Lisenko, *a.g.m.*, 2011), s. 196-197; Makalede geçen diğer Kazak ifadesi aslında Rus asıllı olan ve Kozak olarak adlandırılan gruptur.

Kazakların din değiştirmesinin en önemli sebeplerinden birisi sosyo-ekonomik şartların kötüleşmesi idi. Misyonerlik faaliyetlerinde Hristiyanlığı kabul eden Kazaklara sağlanan maddi avantajlar öne çıkarılıyordu. Örneğin Hristiyanlığı kabul eden yaşlı Kazaklara üç yıl süresince beş ila on ruble ve vergi ayrıcalıkları teklif edilmiştir. 1822 yılında çıkarılan kararname ile vergi ayrıcalığı üç yıldan altı yıla çıkarılmıştır. Bununla birlikte 1836 yılındaki kararname ile vaftiz olanlara yirmi beş ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. Vaftiz edilen yaşlı kişiler de Rus köylerine gönderilmişlerdir. Bu şekilde din değiştiren Kazakların akrabalık yakınlığı ortadan kaldırılarak aidiyetlerin değişmesi amaçlanmış hem de akrabalarının din değiştirme sebebiyle kişiyi kınama ve dışlama durumundan kurtulma fırsatı vermiştir. Böylece geleneksel toplum ve kültürel ortamın değiştirilmesi söz konusu olmuştur.¹⁷⁴

Kazak çocuklarına önem verildiği gibi Kazak kadınlarına da misyonerlik bağlamında özel ilgi gösterilmiştir. Çıkarılan yasalarda vaftiz edilen kadının eğer evli ise İşlam inancındaki eşi ile evliliğin feshedildiğine dair kararlar vardır. Kazaklarda aile içinde erkeklerin ön planda olması aslında bu yasaların çıkarılırken Kazak geleneklerinin göz ardı edildiğini göstermektedir. Bu konuyla ilgili olarak yetkililer Kazak kadınlarının Rus kültürü ve Ortodoksluk çerçevesinde yetiştirilmesi ile kendilerinin bir müttefiki olacağını tasavvur etmişlerdir. 1877 yılında Hristiyan olan bir Kırgız Mariya Kabanova ismini almış ve vaftiz edilen Kazakların sayısını artırmaya çalışmıştır. Ortodoks Misyonerlik Cemiyetinden ödenek alan bu kadının girişimleri ile beş erkek ve beş kadın olmak üzere 10 kişi vaftiz edilmiştir. Kendi halkının dilini ve geleneklerini bildiği için Rus misyonerlerden daha etkili olma şansına sahip olan Mariya Kabanova konuşma yaptığı kişilerin güçlü ve zayıf yanlarını tespit edip ona göre hareket edebiliyordu. Kazak kadınlarından sonra Kazak erkeklerinin de Hristiyan inancına yaklaştırılması için bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Tobolsk piskoposluğunun kısa bir makalesinde Kazak erkeklerinin içkiye ve votka kullanımına alıştırılmasının Ortodoksluğa geçenlerin sayısını artıracağını öne sürmüşlerdir. Bunun için Kazak erkeklerinin Rus kadınlarıyla evlenmesi, içkinin hazırlanması ve içilmesinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Rus-Kazak ailelerinde böyle bir evlilikten doğan bir çocuğun da kolayca

¹⁷⁴ Yerekesheva, L. (2014). "Of Culture and Religion: The Conversion Into Christianity in the XIXth-Century Kazak Steppe (1800-1850)", *Cahiers d'Asie Centrale*, Issue 23, s. 124-125

Hristiyan olacağını vurgulamışlardır.¹⁷⁵ Yerli misyonerlerin Rus misyonerler için önemli olduğunu yukarıda belirtmiştik. Mariya Kabanova bu bağlamda bir örnektir. Mariya Kabanova'nın ait olduğu toplumun hem bireysel hem toplumsal olarak psikolojik olarak tahlil etmesi ve ona göre hedeflerini uygulamak için harekete geçmesi Rus misyonerlere göre çok daha kolaydı.

Velhasıl 1882 yılında Kırgız misyonu Altay misyonu bünyesinde oluşturulmuş ve Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerine başlamıştır. Kırgız misyonu kurulmadan önce Altay misyonu Müslümanlara yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Kırgız misyonu, Altay misyonu örnek alınarak oluşturulmuştur. Bölgede görev yapan misyonerler Kazakların daha fazla İslam'a yönelmesini engellemek ve vaftiz olmalarını sağlamak üzere görev yapmışlardır. Akmoła ve Semipalatinsk bölgelerinde yoğunlaşan Kırgız misyonları rahipleri Kazaklara yaklaşımında itidalli davranmışlardır. Kazaklara yönelik misyon faaliyetinde misyonerlerin farklı yaklaşımları olmuştur. Misyonerler bazı Kazaklarla ilmi sohbetler yaparken başka bir grup Kazaklara da onların zor durumlarında yardım ederek etki alanına çekmeye çalışmışlardır. Misyon faaliyetleri için dinî vaazlara da çok önem verilmiştir. Misyoner rahiplerin seyahatler yaparak Kazakları boş bırakmamaları tavsiye olunmuştur. Kazaklara yönelik misyon faaliyetleri yapılırken Ural ve Turgay bölgesindeki Rus yerleşimcilerin İslam'a geçtiği gözlenmiş ve Orenburg Piskoposluğunda hem Kazakların İslam'a yönelmelerinin önüne geçmek hem de Rus yerleşimcileri İslam'ın etkisinden kurtarmak için yeni bir Kırgız misyonu açılmıştır.

5.4. Misyon Bünyesinde Açılan Okullar ve Çeviri Faaliyetleri

Altay ve Kırgız Misyonlarında yerlilere yönelik misyonerlik çalışmaları sadece vaaz ve dinî tebliğ üzerinden değil aynı zamanda misyon bünyesinde açılan okullar ile de yerine getirilmiştir. Misyonlara verilen görevlerin başarıyla yerine getirilmesi ve yerli halk arasında Ortodoksluk propagandasının yapılabilmesi için misyon bünyesinde okulların kurulmasına ihtiyaç vardı. Okulların kurulması sürecinde Kırgız Misyonu çalışanları üç durumu dikkate alarak okulların açılmasını sağlamışlardır. İlk olarak Kazak nüfusun çoğunluğunun mali durumu sebebiyle verilecek olan eğitimin ücretsiz verilmesi ve okullar için kaynakların sağlanması meselesi dikkate alınmıştır. İkincisi Kazak boylarının yaşam tarzı gereği yatılı

¹⁷⁵ Tulehanovna, *a.g.m.*, 2013, s. 1830-1831; Sadvokassova, vd, *a.g.m.*, 2022, s. 139.

okulların açılarak Kazak çocuklarının burada okutulması gerekli görülmüştür. Üçüncü husus ise bölgeye Rus köylülerin göç ettirilmesi ile Rus ve Kazakların ortak eğitimine önem verilmesidir. Bunun sebebi Kazaklar arasında Rus dilinin ve kültürünün yayılması açısından etkili olacağı düşüncesindendir. Temel ilkelerin varlığına rağmen Kırgız misyonlarında bazı farklılıklar vardı. Omsk Piskoposluğuna bağlı olan Kırgız misyonunun ana amacı İslam'ın bozkırda yayılmasına engel olmak ve Kazaklar arasında Hristiyanlığın yayılmasını sağlamak üzere misyoner okullarının gelişimini sağlamıştır. Omsk Piskoposluğu Kırgız misyonu bünyesinde açılan okullara bölgedeki Ortodoks nüfusu, Rus yerleşimcilerin çocuklarını, vaftiz edilmiş Kazakları kabul ediyorlardı. 1913 yılına gelindiğinde misyon bünyesinde 18 misyoner okulu vardı. Orenburg Piskoposluğu bünyesinde çalışma gösteren Kırgız misyonu tarafından açılan okullarda sadece Rus ve Kazak öğrenciler değil aynı zamanda Tatarlar, Kalmuklar ve Başkurtlar da bulunmaktaydı. Ayrıca bu misyonun öncelikli görevlerinden birisi bölgedeki Rus nüfusunu Ortodoksluk etrafında birleştirilmesini sağlamaktı. Aynı zamanda Rus köylülerini Kazakların dinî ve kültürel etkisinden korumaya yönelik çalışmalar yapmaya yönelmiştir. Bu sebeple Orenburg Ortodoks Misyoner Cemiyeti komitesi Rus ve Kazakların birlikte yaşadığı köylerde okulların açılması için çalışmalar yapmıştır. 1898 yılında masrafları komiteye ait olmak üzere üç misyoner okulu açılmıştır. Daha sonra Rus yerleşimciler için Kostanay'da 13 Aktöbe bölgesinde 3 tane okul açılmıştır. Burada yaklaşık 400 öğrenci eğitim görmüştür. 22'si Kazak, 30 öğrenci Mordovyalı geri kalan Rus öğrencilerden oluşmaktaydı. Orenburg Piskoposluğuna bağlı misyon okullarında öğrencileri misyon personeli yetiştirme çerçevesinde eğitim verme anlayışı temel hedef olmamıştır. Buradaki misyonerlere göre kısa süre içerisinde misyonun başarı sağlaması mümkün değildi ve eğitimin kolektif bir şekilde bütün halkı kapsayacak şekilde verilmesi gerektiği görüşü hakimdi.¹⁷⁶

Altay Misyon bölgesinde okullar için binaların planlanmadığı küçük köylerde, ibadethaneler içerisinde küçük bir bölme yapılarak çocuklar ders çalışabilmiş ve eğitim almışlardır. Daha sonraları misyon için çeşitli bölgelerde yapılan yardımlar ve elde edilen kaynaklarla eski ibadethanelerin yenileri yapılmış hem de okullar için özel binalar oluşturulmuştur. Öğrenciler okulda duaları, şarkıları ve İncil'in

¹⁷⁶ Lisenko, *a,g,e*, 2010, s. 162-166

okumasını öğrenmişlerdir. Kırgız misyonunda Bukonskaya kampı bünyesinde açılan okulda kilise Slavcası, Hristiyanlık öğretileri dersleri verilmiştir. Misyoner okullarında eğitimin amacı sadece öğrenciyi Hristiyan inancı üzerinde yetiştirmek değildir. Verilen eğitimin aynı zamanda aileye ve devamında ise topluma aktarılması amaçlanmıştır. 1902 yılında Makaryev misyoner okulunda yetişkinler için akşam eğitim vermek üzere sınıflar açılmış ve okula öncelikle vaftiz edilmiş Kazaklar kabul edilmiştir. Öğrenciler derslerde duaları, kilise ilahilerini ve Müslüman karşıtı misyoner koleksiyonlarından yazıları okumuşlardır. Okulda ilk önce dua dersi ile başlanırdı. Dua dersi 10-15 dakika boyunca devam ederdi. Bu şekilde uygulamalı olarak öğrenciye nasıl dua edileceği hangi sözleri söyleyeceği öğretilirdi. Hristiyan karakterini çocuklara aşılama için bazı misyonerler duaya büyük önem vermişlerdir. Dua ederken öğrencilerin bu duanın anlamını bilmesi gerekmektedir. Misyonerlere göre dua insanı tanrıya yaklaştıran canlı bir bağ idi. Burada öğretmenlerin davranışı gerek dua derslerinde gerekse de diğer derslerde öğrencilere örnek olması bakımından çok önemliydi. Öğretmenlerin iyi birer Hristiyan'a yakışır davranışları, Ortodoks kilisesi kurallarına uyması, öğretme becerisine sahip olması ve öğrencilere örnek olması üzerine donanımlara sahip olması beklenmekteydi. 1883 yılında açılan Altay İlmihal okulu, Altay ve Kırgız misyonlarındaki yabancılar için açılan manevi eğitim kurumu olmuştur. Okulun görevi misyona hizmet etmek için personel yetiştirmektir. Misyonerlere göre okulda Rus öğrenciler ile başka etnik kökene sahip öğrencilerin bir arada olması Rus dilinin ve kültürünün ve diğer halklar üzerinde etkili olması bakımından çok önemliydi. Okulda verilen eğitim ile Rus olmayan öğrencilere verilecek Hristiyanlık eğitiminin çok önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu çocukların ailelerinde böyle bir eğitim alamadıkları için daha fazla ihtimam gösterilmesi öğütlenmiştir. Hristiyanlık eğitimi verilmesinin misyonerlere göre çeşitli sebepleri vardı. En önemlisi Hristiyan dünya görüşünün öğrencilere aşılmasının sağlanmasıdır. Bunu sağlamak için dualara ve kilise şarkılarına büyük önem verilmesi istenmiştir. Melodiler ile Hristiyanlık duygularının diri tutulması amaçlanmıştır. Eğitimin diğer bir amacı Hristiyan yaşamının gerekliliklerini ve Ortodoks kilisesinin yükümlülüklerini öğretmektir. Ayrıca misyonerlere göre Hristiyanlık eğitimi verilirken yani bir kişinin Hristiyan inancına göre yetiştirilirken aynı zamanda Ruslaşacağını ve Hristiyanlığın Rus vatandaşlığını da beraberinde getireceğini düşünmüşlerdir. Misyonerlik İlmihal okulunda okutulan derslere ait

konular şu şekildedir: İlmihal, Eski ve Yeni Ahit'in tarihi ve bu Ahitler üzerinde metin incelemesi yapmak, kutsal yazıların açıklayıcı okunması, dört İncil ve Havariler ve Rus dili üzerine dersler işlenmiştir. Aynı zamanda kilise kuralları ve kilise tarihine dair dersler de verilmiştir. Dini öğretilerle ilgili derslerin yanı sıra yazı yazma pratiğini geliştirmek için de eğitimler verilmiştir. Yazı yazma pratiği İncil hakkında yazılar yazmak, azizlerin hayatları, Hristiyan vaazına karşı yapılan itirazlarla ilgili tartışmalara yöneliktir. Okul dinî derslerin yanı sıra coğrafya, aritmetik, Rus tarihi gibi dersler de vermiştir. 1883 yılında Biysk'te açılan okulun her geçen yıl daha da tanınır hale geldiği okulun müdürü tarafından raporda belirtilmiştir.¹⁷⁷

Kırgız Misyonu bünyesindeki misyoner okullarının eğitim sisteminde Nikolay İvanoviç İlminski'yin sistemi esas alınarak okullar açılmıştır. İlminski'nin hedefi Hristiyanlığın gayri Rus olan halklara kendi ana dilleri üzerinden yayılması üzerine kuruluydu. Bu yöntemin uygulanabilir bir yöntem olduğu kabul edilmiş ve Kırgız misyonerlerin nihai hedefi Rus olmayan halkların çocuklarının Ruslaştırılması yönünde olmuştur. Bununla birlikte Rus dilinin ve Ortodoksluk ilkelerinin benimsetilmesi amaçlanmıştır. Açılan okullarda din dersinin yanı sıra Rusça ve Kırgız dili öğretilmekte olup Kırgızca kitapların mümkün olduğu kadar Rus alfabesi ile okutulması sağlanmıştır. Misyon personelleri tarafından din değiştiren Kazakların kültürel olarak uyum sağlaması için Kazakçaya dinî çeviriler yapılmış aynı zamanda Rusçanın halk arasında yaygınlık kazanması için çaba sarfedilmiştir. Çeviri yapılan eserler arasında Prens Vladimir'in Hayatı ve Rus Vaftizi, İsa Mesih'in Mucizeleri, Azize Katerina, Rus Tarihi, Eski Ahit'in Kutsal Tarihi, Kırgızca-Rusça Sözlük gibi eserler bulunmaktadır. Çeviri faaliyetleri Kırgız misyonundan önce açılan Altay misyonunda da yapılmıştır. Yeni vaftiz olan kişilerin Rusçayı anlamakta güçlük çektiği ve bu yüzden dinî kitapların Altay diline tercüme edilmesi gerektiği fark edilmiştir. Ayrıca misyonun kuruluş yıllarında açılan misyoner okullarında derslerin Rusça okutulması istenilen sonuçları vermemiştir. Bu yüzden verilen dinî vaazlar hedef kitle tarafından anlaşılamamıştır. Bu sebeple Altay misyonu başkanı Makariy

¹⁷⁷ *Missionerstvo Na Altaye İ Kırgızskoy Stepi v 1885 Godu*, (1886). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuşina, s. 60-63, 94; *Otčet O Missiyah Tomskoy Eparhii Altayskoy i Kırgızskoy Za 1890 God*, (1891). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuşina, 2. Ek, s.1-9, 18; *Otčet Ob Altayskoy i Kırgızskoy Missiyah Tomskoy Eparhii Za 1891 God*, (1892). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuşina, s.7-8

Altay dilinde temel ifadeler ve 3000 sözcüğü kapsayan sözlük niteliğinde bir eser kaleme almıştır.¹⁷⁸

Vaftiz olan Kazaklara yönelik eğitim faaliyetlerine dikkat edildiği gibi Müslüman Kazak çocuklarının da eğitimine yönelik Ruslaştırma amacıyla bazı kararlar alınmıştır. Öncelikle Müslüman Kazak çocuklarının 8 yaşından 12 yaşına kadar Rusça okumaları zorunlu tutulmuştur. İlk zamanlar haftada 3 kere İslam dersi almalarına müsaade edilmiş ise de sonradan bu derslerin Rusça okumaya engel teşkil ettiği sebep gösterilerek Müslüman Kazak okullarında bu dersler kaldırılmıştır. Yine Müslümanların gittiği Rusça öğretilen mekteplerde ana dillerinde eğitim yapılmasına rağmen ders kitaplarının Rus harfleri ile basılıp okutulması da dönemin gazetelerinde eleştirilmiştir.¹⁷⁹

5.5. Misyoner Faaliyetlerin Uygulanma Noktasında Karşılaşılan Zorluklar ve Sonuçları

Kazaklar üzerindeki misyoner faaliyetlerinde zaman zaman çeşitli zorluklarla karşılaşılıyordu. Bunlardan en önemlisi Kazakların konargöçer yaşam tarzına sahip olmasıydı. Bu yüzden kamp kiliseleri kurularak Kazaklar ile birlikte göç edecek olan bir Ortodoks din adamının olması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Sır Derya bölgesinde konargöçer Müslümanların göç zamanında konakladıkları bölgede bir çadır içerisinde çocukların eğitimini sürdürmesi Ortodoks din adamlarının da aynı yöntemle göçebe okulları oluşturmalarını gündeme getirmiştir. Faaliyete geçirilen bu okullara Konup Uçan okul anlamına gelen Letuçiye Şkolı adını verilmiştir. Bu okullarda öğrencilerin yaşı 6-15 arasında olup her sınıfta 8-30 arasında öğrenci bulunmaktaydı.¹⁸⁰

Hristiyanlığa geçmiş olan Kazaklar ruhanî olarak tam anlamıyla uyum sağlayamadılar. Özellikle vaftiz olan Kazakların kendi topluluklarında kalması da onların içinde bulunmuş oldukları İslam kültüründen tam olarak ayrılmasına engel olmuştur. Ayrıca Kazakların İslamî bilgi konusunda eksik oldukları ve kolay bir

¹⁷⁸ Lisenko, Y.A.(2008). “Problemı Satsiokulturnoy İ Hozyatstvennoy Adaptatsii Kreşennih Kazakhov Kirgizskoy Duhovnoy Missi Omskoy Yeparhii (Konets XIX-Naçalo XX V.)”, *İzvestiya Altayskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No 4/5 s. 121-122; Lisenko, a.g.e., 2010, s. 164 -166; Arslantürk, H. (2023). *Rusya'nın Altay Dini Misyonu (1830-1917)*, T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ordu, s. 142

¹⁷⁹ Arıkan, S. (2004). Kirgiz-Kazaklar'la İlgili Yirminci Yüzyıl Başlarından Haberler (1906-1911), *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (48), s. 5

¹⁸⁰ Sadvokassova, vd. a.g.m., 2022, s.140; Egamberdiyev, Dinasheva, a.g.m., s. 674

şekilde Hristiyan olmaya çekilebileceği düşüncesi de hatalı çıkmıştır. Bu duruma bir gösterge olarak Hristiyan din adamlarının ve misyonerlerin Kazakların yanına gelmesi onları rahatsız etmiştir. Hatta birçoğu çocuklarının Hristiyan edilmesinden tedirgin olmuşlardır. Bu sebepten dolayı çocuklarını Rus okullarından uzak tutmuş olduklarına dair bazı durumlar da vardır. 1900 yılında müftünün Petropavlovsk’u ziyaret etmesiyle birlikte birçok seçkin Kazak uzak bölgelerden müftüyü görmek için gelmiştir. Kazakların misyonerler ve müftüye karşı tutumları yetkililerin onların İslamî konuda cahil oldukları görüşünün hatalı olduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak yetkililerin Kazakların, yerleşik halktan ayrı olarak kolaylıkla Hristiyan yapılabileceği beklentisi tam olarak istenilen sonucu vermemiştir. Bu konuda yapılan hata Kazakların İslamî olarak öğreti ve kimlik konusunda yerleşiklerden farklı olmalarının gözden kaçırılmış olmasıydı. Aslında açık bir İslamî kimliğe sahip olan Kazaklar sadece yerleşikler kadar dinî öğretilere meyilli değillerdi.¹⁸¹

Bölgede misyonerleri rahatsız eden bazı durumlar da söz konusu olmuştur. Misyonerler Rusların Kazaklara örnek olup misyonerlik konusunda iş birliği yapacaklarını umuyorlardı. Fakat zamanla meydana gelen durumlar misyonerleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Misyonerlere göre Kazakların Hristiyanlıktan vazgeçmelerinin ve dinî-ahlakî eksikliklerinden bölgedeki Kozaklar olarak adlandırılan Ruslar da sorumluydu. Misyonerlere göre Kozaklar tembel, dinsiz ve ahlaksızlık örneği idi. Rusların dinî bilgi konusundaki yetersizlikleri de misyonerleri rahatsız ediyordu. Misyonerler, Rus kadınlarının Hristiyanlık gibi yüksek bir dine mensup olmalarına rağmen Kazak kadınları gibi cahillik ve çaresizlik içinde olmalarından şikayet ediyorlardı. Her ne kadar misyonerlere yardımcı olan Ruslar bölgede bulunsa da karşıt olarak Kazaklara kötü davranan, hakaretlerde bulunan ve onların hiçbir zaman gerçek bir Hristiyan olamayacağını söyleyen Ruslar da etkin bir şekilde hareket ediyordu. Hristiyan olduğu için işçisini azarlayan, diğer Kazak işçilerin de din değiştirmeye isteksiz olduğundan dolayı korkmasına sebep olan ve en düşük ücretle çalıştırdıkları işçileri bu yüzden kaybetme korkusuna bürünen işverenler misyonerliğe muhalefet eder duruma gelmiştir. Hatta bazı grupların

¹⁸¹ Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s.36, 39. Bozkır Genel Valiliğinin ikinci genel valisi olan Maksim Taube döneminde 1889 yılında Tobolsk Sibiry Piskoposu Avramii’nin Akmola bölgesinde Kazakları ziyaret edip onlarla bir konuşma yapması ve Kökşetav’da bir misyoner karakolu açılmasını tavsiye etmesi, Kazakları tedirgin etmiş hatta bazı Müslüman Kazakların zorla vaftiz edilmekten tedirgin olarak bir müftü ataması için Çar’a bir heyet göndermek için hazırlık yaptıkları bildirilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s. 32-33

karşıtlığının yüksek olması sebebiyle misyonerler çalışmalarını bazı zamanlar gizli tutmak zorunda kalmışlardır. Ortodoks Ruslar gibi bölgedeki eski inananlar ve mezhepçiler olarak adlandırılan Rus gruplarının da Kazaklar üzerinde olumsuz bir etki yaptığı da misyonerler tarafından edinilen gözlemler arasındadır. Elisev Efrem'e göre mezhepçiler din değiştirenler için birleşik Ortodoks modelini engellemişlerdir. Bununla birlikte Kazaklara da çok zalimce davrandıklarını belirterek Kazaklar üzerinde Ortodoks Ruslardan daha fazla olumsuz etki bıraktığını açıklamıştır.¹⁸²

Misyonerlik politikasının Kazaklar üzerinde etkili bir sonuç alınamamasının başka bir sebebi de misyonerlerin bürokratik olarak bazı engellerle karşılaşmasıydı. Bu engeller ya bölgedeki yetkililer tarafından misyonerlik faaliyetlerinin tehlikeli görülüp önüne geçilmesi ya da kilise işleyişindeki bazı zorluklarla karşılaşılmasından kaynaklanıyordu. Bazı üst kademedeki Rus yetkililerinin insanların inançlarına müdahale edilmemesi gerektiği, Kazakların Hristiyanlığa geçmesi için hiçbir neden olmadığını ve bazı durumlarda İslam'ın Hristiyanlıktan daha iyi olduğuna dair açıklamaları misyonerleri şaşırtmıştır. 1881 yılında Türkistan Genel Valisinin vekili ve daha sonra 1882 yılında Bozkır Genel Valiliğinin ilk valisi olan Kolpakovski'nin misyonerlik faaliyetleri yetki olarak ondan daha düşük rütbedeki yetkililer tarafından kısıtlanıyordu. Kolpakovski 1885 yılında bu yetkililerin kendisine engel olmalarını yasaklamak zorunda kalmıştır. Bununla ilgili bir diğer olay ise Bozkır Genel Valiliğinin ikinci valisi olan Maksim Taube'nin dikkatli hareket etmesidir. Piskopos Avrami'nin Akmola bölgesine gelip Kazaklarla konuşmasının Kazakları rahatsız ettiğini fark eden Taube piskopos Avrami'yi desteklemesine rağmen yazdığı mektubunda misyonerlik faaliyetlerinin büyük ölçüde ihtiyatla icra edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ortodoks kilisesinin bürokratik işleyişindeki bazı karmaşıklıklar ise bölgedeki din adamlarının izin istediği konularda esnek bir şekilde hareket etmelerini engellemiştir. Kazak topraklarında çeşitli bölgelerin farklı piskoposlukların yetki alanına girmesi de misyon faaliyetlerini zorlaştırıyordu. (Tobolsk, Tomsk, Taşkent-Türkistan, Orenburg ve Astrahan piskoposlukları) Müslüman din adamları ve mollalar ise hiçbir engelle

¹⁸² Geraci, R. (2001). "Going Abroad Or Going To Russia? Orthodox Missionaries In The Kazakh Steppe, 1881-1917", *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, And Tolerance In Tsarist Russia*", (Ed.Robert P. Geraci and Michael Khodarkovsky), Cornell University Press, s. 298-305

karşılaşmadan seyyar satıcı ya da şifacı olarak bozkır bölgesinde kolayca hareket edip topluma uyum sağlamışlardır.¹⁸³

General Taube'nin belgelerinin gösterdiği üzere yetkililer, Müslüman din adamlarının bazı konularda Ortodoks din adamlarından daha avantajlı olduğunu farkındaydılar. Hatta misyonerlik kongresinde Tatar din adamlarının Kazaklarla aynı dili konuştukları, yemek yedikleri ve buna karşılık Kırgız misyonu rahiplerinin ise Kazakçayı bile bilmedikleri belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Bozkır Genel Valiliğinin ikinci valisi Maksim Taube rahip Avrami'ye bir misyonerde olması gereken nitelikleri yazmıştır. Taube'ye göre bir misyonerin Kazakça'yı çok iyi bilmesi, Arapça ve Farsça öğrenmesi, Kuran ve diğer dinî duaları incelemesi, ayrıca temel bir tıp bilgisi edinerek Kazak aulları arasında şifacı ve tüccar olarak bir Müslüman din adamı gibi geziler yapması gerektiğini savunmuştur. Bazı misyonerler haricinde neredeyse çoğu misyoner bu özellikleri taşımamıştır.¹⁸⁴

Böylece bölgede faaliyette bulunan Kırgız misyonunun hem Ortodokslar arasında hem de Kazakları Ortodoksluğa çekme konusundaki çalışmaları yeterli sonuç vermemiştir. Bölgedeki Ortodoksların dinî ve ahlakî düzeyinde belirgin düşüşler kaydedilmiştir. Dinî konulara kayıtsızlık, kiliseden uzak durma vb. konularda isteksizlik söz konusudur. 1882 yılından 1917 yılına kadar 500.000 Kazak vaftiz olmuş fakat tam anlamıyla bir dinî dönüşüm yaşamamışlardır. Ortodoksluğa geçen Kazakların sayısı da düşük olmakla birlikte raporlarda Ortodoks olan Kazakların İslam geleneklerine güçlü bir eğilim gösterdikleri belirtilmiştir. Oruç tutup bayramları kutladıkları, hac yapmadıkları ve sonuç olarak kiliseye itiraf için gelmedikleri belirtilmiştir.¹⁸⁵

İlk başlarda Kazakların İslam dini hakkında çok az bilgiye sahip olduğunu düşünen misyonerler Kazak bozkırının derinliklerine doğru ilerledikçe farklı bir tablo ile karşılaşmışlardır. Misyonerler 19. ve 20. yüzyıllarda Kazakların büyük çoğunluğunun namaz kılıp oruç tuttuğunu ve İslamiyet'in bu topraklarda güçlü bir şekilde kök saldıgını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Şube misyonerleri yaşlı Kazak kadınlarının bile namaz kıldığını aktarmıştır. Ayrıca misyonerler Kazaklar arasında Tatar mollaların ve Buharalı din adamlarının etkin bir şekilde hareket

¹⁸³ Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s. 32-33; Geraci, *a.g.e.*, 2001, s.300

¹⁸⁴ Tomohiko, *a.g.m.*, 2007, s.38-39

¹⁸⁵ Lisenko, *a.g.m.*, 2011, s.198-199

ettiğini ve misyoner faaliyetlerini zaafa uğrattıklarından şikayetçi olmuşlardır. Kırgız misyonu çalışanları Kazaklara yönelik misyonerlik faaliyetleri için mevcut tüm araçları kullanmışlardır. Bunlardan birisi de Kazaklar için arazi sorununu çözmekti. Bu açıdan Kazakları Rus toplumunun sosyal yapısına entegre etme girişimleri de başarısız olmuştur. Çünkü mali sebepler ile yeni vaftiz edilenler için arazi imkanı geliştirilememiştir.¹⁸⁶

Misyonerlere göre 1905 yılından sonraki olayların Orenburg ve Omsk Piskoposluklarının çalışmaları üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur. 1905 yılında yayımlanan din özgürlüğü beyannamesinden sonra Kazakların Ortodoksluktan uzaklaşarak tekrar Müslüman inancına geçmek için istekte bulundukları kaydedilmiştir. Ayrıca bu tarihten sonra gelişen ekonomik kriz ile misyonların nakit gelirleri de azalmıştır. Bu sebeple Kırgız misyonunda bazı şubelerin çalışmalarına da son verilmiştir. 1905 yılından sonra Kırgız Misyonu çalışanları bu durumun geçici olduğuna inanıyorlardı. Bu dönem Omsk ve Orenburg piskoposluk misyonları çalışanlarının bu durumdan bir çıkış yolu aramasıyla karakterize edilmiştir. Misyoner cemiyetinin toplantılarında çeşitli önlemler alınmasını istemişlerdir. Bu tedbirler arasında Kazak dilinde yayıncılığın geliştirilmesi, Kazak dilini iyi bilen kişilerin misyon bölgelerinde görevlendirilmesi gibi tavsiyeler söz konusu olmuştur.¹⁸⁷

Din özgürlüğü kararnamesinden sonra 1905-1909 yılları arasında resmi olarak 301,450 kişi Ortodoksluktan ayrılarak eski inançlarına dönmüştür. Bu kararnameden sonra kiliseye yapılan devlet desteği de azalmıştır. 1910 yılında Kazan Misyoner Kongresinde Rusya misyonerleri bir araya gelerek misyonerlik faaliyetlerini yeni şartlara uyarlamak amacıyla çeşitli raporlar sunmuşlardır. Kongrede misyonerlerin Kazaklar hakkındaki ortak fikri ilk zamanlar Kazakların yüzeysel Müslüman olduğu sonraları hızla İslamlaştıkları ve bu durumun onlar arasında Tatarlaşmayı da beraberinde getirdiği yönünde olmuştur. Misyonerlere göre Tatarların ekonomik gücü İslam'ın Kazaklar arasında hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştı. Tatar tüccarların ve doktorların Kazaklar arasında ilaç satışı yaptıkları, borç para verdikleri öne sürülmüştür. Böylece Tatarların Kazaklar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu ve bu şekilde Kazakların İslam'a daha fazla meylettikleri belirtilmiştir. Aynı zamanda İslam'a dönen Kazaklara çeşitli hediyeler verildiğini, din değiştirilmesi için

¹⁸⁶ Lisenko, *a.g.e.*, 2010, s. 183-187

¹⁸⁷ Lisenko, *a.g.e.*, 2010, s. 80-82

teşvikler sağlandığı ve sonrasında Tatarlar tarafından koruma altına alındığı misyonerler tarafından aktarılmıştır. Kazakları Ruslara karşı düşmanlaştıran ve Tatarlaşmasına sebep olan en önemli hususlardan birisi de Kazak Bozkırına yerleşen Rus yerleşimcilerin Kazakların ekonomisini yok etmesidir. Bununla birlikte bu yerleşimcilerin Kazaklara yönelik çeşitli önyargılara sahip olmaları da söz konusu olmuştur.¹⁸⁸

Misyonerler bu şekilde tespitlerin belirlenmesinin ardından alınması gereken kararlardan ve tedbirlerden bahsetmişlerdir. Buna göre yerel misyoner kurumlarına daha fazla önem verilmeliydi. Bu karar kilise inşaatını kolaylaştırabilirdi. Ayrıca bütün misyonerlik faaliyetlerini düzenlemek ve organize etmek için tüm Rusya'yı kapsayan bir misyoner konseyi kurulması önerilmiştir. Bu kurumun başkanı Kutsal Sinod'un bir üyesi olacak ve bu şekilde misyonerlik çalışmalarının engellenmesinin önüne geçilecekti. 1913 yılında misyoner konseyi kurulmuştur. Misyoner Kongresi delegelerinin 1910 yılında Kırgız Misyonunun durumuna ilişkin çeşitli tespitleri söz konusudur. Buna göre Kırgız Misyonunun oluşturulduğu günden 1910 yılına kadar misyonerlik faaliyetlerinde yetersiz kaldığı hatta misyonerlik faaliyetlerini çok az yerine getirdiği kaydedilmiştir. Kongre, Kırgız Misyonunun 7 misyoner istasyonunda atanan on rahibin bütün Kazak nüfusuna yönelik çalışma yapamadığını ortaya koymuştur. Kırgız Misyonuna başkanı, Omsk ve Semipalatinsk Piskoposluğunun başkanı olan Piskopos Gavril'e bağlıydı. Kırgız Misyonu misyonerlerinin evli olması da onların uzun yolculuklar ve seyahatler yaparak misyon faaliyetlerinde bulunmalarına engel teşkil etmiştir. Bu yüzden sadece 1910 yılında değil 1895 yılından beri misyonerlik faaliyetinin yapılmadığı da belirtilmiştir. Kırgız Misyonu başkanı olan Kiprian bu tartışmaların ardından misyona Kırgızca yani Kazakça bilen rahiplerin atanması gerektiğini öne sürmüştür. Bunun için de atanacak olan rahibin bir yıl eğitim alması gerektiğini de söylemiştir. Ancak piskopos Gavril Misyonun bağımsız hale gelmesine neden olacak bu tür isteklere öfkeli bir şekilde yanıt vermiştir. Kongreye temsilci gönderen Gavril, Kırgız Misyonu rahiplerinden hiçbirinin Kırgız dilini iyi bilmediğini ileri sürmüş ve Kiprian'ın önerisinin bir faydasının olmayacağını belirtmiştir. Bunun sebebi Kırgız misyonu rahiplerinin beş ila on yıl Kırgızca çalışmalarına rağmen hala öğrenememeleri idi. Gavril'in

¹⁸⁸ McCarthy, *a.g.m.*, 1973 s. 309, 321-322

temsilcisi ayrıca Misyounun başına pratik deneyimi olmayan genç keşişlerin bu göreve getirilmemesini de ekleyerek Kiprian'a açık bir şekilde gönderme yapmıştır. Kırgız misyonu ile ilgili tartışmalarda belirsiz bir durum hakim olmuştur. Bunun sebebi kongre delegelerinin bir değişim olmasını gerekli görüyorlar fakat değişiklikler konusunda büyük anlaşmazlık içerisinde olmalarından kaynaklanıyordu.¹⁸⁹

Misyonerlerin raporlarına göre İslam sadece din olarak değil aynı zamanda siyasi bir hareket olarak görülmeliydi. Misyonerlere göre Rusya Müslümanları devlet içinde devlet kurmaya çalışıyordu. Misyonerler İslamî hareketin Rus denetiminden kaçtığını ve bu durumun Rus hükümetine karşı düşmanca eğilimlere sebep olduğu ve yetkililerin Müslümanlara yönelik aktif bir şekilde müdahale etmesini talep etmişlerdir. İslam'ın Rusya'da siyasi gelişimi misyonerler için büyük bir sorun haline gelmişti. Rusya Müslümanlarının Rusya dışındaki Müslümanlarla siyasi ve dinî bağları olduğuna inanan misyonerler Pantürkizm ve Panislamizm gibi siyasi hareketlerden endişe duyuyorlardı. Pantürkizm Türk halklarının birliğini hedefleyen bir hareketti. Rusya Müslümanları arasında Osmanlı Türkçesi esas alınarak Gaspıralı İsmail Bey tarafından hazırlanan Tercüman gazetesi Rusya Müslümanları arasında geniş çapta yayılmıştı.¹⁹⁰

Rus din adamlarının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları Türk aydınlarının farkında olduğu bir konu idi. Bununla ilgili olarak Sadri Maksudi Arsal'ın Duma'da yaptığı konuşmasında Müslümanların okullarının kapatıldığını, öğretmenlerin ve imamların işlerine son verildiğini belirtmiştir. Arsal misyonerlerin icraatlarından rahatsızlığını dile getirerek, Duma'daki kişilerin bahsettiği gibi din adamlarının zorluk kullanmadan sadece dinî vaazlar yaptığı açıklamasına da karşı çıkmıştır. Arsal misyonerlerin politikacılar gibi hareket ettiğini, bu misyonerlerin Ruslaştırma amacı taşıdığını ve Rus hükümetine hizmet eden din adamlarından şikayetçi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Arsal, genel olarak Rus yetkililerin sürekli Panislamizm tehlikesi adı altında tedbirler alınmasını istemesine karşılık Müslümanların asıl amacının bilgi ve ahlak bakımından yükselmek olduğunu belirtmiştir. Müslümanların kendi

¹⁸⁹ McCarthy, *a.g.e.*, 1973, s. 327-329

¹⁹⁰ McCarthy, *a.g.e.*, 1973, s. 319

durumlarını iyileştirmek istediğini ve bununda Panislamizm olmadığını açıklamıştır.¹⁹¹

Böylece Rusya İmparatorluğu Sibiry ve Kazak Bozkırında ilk önce Rus yerleşimcileri, köylüleri getirmesi ile beraber Rus kilisesinin de bölgedeki oluşumunun temelini başlatmıştır. Rus-Ortodoks kilisesi bölgede hem Rus nüfusun dinî ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar yaparken hem de kurmuş olduğu misyonlar çerçevesinde Kazaklara yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerini yürütmüştür. Bölgede yapılan çalışmalar ile yerlilerin kendi aralarından din adamı yetiştirilmesi amaçlanmış ve bu sayede misyon faaliyetlerinden etkili bir sonuç alınmak istenmiştir. Bu yüzden misyon okulları ve çeviri faaliyetleri ile Hristiyanlık öğretilerinin Kazaklara aktarılması sağlanmıştır.

¹⁹¹ Arıkan, *a.g.e.*, 2004, s. 32-33

6. SONUÇ

Çarlık Rusya 1552 yılında Kazan Hanlığını ele geçirmesinin hemen ardından 1555 yılında Kazan Başpiskoposluğunu kurarak bu bölgedeki halklara yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatmıştır. Kazan Tatarları, Çuvaş, Çeremiş ve Udmurtlar üzerinde uygulanan politikalar, Rusya'nın doğuya doğru ilerleyişinde ele geçirdiği bölgelerdeki baskın nüfus olan Müslümanların artmasıyla misyonerlik faaliyetleri hızlanmıştır. Başpiskoposluğun açılmasıyla Kazan'ın birçok yerinde kilise ve manastırlar inşa edilmiştir. Bunun öncesinde Kazan Hanlığının düşmesiyle de cami ve mescitler gibi İslami eserler yıkılmış ve tahrip edilmiştir. Cami ve mescitlerin yeniden inşası da yasaklanmış ve Kazan Tatarları yaşadıkları yerlerden başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Kazan bölgesinde misyonerlik faaliyetleri IV. İvan'ın misyonerlik talimatnamesine göre başlamıştır. Bu talimatnamede rahiplere çeşitli görevler yüklenmekte ve misyon faaliyetinin yapılacağı gruplara hoşgörü ile yaklaşılması tavsiye edilmekteydi. Talimatnamede her ne kadar hoşgörü tavsiyesi verilmiş olsa da öncesinde Kazan'da Müslümanlara yönelik büyük katliamlar meydana gelmiştir. Rusların bölgede uyguladıkları politikalar sonucunda Tatarlar isyan girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu isyanların son bulması için bölge halklarının Hristiyanlaştırılması ve Çar'a sadık bir vatandaş haline gelmesi Hristiyan din adamları ve Rus yetkililerin esas gayesi haline gelmiştir. Bölgede Müslüman Tatarlar haricinde Mariler, Çuvaşlar, Udmurtlar ve Çeremişler üzerinde uygulanan misyonerlik politikası zaman zaman değişikliğe uğramış ve farklı yöntemlerle icra edilmeye çalışılmıştır.

Hristiyanlaştırma faaliyetleri çerçevesinde Rusya idarecileri tarafından çeşitli kararlar alınmıştır. I. Petro dönemine kadar yapılan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde vaftiz olan kişilere dinî vaazlar veriliyordu. Ayrıca kiliseye devamlı gelmeleri, eski adetlerini bırakmaları yönünde telkinler yapılıyordu. Hristiyanlaştırma faaliyetleri için alınan önemli kararlardan birisi de vaftiz olan kişilerin eski dindaşları ile aynı köyde ikamet etmelerinin önüne geçilmesidir. Bu karara göre vaftiz olan kişiler özellikle Kreşin Tatarlarının Müslüman Tatarlardan ayrı yerlerde yaşaması kararı alınmasıdır. Hristiyanlığı kabul eden grupların ayrı bir köyde ikamet etmesi ile hem eski alışkanlıklarından ve dinî kültürel ortamından arınacak hem de Müslüman Tatarlarla bağlantısı zayıflayacaktı. İlerleyen süreçte Hristiyanlığı teşvik etmek için

para ve giysi ödülleri, topraklarını daha verimli topraklarla değiştirme hakkı tanınmıştır. Müslüman olarak kalmaya devam edenlere ise bir Müslümanın vefatı halinde mirasının en yakın Müslüman akrabası yerine uzak da olsa Hristiyan olan akrabasına kalacağı hükmü getirilerek vaftiz olmaları için baskı yapılmıştır. Zaman içerisinde şartlara göre Hristiyanlığı teşvik etmek için başka kararlar da alınmıştır. Alınan kararlara göre vaftiz olan kişilere üç yıl boyunca vergi ve askerlikten muaf olma hakkı getirilmiştir. Hristiyanlığı kabul etmeyenler ise vaftiz olan kişilerin ödemediği vergiyi de ödemek zorunda kalmışlardır. Bu durum vergi ve askerlik yükünün Hristiyanlığı kabul etmeyen tebaaya daha fazla mesuliyet yüklenmesine sebep olmuştur. I. Petro döneminde ise Müslüman toprak sahiplerine altı aylık bir süre tanınarak bu süre zarfında Hristiyanlığı kabul etmeleri yönünde koşul getirilmiş. Bu koşulu yerine getirmeyenlerin ise mevkilerini kaybedeceklerine dair karar alınmıştır. Başpiskoposluğun kurulmasının ardından misyonerlik çalışmaları için açılan ikinci en önemli kurum Yeni Vaftizliler Dairesi olmuştur. Bu kurumun çalışmaları sonucu vaftiz olanlara yeni vaftizliler denilirken 1552 yılından 1740 yılına kadar yapılan misyonerlik çalışmaları sonucu vaftiz olanlara eski vaftizliler denilmiştir. Yeni Vaftizliler Dairesi bölgede kiliseler inşa edilmesini sağlamıştır. Bu kurumun başkanı olan Luka Konaşeviç döneminde ise Müslümanlara ağır baskılar uygulanmıştır. Cami ve mescitlerin büyük çoğunluğu yıkılmıştır. Fakat bu dönem Kazan bölgesinde baskı politikası uygulanırken güneyde Kargalı şehrinde camilerin ve medreselerin korunmasına izin verilen kanunun alınması Rusya'nın din politikasını kendi lehine olan durumlarda esnettiğini göstermektedir. Bu durum Kargalı bölgesinin Müslüman Tatar tüccarların yoğunlaştığı bir bölge olması ve burada büyük ölçekli ticaretin yapılmasından kaynaklanıyordu.

Hristiyanlaştırma faaliyetleri 19. yüzyılda çeşitli yöntemlerle icra edilirken Kazan bölgesindeki din adamları vaftiz olan kişilerin toplu olarak İslamiyet'e döndüğünü ve vaftiz olan kişilerin eski dinlerine ait adetleri yerine getirdiğini merkeze sıkça bildirmişlerdir. Hristiyan din adamlarının raporları, vaftiz olan kişilerin maddi ödüller, vergi ve askerlik muafiyeti gibi teşvik yasaları için sadece şeklen Hristiyan olduklarını göstermiştir. Kilise kayıtlarının düzenli tutulmaması da maddi ödüllerden tekrar yararlanabilmek amacıyla kişilerin iki ya da üç kez vaftiz için müracaat etmelerine sebep olmuştur. Ayrıca Hristiyanlığı kabul eden kişilere kiliselerde Rusça üzerinden vaazlar yapılması da bu kişilerin Hristiyanlığı manevi olarak kabul

etmesinin önüne geçmiştir. Sonraki dönemlerde Kazan İlahiyat Akademisinin en önemli misyoneri olan Nikolay İvanoviç İlminskiy, vaftiz olan kişilere doğru bir şekilde hitap etmenin önemini anlamış ve çalışmalarını bu yönde sürdürmüştür.

Çarlık Rusya'nın doğuya doğru işgali sonucunda Ruslar Sibiry ve Kafkasya topraklarında askerî, sivil ve dinî gruplar halinde bölgede yerleşim yerleri oluşturmuştur. Ortodoks din adamları Kazan bölgesinde uygulamış olduğu misyonerlik politikasını bu bölgelerde de uygulamış ve bölge halkının Ortodoksluğu kabul ederek Çarın sadık vatandaşları haline gelmelerini gerekli görmüştür. Ele geçirilen bölgelere öncelikle Rus köylü asker grupları olan Kozaklar gönderilmiş, daha sonra yeni işgal edilen bu topraklarda Rus-Ortodoks kilisesinin yapılanması sağlanmıştır. Ortodoks din adamlarına göre Rusya'nın hakim olduğu bölgelerde Hristiyanlık dışında bir dinin mensuplarının sayıca çok olması Rusya için bir tehlikeydi. Ortodoksluğun bölgedeki yerli ahali tarafından kabul edilmesi ile hem Rus imparatorluğunda dinî bütünlük oluşacak hem de Rus olmayan etnik kimliklerin Ruslaştırılması sağlanacaktı. Rus-Ortodoks din adamları Sibiry ve Kafkasya'da da kiliseler ve misyon şubeleri üzerinden hareket etmiştir. Sibiry bölgesinde açılan misyonlar ile hem yerlilere yönelik okullar açılmış hem de çeviri faaliyetleri ile dinî kitaplar yerli dillere tercüme edilmiştir. Kazan bölgesinde olduğu gibi diğer bölgelerde de Hristiyanlığı kabul eden kişilere maddi yardımlar yapılması söz konusu olmuştur. Kıyafetler, tarım aletleri, ev ve sığır verilmiştir. Kazan bölgesinde uygulandığı gibi yeni vaftiz edilenlerin ayrı bir köyde ikamet etmesi gerekli görülmüştür. Vaftiz olan kişilerin aile baskısı ve diğer inanç gruplarının etkisinden korunması için ayrı köylerin kurulması önemliydi.

Çarlık Rusya'nın doğuya doğru ilerleyişi bölgedeki yeraltı ve yerüstü kaynaklarını ele geçirmek isteğinden kaynaklanıyordu. Sibiry ve Başkurt topraklarının Rusya tarafından ele geçirilmesinin ardından Kazak Hanlığının kuzeydeki en uzun sınır komşusu Rusya olmuştu. 1.Petro döneminden itibaren Türkistan'ın bir parçası olan Kazak topraklarının jeopolitik önemine dikkat çekilmiştir. Bu durum Rusya'nın Kazak topraklarına yönelik stratejiler geliştirmesine neden olmuştur. Türkistan'daki ticaret yollarını, kaynaklarını ve insan gücünü kullanmak isteyen Rus hükümeti 1.Petro döneminden itibaren Kazak hanlıklarına büyük ilgi göstermiş ve I. Petro'nun doğuya doğru ilerleyişi halefleri tarafından devam ettirilmiştir. 1731 yılından itibaren

Kazak topraklarında ilerlemeye başlayan Rus hükümeti 1800'lerin ortalarına kadar Türkistan bölgesinin büyük bir kısmını işgal etmiştir. Ele geçirilen topraklardaki hakimiyetini sağlamlaştırmak ve bölgenin kaynaklarını kullanmak isteyen Rus hükümetinin, bu amaca yönelik olarak Kazak topraklarının merkeze tam anlamıyla entegrasyonunu sağlaması gerekiyordu. Kazakların Rus hükümetine sadakatle bağlı olması Rusya'nın bölgedeki politikalarını icra edebilmesi açısından çok önemliydi. Kazakların sadakatini sağlamak için de Hristiyanlaşmasını gerekli gören Rus yetkilileri bölgede misyon çalışmalarına başlamışlardır.

Kazak topraklarına yönelik din politikalarının ve bu bağlamda uygulanan misyonerlik politikalarının bazı aşamaları vardır. Bunun ilk aşaması II. Katerina döneminde Rusya'nın Müslümanlara yönelik olarak hoşgörü politikasına geçmesidir. II. Katerina'nın hükümranlığı döneminde Rusya'nın içinde bulunduğu şartlar dolayısı ile böyle bir politika izlemesi hasıl olmuştur. Rusya içerisinde meydana gelen isyanlara Müslüman Türk gruplarının katılması, Müslüman din adamlarının mensubu oldukları halkları Rusya aleyhinde kışkırtmaları ve Rusya'ya karşı mücadele etmeye çağırımları da İslam'a yönelik baskı politikasından vazgeçilmesinin en önemli sebeplerindendir. Önceki dönemlerde Rusya'nın Kazan ve Başkurt topraklarında uygulamış olduğu ekonomik ve kültürel politikaları bu bölgelerdeki Türk gruplarının maddi ve manevi durumlarının daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur. Bu durum Rusya'nın işgal ettiği yerlerde Müslüman din adamlarının mensubu oldukları halklar üzerindeki etkiyi kullanarak Rus idaresine karşı mücadele etmelerine neden olmuştur. II. Katerina ve onun dönemindeki Rus yetkilileri bu sebeplerden ötürü hem Rusya'nın daha önce hakimiyet altına almış olduğu bölgeleri hem de Kazak Hanlığı toprakları üzerindeki sömürge faaliyetlerini gerçekleştirmek için dinî baskılar ile yerli halkı kışkırtmama konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Müslüman din adamlarının yerli halklar üzerindeki etkisini fark eden yetkililer ilk önce bu kişilerin sadakatini sağlama yoluna gitmiştir. Bu şekilde onların etkisi altında olan yerli halk da kontrol altına alınacaktı. Misyonerlik faaliyetlerinin II. Katerina döneminde yasaklanması ve Dini Hoşgörü Fermanının yayımlanmasından sonra imparatorluğa sadakatle bağlı olan Tatar molla ve tüccarların Kazak bozkırına göç etmesi teşvik edilmiştir. Kazak bozkırına gönderilen Tatar mollalar ve tüccarlar sadece din özgürlüğü kararnamesi çerçevesinde değil aynı zamanda Kazakların Rusya'ya boyun eğdirilmesi ve bölgedeki gelişmelerden Rus

idarecilerin anında haberdar edilmesi için gönderilmiştir. Görevlendirilen Tatar mollaların ve din adamlarının kontrol altına alınması için Orenburg Müftülüğü adında dinî bir kurum oluşturulmuş ve Müslümanların dinî işlerinin tek bir merkezden yönetilmesi ve kontrol altında tutulması amaçlanmıştır.

Kazaklara yönelik din politikasının ikinci önemli aşaması Konstantin Petroviç Von Kaufman'ın Türkistan Genel Valiliğine atanması ve bu dönemde uygulanan politikalar. Kaufman'ın vali olarak atanmasından önce misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kazakların Hristiyanlaştırılmasına yönelik çalışmaları söz konusudur. İlminskiy Kazan İlahiyat Akademisinden mezun olduktan sonra vaftiz olmuş Kazan Tatarlarına yönelik saha araştırmasında vaftiz olan kişilerin eski inançlarına ait alışkanlıkları devam ettirdiğini ve Hristiyanlık ile İslam arasında kaldıklarını, gerçek birer Hristiyan olmadıklarını fark etmiştir. İlminskiy bu saha araştırmasında Kreşinler için yapılan çeviri çalışmalarının aslında Kreşinlere tam anlamıyla hitap etmediğini fark etmiştir. Çevirilerde Arapça ve Farsça kelimelerin sık kullanılması ve kiliselerde Rusça üzerinden ayinler yapılmasının, Kreşinlerin Hristiyanlığı manevi olarak benimsemesinin önüne geçtiğini tespit etmiştir. Bu yüzden İlminskiy yeni bir sistem geliştirerek vaftiz olan kişilerin Hristiyanlığı manevi olarak tam anlamıyla kabul etmesini ve eski dinlerine geçmelerini engellemek istemiştir. İlminskiy bu sistemi vaftiz olan kişiler için geliştirmişti fakat Orenburg Sınır Komisyonunda çalışırken Kazakları daha yakından tanımış ve onların İslamî bilgilerinin zayıf olduğuna kanaat getirerek vaftiz olmuş Tatarlar için geliştirdiği sistemin Kazaklar üzerinde de uygulanmasını gerekli görmüştür. İlminskiy'e göre İslamiyet giderek güç kazanmaktaydı. Rusya'nın doğuda hakimiyet altına aldığı halkların büyük çoğunluğu Türk kökenli ve Müslüman olması ve bu halkların birbirleri ile yakınlaşması İlminskiy'e göre Rusya için bir tehlike arz etmekteydi. II. Katerina döneminden itibaren Kazak topraklarına gönderilen Tatarların bölgedeki varlığı artık Rusya aleyhine işler bir duruma gelmişti. Kazakları boyun eğdirmek ve Rusya için bölgeden haber toplamak için gönderilen Tatar molla ve tüccarların bir kısmı, her ne kadar Rusya menfaatleri için faaliyet göstermiş olsa da bölgede Rusya aleyhinde faaliyet gösteren molla ve tüccarlar da olmuştur. Bununla birlikte Tatar din adamları açtıkları okullar vasıtası ile Kazaklar arasında İslamiyet'in daha fazla yayılmasını sağlamışlardır. Kazaklar üzerindeki Tatar etkisi sadece dinî olarak kalmamış ve dil konusunda da Kazakları büyük ölçüde etkilemişlerdir. İlminskiy ve Kaufman

Tatarların Kazaklar üzerinde daha fazla etki etmesinin önüne geçmek için Tatar mollalarının Kazak bozkırlarında eğitim vermelerinin yasaklanmasını istemişlerdir. Tatar mollaların dinî ve eğitim faaliyetleri engellense bile genellikle eğitim ve tüccarlık gibi görevleri bir arada yaptıklarından dolayı Kazak topraklarına girişi büyük ölçüde engellenememiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılda artık Rus yetkililer tarafından Orenburg Müftülüğünün kapatılmasına yönelik çalışmalar yapılması istenmiştir. Orenburg Müftülüğü zaman içerisinde Müslümanların tek dinî merkezi haline gelmiş ve Müslümanlar arasında birleştirici bir rol oynamaya başlamıştır. Bu konuda ilk adım Kazakların din işlerinin Orenburg Müftülüğünün yetkisinden çıkarılması olmuştur. Nitekim Kaufman da vali olarak atandıktan sonra hem Orenburg Müftülüğünün yetkilerinin Türkistan'da genişlemesinin önüne geçmiş, hem de bazı dinî kurumları ortadan kaldırmıştır.

İlminskiy sistemine göre vaftiz olan halklar için Kiril alfabesi ile yeni alfabeler hazırlanmalıydı. Bu sistem Türkçe konuşan halklar için de uygulanmalıydı. Türkçenin her bir lehçesi için Kiril alfabesi temelinde yeni alfabeler oluşturmak isteyen İlminskiy'e göre hem Türk halklarının ortak bir iletişim diline sahip olmasının önüne geçilecek hem de Kiril alfabesi temelinde yeni alfabeler vasıtasıyla vaftiz olan kişileri Müslüman soydaşlarından ayırmış olacaktı. Deşti Kıpçak ve Türkistan bölgesindeki Müslümanların Türkçe için yüzyıllardır kullanmış oldukları alfabe Arap alfabesi olduğu için bölgede birleştirici bir unsur oluşturuyordu. İlminskiy hem bu birleştirici unsurları ortadan kaldırmak hem de vaftiz olan kişilerin İslamî metinlere erişimini engellemek için Kiril alfabesi üzerinden Türkçe'nin lehçe farklılıklarına dayanan yeni alfabeler oluşturulup eğitim ve çeviri faaliyetlerinin yapılmasını gerekli görmüştür. İlminskiy Kazaklar için de ayrı bir alfabe oluşturmuş ve bu alfabe üzerinden eğitim verilerek Kazakları hem Ortodoks-Rus kültürüne yaklaştırmaya çalışmış hem de İslamın etkisinden korumak istemiştir. İlminskiy sistemini vaftiz olmuş Tatarlar ve İdil-Ural bölgesindeki diğer gruplar için geliştirmiş olsa da Müslüman Kazakların dinî kimliğinin zayıf olduğu düşüncesinden hareketle bu sistemi onlara da uygulamaya karar vermiştir. İlminskiy'nin Kazaklar için oluşturduğu plana göre Kazakların kendi içlerinden birisinin okul açması desteklenmeliydi. Bu kişi İlminskiy ile yakın bağları bulunan Kazak aydını ve eğitimci olan İbrahim Altınsarin olmuştur. İbrahim Altınsarin kendini Kazak halkının eğitimine adanmış bir kişiydi. Kazakların ilim irfan yolundan giderek modern

bilimlere erişmesini ve böylece gelişmelerini istiyordu. İlminskiy'nin amacı ise Altınşarin'i kullanarak hem Kazaklar için oluşturduğu yeni alfabenin kabul edilmesini sağlamak hem de Ortodoks-Rus kültürünü aşılardı. Bu amaçlarını yerine getirebilmesi için Kazak bozkırında okulların açılması gerekiyordu. Bu okulları Ruslar açarsa Kazakların tepkisini çekebilirdi. Bu yüzden İlminskiy İbrahim Altınşarin'in Kazakların durumunu daha iyi hale getirmek için sarfettiği çabalarını kendi amacına uygun olarak uygulatmak istemiştir. Altınşarin'in okullar açmasına destek olan İlminskiy bir süre sonra İbrahim Altınşarin'den kendi menfaatleri açısından umudunu kesmiştir. Altınşarin İlminskiy'in misyonerlik politikaları için uygulatmak istediği yöntemleri onaylamamış ve Kazaklar için Kazakça Şariatül İslam isimli kitabı yazmıştır.

Kaufman Türkistan Genel Valisi olarak atandıktan sonra bölgede uygulanacak olan dinî siyasete kendisi yön vermek durumunda kalmıştır. 1870 yılında dönemin Eğitim Bakanı olan Tolstoy, İlminskiy sistemini yasalaştırarak imparatorlukta uygulanabilir hale getirmiştir. Kaufman ise bu yasayı Türkistan valiliği sınırları içerisinde uygulamamıştır. Kaufman'a göre İlminskiy sistemi doğrudan Türkistan Valiliğinde uygulanamazdı. Yerli halkın alfabelerinin değiştirilmesi ve doğrudan misyonerlik politikaları bölge halkının tepkisini çekebilir ve Rus idaresinin bölgedeki konumunu tehlikeye atacak kadar büyük bir direnişe sebep olabilirdi. Bu yüzden Kaufman Türkistan valiliğinde doğrudan Hristiyanlaştırma politikalarına izin vermemiştir. Kaufman'a göre İslam ve İslam kültürü zaten gerilemeye yüz tutmuştu. Dinî eğitim kurumları kendini yenilemekten uzaktı. Kaufman mektep ve medrese gibi kurumların daha fazla denetimsiz bırakılarak kendiliğinden çökeceğini ve bölgede kendi oluşturacakları eğitim sistemi ile Rus kanunlarının yürürlüğe girmesinin Türkistanlıları Ortodoks ve Rus kültürüne alıştıracağını düşünüyordu. Kaufman'ın görmezlikten gelme politikası ile dinî eğitim kurumlarına karışılmayacaktı. Kaufman Türkistan valiliğindeki yerleşik Türkistanlıların dinî olarak fanatik olduğunu düşünüyordu. Böylece açık bir şekilde yapılacak olan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin halkın tepkisini çekeceğini ve Rus idaresinin bölgedeki gücünü sarsmasından endişe ediyordu. Genel Vali, Türkistan'ın yerleşik ahalisine karşı misyonerlik politikalarının icra edilmesine karşı çıkmış olsa da Türkistan'ın konargöçer ahalisi olan Kazaklara uygulanmasına karışmamış ve hatta desteklemiştir. Diğer Rus yetkilileri gibi Kaufman'a göre Kazaklar dinî olarak

yerleşik Türkistanlılar kadar fanatik değillerdi. Üstelik 19. yüzyılda Kazaklar üzerindeki Tatarların ve İslamiyet'in etkisi bir hayli artmıştı. Bu yüzden Kaufman Kazaklara yönelik uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karışmamıştır.

Çarlık Rusya'nın Kazaklara yönelik uyguladığı din politikasının amacı, Kazakların Hristiyanlık üzerinden manevi yakınlık oluşturularak uygulanacak olan sömürge faaliyetlerini kolaylaştırmaktı. Emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için Çarlık Rusya Rus köylülerinin Sibiry ve Kazak bozkırına yerleşmelerine müsaade etmiştir. Rus köylülerinin bölgeye göç ettirilmesi ile Rusya'nın Kazak topraklarını işgali yönündeki en önemli adım atılmış oluyordu. Rus hükümeti böylece ele geçirdiği topraklara Rus kültürünün ve Ortodoks inancının aktarılmasını sağlamış ve bu kültürün yerli halklara sirayet etmesini gerçekleştirecek yöntemler geliştirmiştir. 19. yüzyılda Rusya'da milliyetçiliğin yükselmesi ile sınırlar içerisindeki yabancıların Rus ve Ortodoksluk bayrağı altına getirilmesi için çalışmalar yapan Rusya, Kazak bozkırında Rus kilisesinin yapılandırmıştır. Bölgede yeni kurulan Rus kiliseleri hem Rus köylülerinin dinî ihtiyaçlarına cevap verebilmek hem de yerli halkın Hristiyanlaşması amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu çerçevede Tobolsk, Tomsk ve Omsk piskoposluklarını kuran Rus dinî yetkilileri, Kazaklar için 1882 yılında "Kırgız misyonunu" oluşturmuşlardır. Bazı köylerde şubeler açan "Kırgız misyonuna" bir misyoner rahip, bir öğretmen, bir tercüman atanarak Kazakların Hristiyanlaşması amacıyla çalışmalar yapması için vazifelendirilmiştir. "Kırgız misyonu" daha önce kurulan Altay misyonu çalışmalarını örnek alarak faaliyetlerini yürütmüştür. Dinî eğitime önem veren "Kırgız misyonu" çalışanları, hedef kitlesi olan halkı sürekli dinî vaazlara tabi tutarak eski dinlerine geri dönmelerinin önüne geçmek istemişlerdir. 19. yüzyılda politika değişikliğine gidilmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda İdil-Ural bölgesinde olduğu gibi toplu bir şekilde Hristiyanlaştırmak yerine vaftiz olan kişilerin Hristiyanlığı tam anlamıyla benimsemelerinin sağlanması amaçlanmıştır. Önceki yüzyıllarda maddi ödüller öne sürülerek yapılan misyonerlik faaliyeti vaftiz olan kişilerin sadece resmî olarak Hristiyan olmasını sağlamış ancak Çara ve İmparatorluğa sadık birer vatandaş haline gelmelerini gerçekleştirememiştir. Kazaklara yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde maddi ödüller teşvik edilse bile artık yerli dillerin önemi fark edilmiş ve Hristiyan olan Kazakların Rusçayı öğrenene kadar ana dillerinde hitap edilerek bu amacın yerine getirilmesi amacı ile hareket

edilmiştir. Bu yüzden yerli dilleri iyi bilen din adamlarına olan ihtiyaç artmıştır. Ancak bu konuda yeterince başarılı olunamamıştır.

Rus yetkililerin bölgeye yaptığı gezilerde Rus yerleşimcilerin İslam'a geçtiklerini fark etmesi Orenburg Piskoposluğu bünyesinde ikinci bir Kırgız misyonunun açılmasına sebep olmuştur. Bu misyon hem Rus yerleşimciler arasında hem de Kazaklar arasında Ortodoksluğu yaymak ve güçlendirmek için faaliyet göstermiştir. Rus yetkililer Kazakların Rusları örnek alıp Hristiyanlığı kabul edeceklerini düşünüyor iken Rus yerleşimciler İslamı kabul ediyorlardı. Bunu engellemek için Ural ve Turgay bölgeleri Kırgız misyonu kapsamına alınarak Rus yerleşimciler için çalışmalar yapılmıştır.

Kazaklara yönelik yapılan tüm misyonerlik faaliyetlerine rağmen başarılı olunamamıştır. Hristiyanlığa geçen Kazakların büyük çoğunluğu jatak adı verilen kişilerdi. Jatak adı verilen kişiler besi hayvanlarını ve mal varlıklarını kaybeden fakir Kazaklardı. Bu Kazaklar sınır köylerinde Rus-Kozak gruplarından iş alarak yaşayan kişilerdir. 1910 yılındaki Kazan Misyoner Kongresinde Kırgız misyonunun başarılı olamadığı ve Kazaklara yönelik misyon faaliyetlerinin yetersiz olduğu belirtilmiştir. Kongrede yapılan eleştirilerin büyük çoğunluğu Kırgız misyonunda görevli Hristiyan din adamlarının Kazakçayı bilmemelerinden dolayı başarısız olduğu üzerinedir. Misyoner İlminski döneminde önce fark edilen ve İlminski'nin faaliyet yıllarında üzerinde titizlikle durulan konu, misyonerlerin yerli diller üzerinden hedef kitleye hitap etmeleriydi. Kongrede belirtildiği üzere misyoner rahipler yerli diller konusunda yetersiz kalmışlardır. Ayrıca misyonerlik faaliyetleri bütün Kazak nüfusunu kapsayacak şekilde yerine getirilememiştir. Misyon şubelerine bir misyoner rahip, bir tercüman ve bir öğretmen atanması bütün bir Kazak nüfusu için yeterli olmamıştır. Misyoner rahiplerin Kazakçayı bilmemeleri, Kazak auılları arasında seyahat yapamamaları, eğitim ve çeviri faaliyetlerinde yetersiz kalmaları Hristiyanlığa geçen Kazakların sayısının düşük olmasına sebep olmuştur. Müslüman Tatarların ve Türkistanlı din adamlarının da Kazaklara İslam'ı tebliğ etmeleri Hristiyan misyoner rahiplerinin işini zorlaştıran etkenlerdendir. Bunun sebebi lehçe yakınlığıydı; Tatarların ve Türkistanlı mollaların şifacı, tüccar ve öğretmen olarak Kazaklara hitap etmeleri çok daha kolaydı. Genel olarak misyonerlik faaliyetlerinde vaftiz olan kişilerin eski dindaşları ile aynı köyde ikamet etmemesi üzerine yapılan

alışmalar Kazaklar için de uygulanmıştır. Bu yöntem Kazaklar üzerinde 19. yüzyılın sonlarına doğru uygulanmış ancak istenilen sonuç elde edilememiştir. 1905 yılındaki din özgürlüğü kararnamesi ve bundan sonraki süreçte Ortodoks misyonların mali desteğinin azalması da Hristiyanlaştırma uygulamalarının başarı kazanmasını engellemiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere arlık Rusya, 1552 yılında Kazan Hanlığını işgali sonrasında başlatmış olduğu misyonerlik politikasını, imparatorluğun doğusunda da ele geçirdiği bölgelerin idaresini kolaylaştırmak için çeşitli yöntemlerle uygulamıştır. İlk başlarda teşvikler, maddi ödüller ile baskı ve şiddet politikaları hakim iken ilerleyen süreçte II. Katerina'nın siyaseti ile hořėr politikası izlenmiştir. Hořėr politikası II. Katerina'nın entelektüel düşünce tarzının bir sonucu olduğu şeklinde açıklamalar olsa da arie bu siyaseti Rus hükümetinin menfaati için uygulamıştır. Bunun sebebi ise baskı politikalarının Rusya içerisinde Rus hükümeti aleyhinde direnişlere ve mücadelelere sebep olmasıydı. Bu açıdan hem Müslüman din adamları kontrol altında tutulmak istenmiş hem de Rus ilerleyişinin Türkistan'ın bir parçası olan Kazak bozkırında hızlandırılması amaçlanmıştır. Sonraki dönemlerde misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin gözlemleri ve tespitleri sonucu yerli dillere daha fazla önem verilmiş ve sağlam temeller üzerinde oturtulması sağlanmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda İdil-Ural bölgesinde uygulanan teşvik politikaları Kazaklar için de uygulanmıştır. Maddi dller için Hristiyanlığı kabul eden Kazakların büyük çoğunluğu da elindeki hayvanlarını kaybeden ve Kozakların yanında çalışmak zorunda kalan jatak Kazakları olmuştur. Hristiyanlaştırma politikası 19. yüzyılda Ruslaştırma ile eř tutularak Ortodoks Hristiyanlığı kabul eden kişilerin Ruslaşacağı ve imparatorluğun menfaatlerine bağlı kişiler olacağı anlayışı üzerinden hareket edilmiştir. Misyonerler nezdinde Hristiyan olan kişilerin Ruslaşacağı ve eski milli kimliklerinden uzaklaşacağı düşüncesi hakimdir. Rusya'nın misyonerlik politikası açıklandığı üzere sadece dinî kimliklerin değiştirilmesinden ibaret olmamıştır. Aynı zamanda Kazakların milli kimliklerinin asimilasyona tabi tutularak Rusya'nın uyruğu haline gelmesi için çeşitli stratejiler oluşturulmuştur. Misyonerlik politikalarının başarısızlığı 1905 yılındaki din özgürlüğü kararnamesinden sonra daha çok belirginleşmiştir. Din zgrlğ kararnamesinin ardından Hristiyanlığa geçen çok sayıda kişi eski dinlerine geçmek için başvuruda bulunmuşlardır. Böylece Kazakların İslam dinî kurumlarının, yaşam tarzlarından dolayı yerleşikler kadar

gelişmiş olmaması Rus yetkililerin onlar hakkında yanlış düşünmelerine sebep olmuştur. Sonuç olarak Çarlık Rusya'nın Kazakların İslam dinî kimliğinin zayıf olduğu görüşünden hareketle Hristiyanlaştırılabilecekleri düşüncesi hatalı çıkmış ve bu konuda başarılı olamamışlardır.

KAYNAKLAR

- Aça, M. (2013). “Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminski’ın Çarlık Rusyası’nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri” *Yeni Türkiye- Türkçe Özel Sayısı*: 55, s. 1464-1477
- Adilbayev, A. (2002). “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, *bilig*, Sayı 23, 67-90
- Adilbayeva, Ş. (2021). “Kazak Kültüründe İslam”, *bilig*, Sayı 21, s.45-68
- Akgül, S. Durmuş M. (2009). “18. Ve 19. Yüzyıllarda İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve İbray Altınsarın”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Sonbahar, s. 9-21
- Alagöz, Ç. (2014). *Nikolay İlminski’den Rusya Federasyonu’na Kalan Kurumsal Bir Miras; Ruslaştırma Politikaları ve Yansımaları*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Karadeniz Kafkasya Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri
- Alp, A. (2013). “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 13, C. 7, s.117-126
- Alp, A. (2015). “20. Yüzyıl Başında Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi’nin Rusya Müslümanları Açısından Konumu ve Önemi”, *IRCICA, Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti: Beşinci Uluslararası Sempozyumu* Kazan 14-16 Haziran 2012, İstanbul, s. 15-22
- Amogolovna, D.D. “Politika Hristianizatsii Buryatskovo Nasedenniya Rosiyskoy İmperii V Kontse XIX- Naçale XX Vekov”, *Nauchnyi Dialog*, 11(1), 346-361
- Arık, D. (2000). “Çuvaşlarda Din ve Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları /2, Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, Ankara, 221-264
- Arık, D. (2002). “Günümüzde Çuvaş Türklerinde Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları /3, Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, Ankara, 2002, 541-556
- Arıkan, S. (2004). Kırgız-Kazaklar’la İlgili Yirminci Yüzyıl Başlarından Haberler (1906-1911), *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (48), İstanbul
- Arslantürk, H. (2023). *Rusya’nın Altay Dini Misyonu (1830-1917)*, T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ordu
- Asochakova, V.N. (2014). “On The Problem Of Evolution Of The Russian Orthodox Church’s Missionary Activity In The XVIII-60s of The XIX Centuries”, *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences* 7(11), 1844-1850
- Ayan, E. (2008). “İbray Altınsarın ve Nikolay İvanoviç İlminski’nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History or Turkish Or Turkic*, Volume 3/7, s.125-135
- Azamatov, D.D. (1999). *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie V Kontse XVII-XIX vv.* Ufa
- Barthold, W. (2020). *Türkistan’ın Kültür Tarihi*, (ÇEV.G. Aynakulova), Astana Yayınları, Ankara

- Başkurt, E. (2019), “*Savaş Komünizmi Döneminde Kazakistan (1918-1921)*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Bendrikov, K.E. (1960). *Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovania v Turkestane (1865-1924 godı)*, Moskova
- Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Isparta
- Bobrovnikov, V. (2006). “İslam In The Russian Empire”, *The Cambridge History Of Russia II*, (Ed. Dominic Lieven), Cambridge University Press, 202-223
- Brower, D. (1997) “Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan”, *Russia’s Orient*, (Ed. Daniel, R, Brower and Edward Lazzerini), Indiana University Press, 115-137
- Çapraz, H. (2011). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, 51-78
- Devrisheva, K. (2016). “XIX. YY. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri”, *Sutad Güz*(40), 127-133
- Devrisheva, K. (2022). *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Doğan, O. (2002). “Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 37, 77-91
- Doğan, O. (2002). “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları:12 Süreli Yayınlar Dizisi:5*, 60-81
- Doğan, O. (2015). “Küçük Cüz (Orda) Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası’nın Tabiiyetine Girmesinin Rus Belgelerine Göre Değerlendirilmesi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirisi*, TTK, 229-255
- Doğan, O. (2021). *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Duishembieva, J. (2015). “*Visions of Community: Literary Culture and Social Change Among The Northern Kyrgyz. 1856-1924*”, Near And Middle Eastern Studies Program, Doctor Of Philosophy, University of Washington
- Efrem, E. (1900). *Zapiski Missionera Bukonskogo Stana Kirgizkoy Missi Za 1892-1899gg*, S.Petersburg
- Egamberdiyev, M. (2002). “*Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi’ne Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917)*”, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
- Egamberdiyev, M., Dinasheva, L. “Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan’daki Eğitim Politikası (1850-1914)”, *belleten*, Sayı 297, C.83, 665- 687
- Ercilasun, G. (2008). “*Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bişkek
- Eshenkulava, K. “Kaufman’ın İslam Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmalı” *TURAN-SAM*, Sayı 25, C.7, 49-66
- Eshenkulova, K. (2007), “*Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800-1917)*”, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi İstanbul

- Friesen, A.E. (2020). *Colonizing Russia's Promised Land: Orthodoxy and Community on the Siberian Steppe*, University of Toronto Press
- Geraci, P.R. (2001). "Going Abroad Or Going To Russia? Orthodox Missionaries In The Kazakh Steppe, 1881-1917", *Of Religion and Empire: Misiions, Conversion, And Tolerance In Tsarist Russia*, (Ed. R.P. Geraci and M. Khodarkovsky), Cornell University Press, 274-310
- Habutdinov, A.Y. (2010). "Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye Kak Osnovopolagayuşıyy Obşenatsionalnıy İnstitut v 1788-1918", *islamology Pax İslamica* 1(4), 95-119
- Hofmeister, U, (2016) "Civilization and Russification in Tsarist Central Asia, 1860-1917", *Journal of World History*, Volume 27, No 3, 411-442
- Hunter, S. (2015). *Islam In Russia: The Politics of Identity and Security*, New York, Routledge
- İbrahim, A. (2017). *Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler*, (Haz. İsmail Türkoğlu), İstanbul, Mac Medya Yayınları.
- İvanov, P.P. (2020). *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)*, (Çev. S.Ünal), İstanbul, Selenge Yayınları
- Kefeli, A.N. (2014). *Becoming Muslim In Imperial Russia: Conversion, Apostasy, And Literacy*, New York, Cornell University Press
- Kesici, K. (2003). *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Khan, M. (1991). "İslam Under the Tsars and the October 1917 Revolution", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Volume 12:1, 23-40
- Khodarkovsky, M. (1997). "İgnoble Savages and Unfaithful Subjects": Construction Non-Christian Identities In Early Modern Russia", *Russia'a Orient*, (Ed. D. R. Brower and E. J. Lazzerini), Indiana Universty Press, 9-27
- Khodarkovsky, M. (2021). *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı: Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500-1800)*, İstanbul, Selenge Yayınları
- Korkmaz, T. (2018). "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanmadığı Bir İsyen Pugaçev İsyanı (1773-1775)", *OTAM*, 43, s. 97-108
- Kreindler, İ. (1979). "Nikolai İlminskii and Language Planning In Nineteenth Century Russia", *İnternational Jurnal Of The Sociology Of Language*, Issue 22, 5-26
- Kreindler, İ. (1983) "İbrahim Altınşarin, Nikolai İlminski And The Kazakh National Awakening", *Central Asian Survey*, Volume 2, No 3, 99-116
- Kreydun, Y.A., Nekhyadovich, L.I. "Culture-Forming Role Of The Missionary Activities Of The Orthodox Church In Altai In The 19th -Early 20th Centuries", *European Journal Of Science and Theology*, Volume 14, No 6, 2018, s.171-181
- Kudaibergenov, B. (2019). *Bolşevik İhtilali Öncesi Kazakistan'da Dini Durum (1850-1917)*, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi bilim Dalı, Konya
- Kurat, A. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Kurat, A.N. (1954). "Kazan Hanlığı (1437-1556)" *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 12(3.4), 227-246
- Lısenko, Y. A. (2008). "Problemı Satsiokulturnoy İ Hozyaistvennoy Adaptatsii Kreşennıx Kazakhov Kirgızskoy Duhovnoy Missi Omskoy Eparhii (Konets

- XIX-Naçalo XX V.)", *İzvestiya Altayskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No 4/5 116-124
- Lisenko, Y. A. (2011). "Pravoslavie i İslam: Praktiki Etnokonfessionalnoy Kommunikatsii Na Primere Ruskikh İ KazahovVerhnevo Priiptışya (XIX-Naçalo XX B.)", *Vestnik Arheologii, Antropologii İ Etnografii*, 2 (15), 72-79
- Majorovskavo, A. (1871). *Pakarenie Kazani Russkoy Derjav II Hristianstvu*, Kazan
- Majorovskavo, A. (1880). *İzlojenie Hoda Missionerskago Dela Po Prosvetşeniyu İnorodtsev S 1552 po 1867 goda*, Moskva,
- Mami, H. (2012). "Tatarskaia Kargala İn Russia's Eastern Policies", *Asiatic Russia: imperial Power İn Regional and İnternational Contexts* (Ed. U. Tomohiko), New York, Routledge, s.32-51
- Maraş, İ. (1998). "Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Yayınları/ 1, Dinler Tarihi Araştırmaları-I*, Ankara, 1998, s. 237-246
- McCarthy, F. (1973), "The Kazan Missionary Congress", *Cahiers Du Monde Russe Et Sovietique*, Volume 14, No 3, 308-332
- Mingazova, L. (2022), "Tatar Çocuk Edebiyatı Oluşum Tarihi" *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 2 (1), 15-27
- Mihaylov, B.T. (2015). "Prosvetitelnaya Diyetelnost Bıratsva Sıvititelya Guriya V Mariykom Kraye", *Vestnik Mariyskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, No 1 (16), 40-43
- Missionerstvo Na Altaye İ Kirgızskoy Stepi v 1885 Godu*, (1886).Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuŝına
- Muftakhutdinova, D. S. (2016). "Reasons of The Return of Newly Converted Into Christianity Tatar and Chuvash People Back To Islam The Second Quarter of the Nineteenth Century", *Man İn İndia*, 96 (3), 829-836
- Otçet O Missiyahk Tomskoy Eparhii Altayskoy İ Kirgızskoy Za 1890 God*, (1891).Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuŝına
- Otçet Ob Altayskoy i Kirgızskoy Missiyah Tomskoy Eparhii Za 1891 God*, (1892). Tomsk, Tip. Mihaylova i Makuŝına
- Öztürk, S, (2019). "Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Sayı 16, C. 7, 1097-1110
- Proekt vsepoddanneŝago otçeta General-Adyutanta K.P. Von Kaufman I Po grajdanskomu upravleniyu İ ustroystvu V oblasti Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 Noyabrya 1867- 25 Marta 1881g.*, (1885). St. Petersburg, Tip. Voenneya
- Quelquejay, L.C. (1967). "Les Missions Orthodoxes En Pays Musulmans De Moyenne-Et Basse-Volga 1552-1865", *Cahiers Du Monde Russe Et Sovietique*, Volume 8, No 3, Septembre, 369-403
- Radloff, W. (1956). *Sibirya'dan II*, (Çev. A. Temir) C.1, İstanbul, Maarif Basımevi
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Ŗamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu) İstanbul, Örgün Yayınevi
- Remnew, A. (2012). "Colonization and Russification İn The İmperial Geography Of Asiatic Russia From the Nineteenth to Early Twentieth Centuries", *Asiatic Russia*, (Ed.U. Tomohiko), New York, 102-128
- Romaniello, P.M. "Mission Delayed:The Russian Orthodox Church After The Conquest Of Kazan", *Church History* 76(3), 511-540
- Rorlich, A. A., (2000), *Volga Tatarları*, İstanbul
- Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya*, İstanbul, Metis Yayınları

- Sadvakasova, Z.T. (2021), "Material. TSGA RK Kak Istochnik Po İzucheniyu Missionerskoy Diytelnosti Pravoslavnykh Propovednikov (XIX-Naçalo XX Vekov)", *Vestnik Kargu*, 3(103), 96-108
- Sadvokasova, Z.T. (2022). "Missionerskaya Diyatelnost Sredii Raskolnikov V Kazakstanye (Vtaraya Palavina XIX- Naçala XX Veka)", *Vestnik İvanovskaya Gasudarstvennaya Universiteta*, Issue 1, 113-122
- Sadvokasova, Z.T., Orazbayeva, A.I. (2016). "Intertransitions Between İslam and Eastern Orthodoxy İn Kazakhstan (XIX -Early XX Centuries)" *International Journal Of Enviromental & Science Education*, Volume 11, No 10, 3679-3689
- Sadvokassova, Z.T., Kabuldinov, Z.Y., Margulan, A.S. Orazov, R.E. (2022). "Methods Of Missionary Activity Of Orthodox Preachers Among Kazakhs İn The XIX Century", *Bylye Gody* 17(1), 135-144
- Salakhov, M. (2009). "Vostokovedeniye V Kazaknskoy Duhovnoy Akademii Vo Vtoroy Polovinye XIX-Naçale XX Veka. Missionerskiy Aspekt", *Minvar İslamic Studies*, 2(4), 144-156
- Saray, M, "Altın Orda Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, s. 538-540
- Sashka, Z. (2015). *XIX. Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri*, T.C.Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya
- Sbornik Drevnostei Kazankoy Eparkhii Drugikh Prispomiatnykh Obstoiatel'stv, Straniem İ Trudami Spasokazanskago Preobrazhenskago Monastyrja Arkhimandrita Platona Sostavlennoy, 1782 Goda*, (1868). Kazan,
- Sbornik Sbdniy Pravoslavnykh Missiyakh İ Pravoslavnavo Missionerskovo Obşitva, Moskva*, (1872)
- Schamiloglu, U. (2002). "Altın Ordu", *Türkler*, C. 8, 412-428
- Sembı, N. (2021). *Çarlık ve Sovyet Dönemi Kazak Aydınlarının Din, Eğitim ve Değerlerle İlgili Görüşleri*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal
- Sharafullina, A. (2017). *Hristiyanlaştırılmış Türkler (Tatarlar-Kreşinler)*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa
- Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara
- Somuncuoğlu, B.T. (2008). "19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 37, 321-338
- Somuncuoğlu, B.T. (2014). "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 18, No 2, 227-240
- Somuncuoğlu, T. (2022), "Türkistan'da Eğitim, İsmail Bey Gaspıralı ve Cedit Hareketi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Ahmet Baitursynuly Teacher Of the Nation: Dedicated to the 150th anniversary of Akhmet Baitursynuly*, Almaty, November, 28-38
- Sturova, M.V. (2018). "Rusko-Kazakskie Şkolı v Sisteme Gosudarstvennogo Upravleniya Obrazovatel'nym Prospanstvom Ctepnovo General Guvernatorstva Naçala XX.B.", *Narodı İ Religii Evrazii*, No 3(16), 88-98
- Sultangaliyeva, G. (2012). "The Russian Empire and the Intermediary Role Of Tatars İn Kazakhstan: The Politics of Cooperation and Rejection", *Asiatic Russia*, (Ed.U. Tomohiko), New York, 52-80

- Sydddykov, B. (2019). *Kazakların İslamlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusya'sı Döneminde Dini Kimlikleri*, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa,
- Şihverdiyev, K. (2006). *II. Katerina Döneminde (1729-1796) Rusya Müslümanları*, T.C. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,
- Tarran, M. (1991). "The Orthodox Mission In The North Caucaus-End Of The 18th-Beginning Of The 19th Century", *Central Asia Survey*, Volume 10, Issue 1-2, 103-117
- Taymas, A. (1966). *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın 15, Seri III, (A3), Ankara
- Tomohiko, U. (2007). "A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia", *In Empire, İslam, and Politics in Central Eurasia, Slavic Eurasian Studies*, (Ed. Uyama Tomohiko), 23-63
- Topsakal, (2021). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul, Ötüken Yayınları
- Topsakal, İ. (2020). *Sibiryա Tarihi*, İstanbul, Ötüken
- Tulehanovna Sadvokasova Z.T. (2013). "Mission Of Russian Orthodox Church İn Kazakistan İn The XIX Century: Activity, Expectations And Results", *World Academy Of Science, Engineering and Technology International Journal Of Humanities And Social Sciences* Volume 7, No 6, 1828-1832
- Tuna, M. (2022). *Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları: İslam, imparatorluk ve Avrupa Modernitesi (1788-1914)*, İstanbul, Küre Yayınları
- Tuna, M.Ö. (2002). "Gaspıralı V. İl'minskii: Two Identity Projects For The Muslims Of The Russian Empire", *Nationalities Papers*, Volume 30, No 2, 265-289
- Tuna, M.Ö. (2004). "Gaspıralı İl'minskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğunun Müslümanları İçin İki Kimlik Politikası", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed. Hakan Kırımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No.9, 141-169
- Werth P. (july2000). "From "Pagan" Muslims to "Baptized" Communists: Religious Conversion and Ethnic Particularity in Russia's Eastern Provinces", *Comparative Studies İn Society And History*, Volume 42, No 3, 497-523
- Werth, P. (2000). "İnorodtsy On Obrusenine: Religious Conversion, Indigenous Clergy, and the Politics of Assimilation İn Late-Imperial Russia", *Ab Imperio* No 2, 105-134
- Werth, P. (2002). "The Limits of Religious Ascription: Baptized Tatars and the Revision of "Apostasy", 1840s-1905", *The Russian Rewiew*, 59(4), 493-511
- Werth, P. (2003). "Coercion and Conversion: Violence and the Mass Baptism of the Volga Peoples, 1740-55", *Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 4, No 3, 543-569
- Yaroshevski, D. (1997). "Empire and Citizenship", *Russia's Orient*, (Ed.D. R. Brower and E. J. Lazzerini), İndiana University Press, 58-79
- Yerekeshova, L. (2014). "Of Culture and Religion: The Conversion İnto Christianity in the XIXth-Century Kazak Steppe (1800-1850)", *Cahiers d'Asie Centrale*, Issue 23, 119-145

- Yıldız, Y. (2017). “18. Yüzyılda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı Hristiyanlaştırma Politikası”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 18, s. 429-451
- Yılmaz, O.A. *Konstantin Petroviç Von Kaufman’ın Türkistan’daki Faaliyetleri*, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2020
- Yorulmaz, O. (2013). *Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Yusipova, M. (2003). *İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma*, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi Ankara
- Zardykhan, Z. (2007). *Depicting the Enemy: Russians and Ottomans In the Press During The First World War*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Tezi
- Zulpiharova, E. (2017). *Kazakistan’da Şamanizm Unsurları, Altay Communities:Religion And Belief Rituals*, (Ed.İlhan Şahin, Han Woo Choi, Güljanat K. Ercilasun, Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul, İstesob, 155-162

İnternet Kaynakları

- Frank A, “İslamic Transformation On The Kazakh Steppe, 1742-1917:Toward An İslamic History Of Kazakhstan Under Russian Rule”, 261-289 ([Frank.p65 \(hokudai.ac.jp\)](#)) (Erişim Tarihi: 18.01.2023)
- Gorbunova, S.V. (2003). “Kreşeniye Kazakhi Rosiyskoy İmperii”, *Sentralnaya Aziya İ Sibir: Pervıye Nauçniye Çteniya Pamyati E.M. Zalkında*, 247-252 ([Горбунова С.В. Крещенные казахи Российской империи \(studylib.ru\)](#)) (Erişim Tarihi: 24.12.2023)
- Lisenko, Y. A. (2010). *Missionerstvo Ruskoy Pravoslavnoy Tserkvi V Kazakhstane(Vtoraya Plovina XIX-Naçalo XX V.)*, İzdatelstvo Altayskovo Gosudarsvennovo Universiteta, Barnaul ([Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане \(вторая половина XIX – начало XX в.\) \(asu.ru\)](#)) (Erişim Tarihi:10.09.2023)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyad, ad : Karagöz, Hilal Kamile
Uyruğu Türkiye Cumhuriyeti

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet
Yüksek Lisans	: Ankara HBV Üniversitesi/ Genel Türk Tarihi	2024

Lisans	Gazi Üniversitesi/Tarih	2020
--------	-------------------------	------

İş deneyimi (varsa)

Yıl	Yer	Görev
-----	-----	-------

Yayınlar (varsa)

